

V. ECSEDY JUDIT

A könyvnyomtatás  
története  
Magyarországon  
a kézisajtó korában  
1473–1830

Megjelent  
a Magyar Tudományos Akadémia



és a Nemzeti Kulturális Alap



támogatásával



V. ECSEDY JUDIT

A könyvnyomtatás  
története  
Magyarországon  
a kézisajtó korában  
1473–1830

Magyar Tudományos Akadémia  
Könyvtár és Információs Központ

Kossuth Kiadó

BUDAPEST

*Lektorálta*  
Zvara Edina

*Szerkesztette*  
Hitseker Mária

*A kötetet tervezte és tördelte*  
Badics Ilona

*A képek forrása*  
Országos Széchényi Könyvtár  
MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár  
ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár  
Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom  
Evangélikus Országos Gyűjtemény, Könyvtár, Budapest  
Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely

ISBN 978-963-544-377-2

Díszkiadás ISBN 978-963-544-378-9

<https://doi.org/10.36820/konyvnyomtatás.2021.ecsedy>

Minden jog fenntartva

© V. Ecsedy Judit 2021  
© Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ 2021  
© Kossuth Kiadó 2021

Felelős kiadó Monok István, a Magyar Tudományos Akadémia  
Könyvtár és Információs Központ főigazgatója és  
Pappas Georgios, a Kossuth Kiadó Zrt. elnök-vezérigazgatója  
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók  
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja  
Műszaki vezető Papp Miklós  
Korrektor Ligeti Szilvia  
Képkidolgozás: Fanda Pál  
[www.kossuth.hu](http://www.kossuth.hu) / [kiado@kossuth.hu](mailto:kiado@kossuth.hu)



A nyomtatás és a kötés a debreceni nyomdászat több mint  
négy évszázados hagyományait őrző Alföldi Nyomda Zrt. munkája  
Felelős vezető György Géza vezérigazgató

# Tartalom

<b>I. A MAGYARORSZÁGI NYOMDÁSZAT ÉS KÖNYVKIADÁS VÁZLATA (1473–1830)</b> .....	11
<b>II. A MAGYARORSZÁGI ŐSNYOMDÁSZAT</b> .....	19
Andreas Hess budai műhelye .....	20
A <i>Confessionale</i> nyomdája .....	28
<b>III. MAGYAR NYELVŰ KÖNYVKIADÁS KÜLFÖLDÖN A 16. SZÁZADBAN</b> .....	33
<b>IV. MAGYARORSZÁGI KÖNYVNYOMTATÁS A 16. SZÁZADBAN</b> .....	41
1. Területi és felekezeti megoszlás .....	41
2. Egy főúri nyomdaalapítás: Nádasdy Tamás sárvár-újszigeti nyomdája .....	43
3. Városokban létesült protestáns nyomdák .....	47
A szebeni városi nyomda .....	47
A brassói Honterus-nyomda .....	51
A kolozsvári Hoffgreff–Heltai-nyomda .....	56
A debreceni nyomda .....	62
David Gutgesell bártfai nyomdája .....	67
A második bártfai nyomda: Jakob Klöss műhelye .....	70
4. Több helyen dolgozó műhelyek és reformátor-nyomdászok .....	72
Huszár Gál és fia, Huszár Dávid nyomdája .....	72
A Hoffhalter-műhely Magyarországon .....	75
A Bornemisza–Mantskovit-műhely .....	80
Joannes Manlius műhelye .....	86
5. Katolikus nyomdák .....	90
A nagyszombati Telegdi-nyomda (az esztergomi káptalan nyomdája) .....	90
A vimpáci ferences nyomda .....	94
6. Rövid életű nyomdák .....	96
Karádi Pál nyomdája Abrudbányán és Simándon .....	96
A besztercebányai nyomda .....	97

7. Erdélyben készült cirill betűs nyomtatványok .....	98
8. Tévesen feltételezett vagy nem kellően bizonyított 16. századi hazai műhelyek .....	101

## V. MAGYARORSZÁGI KÖNYVNYOMTATÁS

<b>A 17. SZÁZADBAN</b> .....	105
1. Területi és felekezeti megoszlás .....	105
2. A felső-magyarországi városok nyomdái .....	107
A bártfai Klöss-nyomda és a városi nyomda .....	107
Kassai protestáns nyomdák .....	111
Lőcse nyomdászata: a 17. század rövid életű nyomdái és a Brewer-nyomda .....	116
A Szenicén, Trencsénben és Zsolnán működő cseh exuláns nyomda .....	120
Az eperjesi nyomda .....	123
Pozsonyi nyomdák a 17. század második felében .....	124
3. A nyugat-dunántúli protestáns nyomdák .....	129
Joannes Manlius és Farkas Imre műhelye a nyugat-dunántúli evangélikusok szolgálatában .....	129
A Batthyány Ferenc által alapított nyomda a dunántúli reformátusok szolgálatában .....	132
4. Erdélyi és kelet-magyarországi nyomdák .....	137
A kolozsvári nyomdászat a 17. században .....	138
Tótfalusi Kis Miklós a kolozsvári református egyház nyomdájának élén .....	143
A szebeni városi nyomda és a Szebenbe menekült nyomdák .....	146
A debreceni városi nyomda .....	154
A brassói városi nyomda .....	157
Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdájára .....	160
A keresdi nyomda .....	166
5. Protestáns fejedelmi nyomdaalapítások .....	168
A gyulafehérvári fejedelmi nyomda .....	168
A sárospataki fejedelmi nyomda .....	174
6. Katolikus nyomdák .....	179
A vimpáci ferences nyomda .....	180
Nagyszombati katolikus nyomdák .....	180
Pozsonyi katolikus nyomdák .....	185
Nádasdy Ferenc nyomdái .....	188
A kassai jezsuita akadémiai nyomda .....	192
A csíksomlyói ferences kolostor nyomdájára .....	193

7. Cirill betűs nyomdák az erdélyi románság szolgálatában .....	195
Gyulafehérvár és Preszáka: Dobre mester nyomdája .....	196
A gyulafehérvári fejedelmi nyomda cirill betűs kiadványai .....	198
A gyulafehérvári ortodox érsekség nyomdája .....	199
8. Tévesen feltételezett vagy nem kellően bizonyított 17. századi nyomdák .....	201

## VI. MAGYARORSZÁGI KÖNYVNYOMTATÁS A 18. SZÁZADBAN

<b>ÉS A 19. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN (1801–1830)</b> .....	203
1. Felekezeti és területi megoszlás .....	203
2. Bevándorló külföldi nyomdászok .....	208
A pozsonyi Royer-nyomda és Landerer-nyomda .....	209
A kismartoni Hübschlin-nyomda és Streibig-nyomda .....	213
A soproni Streibig-nyomda, Dobner-nyomda, Schmid-nyomda, Rennauer-nyomda és a Siess-nyomda .....	214
A győri Streibig-nyomda .....	216
A komáromi Töltési-nyomda és Schmid-nyomda .....	218
A budai Landerer-nyomda .....	219
3. Protestáns városi és egyházi nyomdák .....	221
A nagyszebeni városi nyomda, a Hochmeister- és a Filtsch-nyomda .....	221
A nagyszebeni Barth-nyomda és Mühlsteffen-nyomda .....	224
A brassói városi nyomda a Seuler-, az Albrich-, a Schobeln-nyomda és Johann Gött nyomdája .....	227
A debreceni városi nyomda és a debreceni rézmetsző diákok nyomdája .....	229
A kolozsvári unitárius nyomda, a református egyházköztség nyomdája és a református kollégium nyomdája .....	235
4. Hanyatló és megszűnő protestáns nyomdák .....	242
A lőcsei Brewer-nyomda .....	242
A cseh exuláns nyomda Zsolnán és Puhón .....	244
A bártfai városi nyomda Bártfán és Kassán .....	246
A késmárki Vitrarius-nyomda .....	248
A feltételezett kőszegi Ludvig-nyomda az evangélikusok szolgálatában .....	249
Könyvkiadás a nyugat-dunántúli protestánsok számára. – Hamis impresszummal kiadott protestáns könyvek .....	249
5. A katolikus egyház nyomdái .....	251
A nagyszombati Akadémiai / Egyetemi nyomda .....	253
A csíksomlyói ferences kolostor nyomdája .....	256
A kassai jezsuita akadémiai nyomda .....	257
Kolozsvári katolikus nyomdák: a jezsuita akadémia nyomdája, az Universitas nyomda, a püspöki nyomda és a Lyceumi nyomda .....	259

A nagyváradi szemináriumi nyomda .....	263
A balázsfalvi görögkatolikus érseki nyomda .....	266
Az eszéki ferences nyomda .....	269
Az egri Royer-nyomda, Bauer-nyomda és a püspöki Lyceumi nyomda .....	269
A szakolcai jezsuita nyomda .....	274
Az esztergomi Royer-nyomda .....	274
A kalocsai érseki nyomda és utóda, a piarista nyomda .....	276
A váci Ambró-nyomda, Gottlieb-nyomda és a Plöszl-nyomda.....	277
A gyulafehérvári püspöki nyomda .....	280
6. Magánnyomda-alapítások a 18. század második felében .....	284
A nagykárolyi Károlyi-nyomda .....	284
A szakolcai Sulc- és Skarnitzl-nyomda .....	286
A besztercei Lehmann-nyomda, Sifft-nyomda és Eckhardt-nyomda .....	287
A medgyesi Sifft-nyomda .....	288
A nagyenyedi Kiss György- és utóda, a Debreczeni Sámuel-féle nyomda .....	289
A pécsi Engel-nyomda, utóda, a Knezevich-nyomda és a Lyceumi nyomda .....	290
A kassai Landerer-nyomda és Ellinger-nyomda .....	292
Az eperjesi Redlitz-nyomda és utóda, a Pape-nyomda .....	294
A lőcsei Podhoránszky-nyomda .....	294
A besztercebányai Tumler-nyomda és utóda, a Stefani-nyomda, a Wetterl- és Machold-nyomda .....	295
Kaprontzai Nyerges Ádám marosvásárhelyi nyomdája és a református kollégiumi nyomda .....	297
A diószegi és nagyváradi Medgyesi-nyomda .....	300
A selmecbányai Sulzer-nyomda .....	301
A nagyszombati Jelínek-nyomda .....	301
A komáromi Weber-nyomda és utóda, a Weinmüller-nyomda .....	303
A szombathelyi Siess-nyomda és a Perger-nyomda .....	304
A Streibig-nyomda Pápán és Veszprémbe, és utóda, a veszprémi Számmer-nyomda .....	307
Takáts Ráfael nyomdája Pádén, Lőrinciben és Dorozsmán .....	309
A kolozsvári Hochmeister-nyomda és Barth-nyomda .....	309
Délvidéki nyomdák .....	310
Temesvár .....	310
Eszék .....	312
Fiume .....	313
Újvidék .....	315

7. A hazai könyvnyomtatás központjai a század utolsó évtizedeiben .....	316
Pozsony .....	316
Pest .....	330
Buda .....	341
8. Nyomdaalapítási kísérletek és tévesen feltételezett 18. századi nyomdahelyek .....	347
9. Újabb nyomdák a 19. század első évtizedeiben (1801–1830) .....	350
Szeged, Grün-n-yomda .....	351
Kismarton és Eszterháza, Esterházy Udvari nyomda és a Stotz-n-yomda .....	352
Székesfehérvár, Számmer-n-yomda .....	355
Máramarossziget, Gottlieb-n-yomda és a Státus nyomda .....	357
Sárospatak, Szentés-, Nádaskay- és a Református Kollégium nyomdája .....	358
A debreceni rézmetsző diákok nyomdája .....	361
Miskolc, Szigethy-n-yomda .....	362
Rozsnyó, Mayer- és Kék-n-yomda .....	363
Arad, Michek-, Klapka-, Beichel-n-yomda .....	364
Zalaegerszeg, Perger-, Számmer-, Strohmayer-n-yomda .....	364
Esztergom, Beimel-n-yomda .....	365
Újabb kolozsvári nyomdák: a Pethe-, Méhes-, Ocsvay-féle nyomda és Wesselényi nyomdája .....	367
10. Az első magyarországi könyomdák (litográfiai intézetek) .....	368

## **VII. KÜLFÖLDÖN MEGJELENT MAGYAR NYELVŰ**

<b>KÖNYVEK (1600–1830) .....</b>	<b>373</b>
----------------------------------	------------

## **VIII. NYOMDÁINK MŰKÖDÉSE A KÉZISAJTÓ KORÁBAN –**

<b>MAGYARORSZÁGI SAJÁTOSSÁGOK .....</b>	<b>387</b>
Külföldi kapcsolatok – nyomdászok .....	392
Külföldi kapcsolatok – felszerelés .....	398
Nyomdai leltárak .....	403
Nyomdafelszerelések rekonstrukciója .....	413

## **IX. A KÖNYVNYOMTATÁS KAPCSOLATA MÁS MESTERSÉGEKKEL**

<b>ÉS KÉZMŰVESIPAROKKAL .....</b>	<b>417</b>
Papírmalmok – papírkészítés .....	417
Betűmetszés – betűöntés – sztereotípa .....	421
Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész .....	429
Betűminták .....	434
Könyvkötés – hazai könyvkötők .....	436

## **X. A KÖNYVKIADÁS ÉS A KÖNYVNYOMTATÁS SZABÁLYOZÁSA**

<b>MAGYARORSZÁGON .....</b>	<b>443</b>
Nyomdaalapítás .....	443
Cenzúra .....	447
Könyvvizsgálat (revízió) .....	451
Tiltott könyvek .....	452
Privilegiumok .....	457

## **XI. MAGYARORSZÁGI KÖNYVTERMELÉS A KÉZISAJTÓ KORÁBAN – SZÁMOKBAN .....**

465

## **XII. A KÖNYVDÍSZÍTÉS ÉS KÖNYVILLUSZTRÁLÁS MAGYARORSZÁGON A KÉZISAJTÓ KORÁBAN (1473–1830) .....**

477

Könyvtörténeti fogalmak .....	509
Irodalmi hivatkozások rövidítése .....	513
Bibliográfiák és adattárak .....	513
Gyűjteményes kötetek és monográfiák .....	515
Rövidítések .....	518
A képek jegyzéke és forrása .....	519
Mutatók .....	530
A magyarországi nyomdák és nyomdászok jegyzéke működési helyükkel és idejükkel 1473–1830 .....	530
Hely- és névmutató .....	547



# I. A MAGYARORSZÁGI NYOMDÁSZAT ÉS KÖNYVKIADÁS VÁZLATA (1473–1830)

Ez a kötet a történelmi Magyarország területén működött nyomdák tevékenységét tekinti át az itt nyomtatott első könyvtől 1830-ig.

A magyarországi nyomdászat alatt értjük a történelmi Magyarországon működő nyomdák tevékenységét és produktumait. Témánk területi határa a mindenkori történelmi Magyar Királyság (Szlavóniával és Erdéllyel, de Horvátország nélkül, majd 1779-től Fiumével együtt), vagyis a török megszállás következtében szétszakadt ország valamennyi részét tárgyalja. Időbeli határát pedig a régi könyv fogalma határozza meg, amelynek kezdési időpontja Magyarország esetében 1473, záróéve pedig az Európára vonatkozóan egyre inkább elfogadott nemzetközi gyakorlatnak megfelelően 1830: a könyvnyomtatás kézi és gépi korszakának választóvonalára. A Magyar Királyság történetében döntő, évszázadokra kiható esemény volt a mohácsi ütközet (1526), ahol a király, a Jagelló-házból való II. Lajos is meghalt. Ettől az időponttól kezdve az ország három részre szakadt: egyrészt a Magyar Királyság az ország északi és nyugati részén az első Habsburg uralkodóval, I. Ferdinánddal a trónon, másrészt mint önálló magyar állami alakulat az Erdélyi Fejedelemség az ország keleti részén, és harmadrészt a törökök által elfoglalt terület közepén, azaz a hódoltság területe. Természetesen ez a három terület – amelyek határai a török hódoltság százötven éve alatt állandóan változtak – egymástól eltérően fejlődött. Az ország fővárosa, Buda is török kézre került 1541-ben, és csak 1686-ban szabadult fel. A Magyar Királyság egyházi központja, Esztergom szintén a törökök által megszállt területre esett, ezért ez idő alatt a világi és egyházi központ Pozsony és Nagyszombat lett.

Az Erdélyi Fejedelemség a mohácsi csatavesztés után a kettős királyválasztás (I. Ferdinánd, Habsburg és Szapolyai János nemzeti király) következményeként jött létre. Létezése hivatalosan csak 1570-től számítható, a speyeri egyezménytől, amikor is a trónörökös (Szapolyai) János Zsigmond lemondott a királyi címről, és attól kezdve a fejedelmi címet használta. Gyakorlatilag azonban már amikor az özvegy királyné, (Jagelló) Izabella a kiskorú János Zsigmonddal Buda eleste (1541) után Erdélybe menekült, megkezdődött az új magyar államalakulat szervezése.

Könyvünkben az úgynevezett királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség könyvnyomtatásának történetével egyaránt foglalkozunk, előrebecsátva, hogy e két nagy földrajzi és politikai egység nagyon eltérően fejlődött. Ehhez járult a szinte ugyanekkortól bekövetkezett és legalább ilyen eltéréseket eredményező vallási megosztottság, a reformáció általános elterjedése. Mindez természetesen a Kárpát-medence nyomdászatát is döntően meghatározta.

A magyarországi könyvnyomtatás és könyvkiadás, minthogy az első századokban csak kivételesen vált szét, együtt tárgyalható a könyvnyomtatás 16. századi újrarendelésétől egészen az 1750-es évekig, vagyis a kézisajtó korának legnagyobb részében. Európa fejlett országaitól eltérően, nem voltak még külön, csak kiadásra specializálódott vállalkozások, egy-egy ritka kivételtől eltekintve. Egyébként is jellemző, hogy a magyarországi nyomdák többsége egyúttal kiadó is volt, azaz saját költségre és saját kezdeményezésre adtak ki könyveket. Nem tárgyaljuk tehát azokat a vállalkozásokat, amelyek nem foglalkoztak nyomtatással, hanem csak könyvkiadással és könyvkereskedelemmel.

Más iparágakhoz és művészetekhez hasonlóan a könyvnyomtatás és -kiadás fejlődését is döntően meghatározta az ország társadalmi és anyagi fejlettsége, történelme, amely magával hozta a kulturális fejlődést – ezek hiányában azonban a könyvkiadás és nyomdászat felvevőpiaca sem volt meg. Magyarország esetében az a különleges helyzet következett be, hogy a rendkívül korai első nyomda (ősnymda) alapításával néhány fejlett és gazdag országot is megelőztünk, mint Spanyolország vagy Anglia, míg a rövid életű ősnymdák után fél évszázad telt el anélkül, hogy Magyarországon újabb nyomda létesült volna.

Mindez azt bizonyítja, hogy az első nyomdák alapításakor a gazdaságilag és kulturálisan egyaránt fejletlen ország még nem érett meg arra, hogy a tipográfia tartósan gyökeret verhetett volna nálunk, létrejöttük tehát nem a társadalmi igénynek tulajdonítható, hanem Andreas Hess műhelye esetében (1472–1473) Vitéz János esztergomi érsek egyéni, reneszánsz szellemet magáévá tevő ambícióinak, míg az úgynevezett *Confessionale* nyomdászat (1477–1480) feltehetően egyéni vállalkozókedve hozta az országba.

E két korai műhely után, amelyeknek öt ősnymtatványa ismeretes, fél századig nyomdák nem, csak kiadók működtek Magyarországon, az ország fővárosában, Budán. A Magyarország számára készült könyveket külföldön, mindenekelőtt Velencében nyomtatták, egészen a mohácsi vészig. Ezek terjesztésével, illetve megrendelésével vagy tíz budai könyvkiadó foglalkozott.

A királyi Magyarországon élők – hazai nyomda hiányában – magyar nyelvű könyveiket eleinte Bécsből vagy Krakkóból szerezhatték be, ahol – mint hozzánk közeli nyomdahelyeken – többen is foglalkoztak magyar nyelvű könyvek megjelentetésével, az ottani egyetemeken tanuló magyar diákok segítségével. Nem változtatott a kialakult helyzeten az sem, hogy Sárvár-Újszigeten, Nádasdy Tamás birtokán megalakult a királyi Magyarország első nyomdája. Ezt a rövid életű műhelyt ugyanis ezen a területen évtizedekig nem követte újabb nyomdaalapítás.

A hódoltsági területen – a mai ismeretek szerint – egyetlen nyomda sem működött, sem a 16., sem a 17. században. A létbizonytalanság, a lakosok elvándorlása és a szegénység nem tette lehetővé nyomdák megtelepedését. Ez magyarázza, hogy Magyarország nyomdászati térképén csaknem kétszáz évig hatalmas fehér folt jelzi ezt a területet.

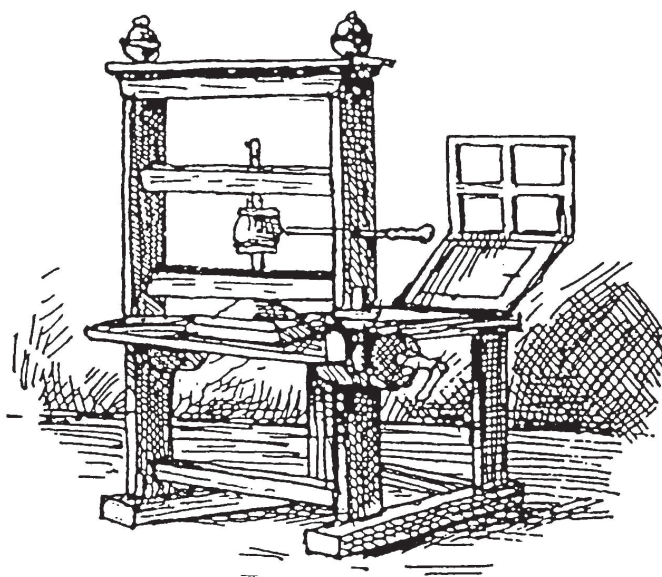
Meglepő, hogy a viszonylag fejletlen erdélyi területen indult meg nálunk először a könyvnyomtatás a 16. század első felében, megelőzve a királyi Magyarországon létesülő sárvár-újszigeti nyomdát is. Oka Erdély elszigeteltsége volt. Míg a királyi Magyarországot elláthatták magyar nyelvű könyvvel a bécsi vagy krakkói kiadók, ugyanez a lehetőség az erdélyiek számára – a török hódoltsági terület közbeékelésével – csak nehezen járható út volt. Ezért minden szempontból önellátásra kényszerültek, így a könyvvel való ellátottság és ezzel összefüggésben

a nyomdákat kiszolgáló papírmalmok terén is. Elsőként két fejlett szász városban, Szebenben majd Brassóban létesült nyomda, legkorábban Szebenben (1525). Az erdélyi szászok jó üzleti érzékkel a román anyanyelvű lakosságot is ellátták az Erdélyi Fejedelemség területén több nyomdahelyen kiadott cirill betűs, elsősorban vallási, főleg szerkönyvekkel, sőt a román fejedelemségek könyvigényét is fedezték. Az itt készült egyházi szláv nyelvű könyveket a szerbek és bulgárok is használták. A szebeni és brassói nyomda latin, német és görög nyelven nyomtatott. Az első teljes egészében magyar nyelven készült könyv Sylvester János *Újtestamentum*-fordítása, amelyet a nyugat-magyarországi Sárvár-Újszigeten nyomtattak (1541).

Azok a hatalmas változások, amelyek a 16. század során vallási téren bekövetkeztek, és amelyek az addig egyöntetűen katolikus ország lakosságát vallásilag döntően megosztották, különösen fokozták a könyvnyomtatás és -kiadás jelentőségét. A reformáció, amelynek három ága (evangelikus, református és unitárius) gyökerezett meg Magyarországon, különös súlyt helyezett a Biblia népnyelvre fordítására és minél több hívő kezébe juttatására, ugyanígy az énekeskönyvek kiadására. Nem egy protestáns nyomda alapításának elsődleges célja éppen ez volt. E törekvések a több, részleges bibliakiadás után a 16. századi magyar irodalom és nyomdászat csúcspontját jelentő *Vizsolyi Bibliában* kristályosodtak ki.

Ennek a nyelvi egységet tükröző hatalmas műnek a létrejöttében nagy szerepet játszott a kolozsvári Hoffgreff–Heltai-nyomda úttörő munkája, amelyet a magyar nyelv és helyesírás egységesítése terén végzett. A magyar nyelvű könyvnyomtatást Erdélyben ez a műhely honosította meg, számos és zömmel magyar nyelvű kiadvány megjelentetésével. A magyar nyelvű könyvkiadás terén a 16. században csak Debrecen közelítette meg, ahol a református kézben lévő városi nyomda működött, nagy felvevőpiaccal az ország három részének találkozási pontján.

A 16. század utolsó harmadában már a királyi Magyarországon is több állandó nyomdahely volt. Így az evangelikus Bártfa és a katolikus érseki székhely, Nagyszombat. Ez utóbbi városban volt a 16. századi Magyarország egyetlen hosszabb ideig működő, katolikus kézben lévő nyomdája.



1. A kézisajtó korának fa nyomtatóprése

Európa más országaihoz hasonlóan, a nyomdászat Magyarországon is szabad mesterségnek számított, tehát a nyomdászok nem alkottak céheket. Rudolf császár a Habsburg Birodalom területén a nyomdák működését engedélytől tette függővé (1599).

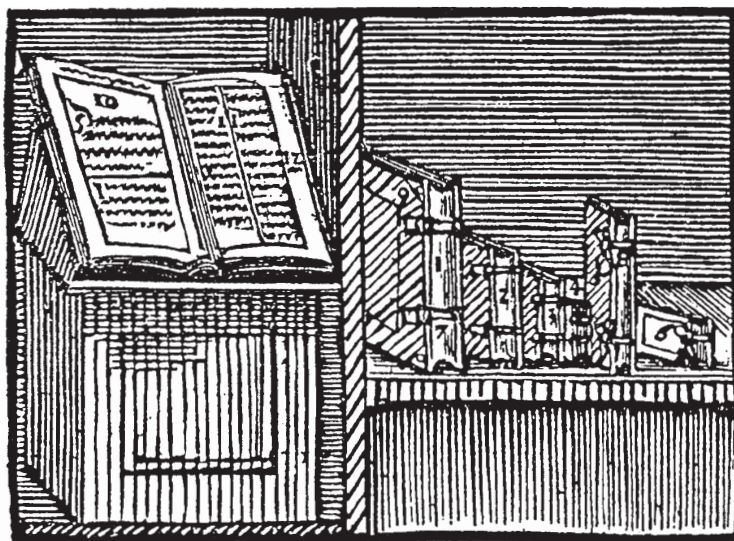
Feudális viszonyok között a nyomdaalapítás a mindenkori patrónustól függött. Ez lehetett egy-egy főúri személy, vagy város, vagy egyház. A magyarországi nyomdatörténetben mind-egyikre van példa. Legbiztosabb a város védelme és felügyelete alatt működő nyomda léte volt, vagy a valamely egyház és annak intézménye mellett létesült műhely. Legingatagabbnak bizonyult a főúri patrónus védelmében dolgozó nyomdász helyzete. A patrónus kérdése egyúttal felveti a magyar nyomdatörténet egyik sokat emlegetett, bár ebben a formájában sohasem létezett alakjának, az úgynevezett vándor nyomdásznak és a vándor nyomdáknak a kérdését. Johannes Manliust szokták így jellemezni, mint aki a legtöbb nyomdahelyen dolgozott, de hasonlóan sokat mozgott Huszár Gál, Bornemisza Péter vagy a két Hoffhalter is. Helyzetváltoztatásuk oka nem kizárólag nyughatatlan természetükben keresendő, hanem általában patrónusuk költözésével, vallásváltoztatásával vagy érdeklődésük megszűnésével magyarázható. Mindezek döntően hatottak a szerény anyagi erővel, viszont akár jelentős műveltséggel és általában hittérítői buzgalommal dolgozó nyomdászokra. Bár a korabeli nyomdafelszerelés nem tette lehetetlenné a gyors helyváltoztatásokat, biztosra vehető, hogy e „vándor nyomdászok” számára csak kényszerű megoldás volt a költözés. Helyesebb tehát olyan nyomdászokról beszélni, akik több nyomdahelyen működtek egymást követően.

Éppen ezek az egymás után több helyen is dolgozó műhelyek magyarázzák a 16. századi magyarországi nyomdászatnak azt a jellegzetességét, hogy a ma ismert mintegy kilencszáz kiadványt tizennyolc műhely huszonkilenc nyomdahelyen készítette, vagyis hogy a néhány állandó, városban működő vagy éppen városi műhely mellett számos kis, jelentéktelen, félreeső helység szerepel magyarországi nyomdahelyként.

A 16. századi magyarországi nyomdák felszereltségére jellemző, hogy többnyire egy sajtóval dolgoztak, betűkészletüket bécsi vagy krakkói forrásból szerezték be. Kész, öntött betűket vettek, matricával általában nem rendelkeztek, tehát az egyszer elkopott betűk felújítására nem volt lehetőségük. A Heltai-nyomda érdeme, hogy átmeneti ingadozás után az ősnymtatványkorban gyökerező reneszánsz antikva vált a magyar nyelvű könyvnyomtatás általános betűtípusává, amely könyvdíszítés terén összhangban volt a reneszánsz stílusú fametszetű díszekkel.

A magyar nyomdászat és könyvkiadás irányzatai a 16. és 17. században sok közös vonást mutatnak, bár a 17. században a nyomdaalapítás motívumai közül már valamelyest háttérbe szorul a hittérítés. Nagyjából ugyanannyi nyomdahelyen a 17. századra a kiadványok száma megötszöröződött a 16. századhoz képest. Kevesebb olyan műhelyt találni, amely egymás után több nyomdahelyen működött volna, és a vállalkozások általában hosszabb életűek voltak. Ritkán fordult elő, hogy egy nyomdahelyen egynél több műhely is dolgozott, mindössze három kivétel van ezalól az egész 17. század során (Kassa, Szeged és Kolozsvár). Még a forgalmasabb városok sem bírtak el két műhelyt. A nyomdák létét ugyanis továbbra is a patrónus és a privilégiumok szabták meg, a pártfogó, illetve tulajdonos azonban egyre több esetben a város, a fejedlem, az egyház vagy annak valamely intézménye, és csak kivételes esetben egy-egy főúr.





2. „A könyv” címszó szemléltető ábrája (Comenius, *Orbis pictus*, Lőcse 1685)

A nyomdák területi megoszlása ekkor a három részre szakadt országban szinte azonos a 16. századival. A nyomdászat központjai a királyi Magyarország legnagyobb városai: Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Lőcse és Kassa. Közülük a két első a katolikus egyház intézményeként működött, elsősorban a jezsuiták nagyszombati egyetemének munkáját támogatva. A nagyszombati Egyetemi nyomda a 17. század folyamán a királyi Magyarország legállandóbb és legnagyobb teljesítményű nyomdájává és kiadójává fejlődött.

Hasonlóan biztos alapokon álltak Erdélyben a református fejedelmek által alapított tipográfiák. Előbb csak a gyulafehérvári, amelyet később a sárospataki, váradi és kolozsvári református kollégiumok mellé is létesített nyomdák követtek. A gyulafehérvári nyomda az államigazgatással, tankönyvellátással kapcsolatos feladatok mellett az erdélyi románság anyanyelvű és református hitre térítését szolgáló könyvek kiadását is magára vállalta. A század utolsó harmadában a román nyelvű könyvek kiadásával az ortodox érsekség önálló nyomdája foglalkozott.

Kolozsvár és Debrecen nyomdája továbbra is elsősorban magyar nyelvű könyveket adott ki, de ezek megjelentetésében Nagyszombat, Lőcse és Váradi is jeleskedett. Nyelvi megoszlásukat tekintve a 17. században még a latin volt túlsúlyban. A német és szlovák nyelvű könyvek a felső-magyarországi evangélikus lakosságú Bártfa, Lőcse, Kassa, majd Trencsén nyomdájában készültek, Erdélyben pedig a szászok részére Brassóban és Szebenben.

Míg a könyvtermés az előző századhoz képest megötszöröződött, a nyomtatványok külsejének színvonala általában süllyedt a 16. századhoz képest. A magyarországi korai nyomdákra jellemző, hogy nyomdafelszerelésük legjelentősebb részét, a betűkészletet rendkívül hosszú ideig, ötven-száz évig használták, tehát a kezdetben színvonalas, kifogástalan betűkészletet tükröző kiadványokat néhány évtized múlva már nehezen olvasható, kopott betűkkel nyomtatott könyvek váltották fel. Anyagi erő híján az általában németországi vagy németalföldi eredetű betűkészletek felújítására, lecserélésére nem volt mód, nyomdáink pedig a legritkább esetben rendelkeztek az újraöntéshez szükséges matricával. Betűmetszéssel sem foglalkoztak

Magyarországon a 17. század végéig, Tótfalusi Kis Miklós megjelenéséig, és általánossá ezután sem vált.

Bár általános hanyatlás tapasztalható a kiadott könyvek tipográfiai színvonalában, annál jobban kiemelkedett a 17. század három nagy nyomdászegyenisége, a Pozsonyban dolgozó Némethi Jakab jezsuita, a váradai Szenci Kertész Ábrahám, a *Váradai Biblia* nyomdása és a korábban Amsterdamban betűmetszés terén híressé vált kolozsvári nyomdász, Tótfalusi Kis Miklós. A század folyamán Európa-szerte általánosan használt barokk betűtípust a századforduló utolsó évtizedében, részben éppen Tótfalusi Kis Miklós munkássága nyomán, az úgynevezett átmeneti vagy hollandi betű váltotta fel.

Magyar könyvek külföldi kiadásával ekkor, a 16. századtól eltérően, nem a bécsi és krakkói kiadók foglalkoztak, hanem – ahogy az egyetemjárás szokása megváltozott – egyre inkább a németországi és németalföldi műhelyek azokban az egyetemi városokban, ahol magyar protestáns diákok nagyobb számban megfordultak.

Az ország török uralom alóli felszabadítását követően, a tudatos betelepítések eredményeképpen, az egykori hódoltsági területek is szervesen bekapcsolódtak az ország gazdasági és kulturális életébe. Ugyanakkor a 16–17. század folyamán viszonylagos önállóságot élvező Erdélyi Fejedelemség, bizonyos adminisztratív különállást megtartva, akárcsak Magyarország, beolvadt a Habsburg Birodalomba. Vallási téren ez országszerte a katolikus egyház megerősödését jelentette, nyelvi téren pedig a német nyelv előretörését.

A nyomdászat és könyvkiadás terén ez leginkább abban mutatkozott meg, hogy a 18. század folyamán többé nem létesült új protestáns nyomda. Az újonnan betelepülő, jórészt német származású nyomdászok ugyanis szívesen vállalkoztak nyomdaalapításra katolikus egyházi központokban, ahol ez a szándékuk az ottani főpapok törekvésével is egybeesett. Így a 18. században majd minden püspöki székhely hosszabb-rövidebb ideig nyomdahely volt. Közülük néhány az egykori hódoltsági területen létesült. Méreteiben azonban egyetlen más korabeli műhellyel sem hasonlítható össze a nagyszombati, amelynek saját papírmalmai és betűöntődéje volt. Ugyanakkor a protestáns nyomdák, akár a szlovák és német evangélikusoké, akár a magyar reformátusoké, egyre nehezebb körülmények közé kerültek.

Az újonnan bevándorló nyomdászcsaládok előbb az ország nyugati részén telepedtek meg, így Győrben, Sopronban, Pozsonyban, mint a Landerer, Streibig vagy Royer család, amelyek egymással rokonságban lévén, egész nyomdászdynasztiát alkottak.

Amíg a 18. század első felében Nyugat-Magyarországon (Nagyszombat, Pozsony), a század hetvenes éveitől kezdve egyre inkább Pestre és Budára tevődött át a gazdasági és kulturális élet súlypontja, így a nyomdák és kiadók is itt tevékenykedtek legnagyobb számban. A nyomdák működését nemcsak királyi engedélyhez kötötték, hanem tulajdonosaik továbbra is arra törekedtek, hogy a nyomtatványok minél tágabb körére kiterjedő privilégiumok birtokában lehetőleg versenytárs nélkül maradhassanak.

A 18. század utolsó harmadát, bizonyos jellemzői miatt, a magyar nyomdászat és könyvkiadás külön korszakának kell tekinteni. A jezsuita rend feloszlásával (1773) és a nagyszombati egyetemnek a nyomdával együtt állami kezelésbe kerülésével, majd Budára költözésével (1777) kezdődött ez a korszak. Ez a korábbi privilégiumokon alapuló viszonyokkal szemben fokozato-



3. A nyomdászat és könyvkereskedelem allegóriája: kolozsvári címlapdís, Páldi Székely István nyomdász metszete (1764)

san a szabad verseny érvényesülését jelentette. Legközvetlenebbül a budai Landerer officinát érintette, de hatásában ennél jelentősebb volt – nagyban hozzájárult Pest és Buda kulturális centrummá válásához. A század utolsó harmadában a legtöbb nyomda és kiadó már e két városban működött. Ugyanebben a negyedszázadban kezdődött a magyarországi könyvkiadás és nyomdászat egyre határozottabb elkülönülése is. Bizonyos cégek csak kiadással, mások csak nyomtatással foglalkoztak. A 18. században a korábbihoz képest ismét legalább ötszörösére növekedett a megjelentetett könyvek száma, és példányszámukban is a korábbi néhány százhoz képest nem ritkaság a több ezer sem. Ez a nagy könyvtermés azonban időben nem oszlott meg egyenletesen. A 18. század első két évtizede ugyanis a könyvek száma terén még az előző századhoz képest is mélypontot jelentett – mennyiségi és tipográfiai színvonal tekintetében egyaránt –, míg a század utolsó két évtizede soha nem látott termelést eredményezett.

A 18. századi nyomtatványok nyelvi megoszlását értékelve megállapítható, hogy nagyobb lett a német nyelvű kiadványok aránya, és a latin rovására nőtt a magyar nyelven kiadott művek száma is. A nagyszámú német kiadvány az egyre erősödő német ajkú városi polgárság igényei nyomán jelent meg. A 18. századi nyomdászok a korábbi tudós tipográfusok, gyakran egyházi személyek után most vállalkozók gazdasági célkitűzéssel, akik csakhamar jómódú, tekintélyes tagjai lettek a városi polgárságnak, sőt nem egy közülük az uralkodótól – különös kitüntetésként – magyar nemességet is nyert.

A földrajzi súlypont áthelyeződése mellett ennek a korszaknak másik jellegzetessége a feudális és vallási kötöttségektől mindinkább megszabaduló verseny kialakulása. A szabad ipargya korlás mindinkább érvényesült, az elmúlt századok megkötöttségei, privilégiumai után. Különösen vonatkozik ez II. József uralkodásának idejére, aki a nyomdák létesítését felmentette az engedélyezés alól, sőt szaporításukat elősegítendőnek nyilvánította, mindössze azt kívánta, hogy minden nyomda három példányt küldjön termékéből a helytartótanácsához. A nyomtatványok engedélyezésének ez a liberális felfogása azonban korántsem jellemző az egész 18. századra. A 16–17. századdal szemben, amikor valamely kiadvány megjelentetése a nyomdatulajdonos főúr, fejedelem vagy város támogatásán múltott, a 18. század folyamán általános gyakorlattá vált

az előzetes cenzúrázás, és ez a katolikus egyház kezében összpontosult. Ez a körülmény természetesen a protestáns kiadványok előállítását és terjesztését sújtotta leginkább, így nem véletlen, hogy a nem katolikus szellemű vallásos irodalom egy része nyomda megjelölése nélkül vagy hamis nyomdahely feltüntetésével jelent meg e században. Ugyanígy eltitkolták valódi megjelenési helyüket azok a felvilágosodás szellemében íródott vagy az uralkodó számára nemkívánatos politikai mondanivalót hordozó röpiratok, amelyek koholt, azaz kitalált helységnevek és kiadók megjelölésével láttak napvilágot, nagyobb számban éppen e század utolsó két évtizedében.

Az utolsó tárgyalt korszak, a 19. század első harmada sok tekintetben – például a nyomdák engedélyezése terén – egyenes folytatása az előző század utolsó éveinek. Ugyanezt mutatja a nyomtatványok külseje is. Másrészt egyre nagyobb szerepet kaptak a nyomdaalapításban a magánkezdeményezések. És bár megmaradtak, tovább működtek a különböző felekezetek, egyházi és világi intézmények nyomdái, az újonnan létesült műhelyek kivétel nélkül polgári vállalkozások.

A helységek és általában a földrajzi nevek a monográfiában következetesen a korabeli magyar nevükön szerepelnek, mai megfelelőjük és hovatarozásuk azonban a hely- és névmutatóban megtalálható. A nyomdászok nevénél az általuk használt eredeti névalakot igyekeztünk megőrizni, de bizonyos következtetlenségeket a második, harmadik generációs nyomdászok nevének elmagyarosodása miatt nem lehetett kiküszöbölni.

A magyarországi könyvnyomtatás történetét századonként tagolva tárgyaljuk. A további, tematikai egységen belül a nyomdák alapításuk időrendjében követik egymást. Bizonyos ismétlődések elkerülhetetlenül akadnak az egymással összefüggő műhelyek esetében. Bár az egyes műhelyek és cégek tevékenységét 1830-ig tárgyaljuk, zárójelben közöljük azt az évet, ameddig a vállalkozás továbbra is – néhány esetben még a 20., sőt 21. században is – e néven működött.



## II. A MAGYARORSZÁGI ŐSNYOMDÁSZAT

Magyarországon az ősnyomtatványkorszakban, vagyis a 15. században mai ismereteink szerint két műhely dolgozott: Andreas Hess budai műhelye és egy másik, legvalószínűbben Budán működő tipográfia, amelynek tulajdonosa, illetve vezetője is ismeretlen. Magyarországon a könyvnyomtatás rendkívül korán, jó néhány fejlettebb európai országot is megelőzve honosodott meg (ily módon megelőzve Angliát és Spanyolországot), de ekkor még nem tudott tartósan megtelepedni. Gutenberg Németországon kívül Magyarországot e téren csak Itália, Svájc, Franciaország és a Németalföld előzte meg.

Mint az ősnyomtatványoknak általában, a Magyarországon készült legrégebbi nyomtatott könyveknek sincs címlapja, hanem a kódexek mintájára a megjelenés körülményeire (hely, idő és nyomdásznev) utaló megjegyzés – ha egyáltalán van ilyen – a kötet végén, a zárósorokban (kolofonban) található. A magyarországi ősnyomtatványok a kor gyakorlatához igazodva általában öt levélpárt tartalmazó füzetekből állnak. Többségük, de nem valamennyi példány, rubrikált (a fejezetcímek aláhúzva, a nagybetűs szökezdők át vannak húzva pirossal kiemelés céljából), a kézi díszítés mértéke és igényessége az egyes példányokban eltérő. Vannak gazdagabban, több színnel kifestett és egyszerűbb, dísztelenebb példányok. A kézi festéssel különbözőképpen rubrikált és díszített nyomtatott könyvek így módon egyedivé váltak. A hazai ősnyomdákban fennmaradt nyomtatványok mindegyikét papírra nyomtatták, egyiket sem pergamenre.

A nyomdatörténeti kutatások három alapvető forrása mindenekelőtt az egykorú, írásos dokumentum, másodsorban a tárgyalta nyomda kiadványainak összessége és harmadsorban a korabeli nyomdászgyakorlat. Ezeket az általános irányelveket a hazai ősnyomdákra alkalmazva sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy az első pontban említett hiteles írásos dokumentum egyik magyarországi ősnyomdáról sem ismeretes. A kutatások alapjául tehát a másik két forrásnak kellett szolgálnia: a tárgyalta nyomda kiadványainak összessége és a korabeli nyomdászgyakorlat.

A hazánkban a 15. század folyamán működő két nyomdai műhely termékei közül ötből maradt fenn példány: kettőből azonban csupán egyetlenegy. Öt nyomtatvány összesen 19 fennmaradt példányról van szó. Ezek a két magyarországi ősnyomda között a következőképpen oszlanak meg: Andreas Hess műhelyének két kiadványa ismert: a *Chronica Hungarorum*<sup>1</sup> tíz példány, a *Basilius*<sup>2</sup> két példány maradt fenn. A másik ősnyomdából, a Confessionale nyom-

1 RMNy 2

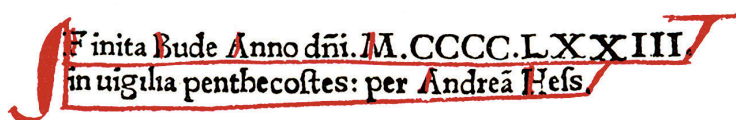
2 RMNy 1

dájából a névadó *Confessionale*<sup>3</sup> című műből öt példány maradt fenn, a Laudivius-kötetből és a búcsúlevélből mindössze egy-egy. Ha tehát az egyes művek egyes példányait is össze akarjuk vetni, akkor mindössze három kiadvány vehető számításba, mint amelyikből egynél több példány is megvizsgálható. Látható, hogy kimagaslóan a legtöbb példány a Budai Krónikából maradt fenn: Magyarországon őriznek belőle kettőt, a többi nyolc pedig nyolc ország ősnymtatvány-gyűjteményének megbecsült darabja.

### Andreas Hess budai műhelye (1472)–1473

Bár Andreas Hess műhelye Budán minden bizonnyal már 1472-ben működött, első könyve, a *Chronica Hungarorum* 1473-ban hagyta el sajtóját. Minthogy az első Magyarországon nyomtatott könyv az 1473-as évszámot viseli, ezért ez az év tekinthető a hazai könyvnyomtatás kezdetének.<sup>4</sup>

Hess budai műhelyének két kiadványáról tudunk. Az egyik, a legelső hazai nyomtatvány, amely a magyarok történetéről szól latin nyelven, ezzel a két sorral fejeződik be: „Finita Bude anno Domini MCCCCLXXIII. in vigilia penthecostes per Andream Hess”. Ennek a teljes impressumnak köszönhető, hogy ismerjük az első, Magyarországon működött nyomdász nevét.



4. Az első magyarországi nyomtatványnak, a *Chronica Hungarorum*nak a kolofonja (Buda 1473)

A *Chronica Hungarorum* Magyarország történetét tárgyalja, és a mű a magyar történeti irodalomban Budai Krónika néven ismert. A Hess által kinyomtatott kéziratváltozat a 14. században összeállított krónikáknak abba a csoportjába tartozik, amelynek ma ismert összes tagja a „Porro” (= továbbá) szóval és a Vízözön leírásával kezdődik. Eleje, amely bizonyára a Teremtést tárgyalná, hiányzik. Ahogyan a *Chronica* mai formájában fennmaradt, az első levél üres, a második levél rektóján az ajánlás és alatta az incipit található, verzóján pedig az említett „Porro” szóval kezdődik a krónika.

A *Chronica* kis fólió formátumú, 133 nyomtatott lapot tartalmazó kötet, első nyomtatott lapján a nyomdász által írt ajánlás található. Egyetlen, reneszánsz antikva ősnymtatványtípussal készült. A nyomtatás által kihagyott kezdőbetűk helyére általában piros tintával egyszerű iniciálékat rajzoltak, de egyes példányokban késsel is festett vagy többszínű, tollrajzos iniciálé

<sup>3</sup> RMNy 3

<sup>4</sup> Andreas Hessről és az első hazai nyomdáról összefoglalóan lásd BORSA Gedeon: *Andreas Hess*. Budapest, 2013. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 6.)

került a szöveg élére, esetleg indafonatos díszítéssel. Ajánlásából kikövetkeztethetően a *Chronica* volt az első magyarországi nyomtatvány.

Az első magyarországi nyomda másik kiadványa két művet tartalmaz egybenyomtatva: elsőnek Basilius Magnus egyházatya *De legendis poetis* című művét latin nyelven, amely a klasszikus írásműveket és az általuk nyújtott művelődési lehetőségeket dicséri. Másodikként Xenophón *Apologia Socratis* című művét,<sup>5</sup> vagyis Szókratész védőbeszédét latinul. Ez a *Chronica*-nál terjedelmében is és formátumában is jóval kisebb, húsz levélből álló negyedréti alakú könyv ugyanazzal a betűtípussal készült, mint a *Chronica*. Az első rész végén mindössze a „Bude A. H.” szövegű sor áll.

Az első magyarországi nyomda szempontjából különös fontosságú az egyetlen szövegszerű dokumentum: a *Chronica* ajánlása. Ennek az írásnak a jelentőségét nem csupán a hazai tipográfia, de a hazai kultúrtörténet egésze szempontjából is már viszonylag korán felismerték. Szövege több fordításban magyarul is rendelkezésre áll.<sup>6</sup>

A magyar szakirodalom ezt a Hess által írt szöveget évszázadok óta rendkívül fontosnak minősítette. Az ajánlás egyik mondatában azt állítja, hogy napról napra nagyobb könyveket fog nyomtatni, ezt azonban mindössze a humanista irodalom sztereotip fordulatának kell tekinteni, amely a korabeli ajánlásokban nem ritka. Inkább úgy látszik, hogy Hessnek nem volt semmiféle előre átgondolt könyvkiadási terve. Nem lehet tehát ebből a mondatból kiindulva messzemenő következtetéseket levonni felszerelése és műhelye nagyságára nézve, vagy ennek alapján azt feltelezni, hogy nagyszabású munkái elvesztek, nem maradtak fenn.<sup>7</sup>

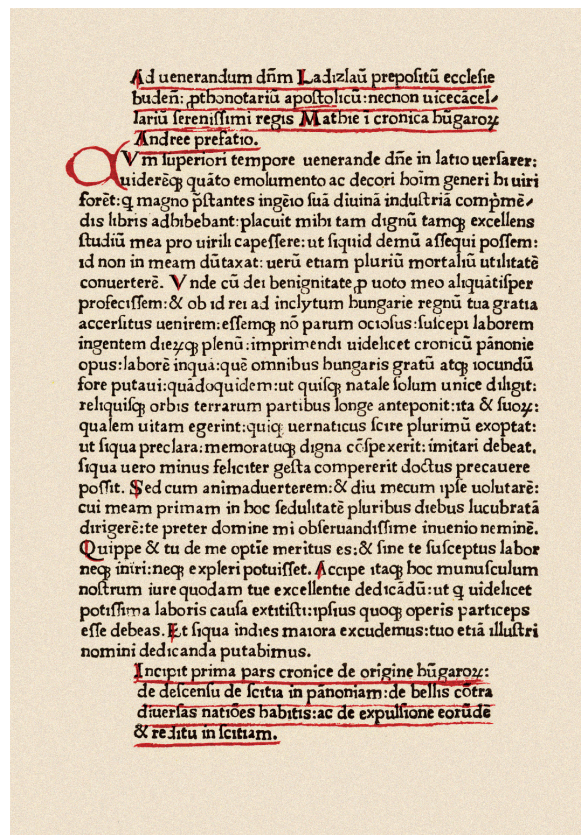
Azzal a kérdéssel, hogy vajon miért telepedett meg hazánkban az első könyvnyomtató, és kinek a kezdeményezésére készült az első nyomtatott könyv 1473-ban, több magyar szakíró is foglalkozott az utolsó évszázadban egészen a legutóbbi időkig. Kiindulópontul ehhez mindig a *Chronica* ajánlásának szövege, írója (Andreas) és címzettje (ad Ladislaum prepositum ecclesie Buden) szolgált. Az első név kiegészítése sohasem okozott gondot, hiszen ugyanennek a könyvnek a kolofonjában – de egyedül csak ott – olvasható a nyomdász teljes neve. A budai, pontosabban az óbudai káptalan élén álló prépost személyével kapcsolatban már a 19. század végén tisztázódott, hogy 1473-ban a budai prépost nem Geréb László későbbi erdélyi püspök, mint korábban gondolták, hanem Kárai (Karai) László volt. Ő nyilvánvalóan fontos szerepet játszott az első hazai nyomda létrejötté körül.

Az előszóból annyi bizonyos, hogy Kárai nem gondoskodott Hess számára megrendelésekről, és nem ő szerezte meg számára a *Chronica Hungarorum* kinyomtatandó szövegét. Hi-

5 RMNy 1

6 A *Chronica* ajánlását latinul már 1769-ben közreadta Paulus WALLASZKY: *Tentamen historiae litterarum*. Lipsiae 1769. 81., majd újra kiadta a latin ajánlást Jakob Ferdinand von MÜLLER, amikor a Hess-féle műhely történetét írta meg németül = *Zeitschrift von und für Ungern* 1803, 307–308. Németül közölte részleteit VARJAS Béla: *Das Schicksal einer Druckerei im östlichen Teil Mitteleuropas* (Andreas Hess in Buda) = *Gutenberg Jahrbuch*, 1977. 43. Magyar fordításban először FRANKÓI Vilmostól jelent meg 1898-ban, majd FITZ József fordította le 1932-ben, GERICS József 1963-ban és Horváth János 1973-ban.

7 VARJAS Béla: *Das Schicksal...* 45–46.; SOLTÉSZ Zoltánné: *Milyen tervekkel és felszereléssel jöhetett Budára Hess András?* = MKSz 1974.1–13.



5. A *Chronica Hungarorum* első lapja: a nyomdász ajánlása

szen Hess azt írta ajánlásában, hogy „mikor a Te jóvoltodból Magyarországra jöttem, nem kevés ideig munka nélkül voltam”. Ezenkívül, bármilyen nagyok voltak Kárai érdemei, Hess ajánlásában mégis azt írta, hogy „hosszasan tépelődött”, hogy kinek ajánlja a krónikát. Majd később: „Fogadd tehát ezt a könyvecskénket, hiszen a munka legfőbb indítóoka Te voltál” és „Nálad nélkül sem elkezdni sem befejezni nem tudtam volna”. A Hess e két kijelentése közti ellentmondás régóta feltűnt a könyvtörténettel foglalkozóknak. Megnyugtatóan feloldani azonban mindaddig nem sikerült, amíg a budai nyomda alapítását kizárólag csak a *Chronica* ajánlásában szereplő két személlyel (a nyomdással és Kárai Lászlóval) hozták kapcsolatba.<sup>8</sup>

Hess nem olyan fogadtatásra talált Budán, mint amilyenre számított. Ennek oka a korabeli, egymást gyorsan követő eseményekben rejlik. A Vitéz János-féle Mátyás elleni összeesküvés Kárai budai prépost számára váratlan helyzetet teremtett. Az összeesküvés alapjaiban döntötte össze a budai ősnymda működésének feltételeit. Ha Kárai saját céljaira hívta volna a nyomdászt Budára, akkor bizonyára lett volna határozott terve is a sajtóval. Ha viszont abból a feltevésből indulunk ki, hogy Kárai a tudományszervező Vitéz János esztergomi érsek, illetve a pozsonyi egyetem céljaira hívta Hesst Budára, akkor ezzel az ajánlás ellentmondása is feloldódik.

<sup>8</sup> FRAKNÓI Vilmos: *Kárai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon*. Budapest, 1898.



Nagyon valószínűnek látszik, hogy a hazai könyvnyomtatás megindítása Vitéz Jánosnak, a magyarországi humanizmus vezető alakjának tulajdonítható, akinek udvari beosztása miatt sokirányú külföldi kapcsolatokat is sikerült kiépítenie. Korán megismerkedett Gutenberg találmányával, a „mesterséges írás művészetével”, és különös érdeklődést tanúsított az asztronómia és az asztrológia iránt. Regiomontanus, korának neves csillagásza Vitéz János és Mátyás udvarában egyaránt dolgozott. Vitéz volt a kezdeményezője és a legfőbb szervezője az 1467-ben alapított pozsonyi egyetemnek. Mint bibliofil, a képzőművészetek pártolója, politikai és egyházi pályája mellett a hazai humanizmus megteremtésével, a reneszánsz művészet átvételével messze tekintő kulturális programot kívánt megvalósítani. Minthogy természettudományi és technikai újdonságok egyaránt érdekelték, jól átgondolt tervei közé pontosan beilleszkedett a szövegtöbbszörözés korabeli nagy találmánya, amelyet ő szinte annak megszületése pillanatától ismerhetett. Mindezek fényében aligha lehetett volna más személy az akkori Magyarországon, aki 1470-ben, vagyis a tipográfia elterjedésének szinte a legkezdetekor, nyomdászt hívatott volna hazánkba, mint Vitéz János.<sup>9</sup>

A *Chronica* tipográfiai jellemzői azt mutatják, hogy a betűöntvények mérete a kiadványon belül egyre csökkent. A legkisebb sorméretűek azonban éppen az ajánlás és e füzet utolsó levelének betűi. (A sorméretcsökkenés oka feltehetően az eredetileg eltérő méretű betűöntvényeken több alkalommal végzett csiszolás lehetett.) Vagyis a *Chronica* Kárai Lászlónak szóló ajánlása az egész mű kinyomtatásának legvégén készült el, Hess ezenfelül utólag kénytelen volt újra kinyomtatni e füzet utolsó levelét. Feltehetően erre azért volt szükség, mert a könyv első levelén eredetileg olyan személynek szóló ajánlás állott, amelynek eltávolítása – az ezzel egy levélpárt alkotó 12. levéllel együtt – elkerülhetetlennek tűnt. Ezeknek a sajátos feltételeknek egyedül a Vitéz Jánoshoz szóló és abban az első hazai nyomda támogatását megköszönő ajánlás felel meg. Vitéz elfogatását, majd 1472 augusztusában bekövetkezett halálát követően azonban Hess a kiadvány első füzetének külső levélpárját feltehetően eltávolította és újranyomtatta. Így megoldódnak a Kárainak szóló ajánlás ellentmondásosnak tűnő mondatai.<sup>10</sup> Bizonyos sajátosságok (a központosítás gyakorlata, a papír vízjele) is azt igazolják, hogy az első levélpárt valamilyen okból közvetlenül a munka befejezése előtt újra kellett nyomtatni. Vagyis a tartalmi és a formai (tipográfiai) vizsgálati módszer eredményei egymást megerősíteni látszanak, és ennek köszönhetően ma a szűkös forrásokhoz képest jól rekonstruálható Hess rövid magyarországi működése.

A fentiek alapján a budai műhellyel kapcsolatban a következő időrend állítható fel: Kárai 1470 és 1471 fordulóján tárgyalta Hess-szel Rómában, hogy rávegye a mestert a Magyarországra költözésre. A biztatást ehhez – feltehetően – Vitéz János primás megbízásából tette. A korábbi feltételezések szerint csak 1472 februárja után indulhatott Hess Magyarországra, mert a budai műhelyben használt betűkhöz legközelebb álló típusok használatát a római Lauer-nyomda ekkor hagyta abba. Lauer azonban nyugodtan használhatta saját (Hess-szével nem teljesen azonos) betűtípusát Rómában továbbra is. Vagyis Hess korábbi, 1471. évi Budára érkezésének nincs ki-

<sup>9</sup> BORSA Gedeon: *Vitéz János és a könyvnyomtatás* = MKsz 1991. 113–115.

<sup>10</sup> BORSA Gedeon: *Hess betűöntvényeinek mérete és az ebből levonható következtetések* = MKsz 1988. 235–247.

záró akadálya. 1471. év végi érkezését valószínűsíti, hogy az esztergomi érsektől a megbízást és a papírvásárlásra a jelentős anyagi támogatást egyedül a főpap életének ebben a viszonylag nyugodtabb periódusában kaphatta. A legalkalmasabb ehhez az 1471. december 19-ét követő hetek mutatkoznak, amikor is Vitéz kibékült Mátyás királlyal, de bizonyosan még 1472. március elsejét megelőzően, amikor a prímást újra letartóztatták. 1472 legelején a feltehetően Vitéztől kapott pénz birtokában Hess megrendelhetette a papírt Velencéből, és amint megérkezett, hozzáfogott a krónika kinyomtatásához. Ez szükségszerűen a prímás augusztus 9-én bekövetkezett halála előtt történhetett, hiszen ellenkező esetben a tipográfus nem írt volna neki címzett ajánlást.

Az eddig kikövetkeztetett részletek alapján kísérletet lehet tenni Hess munkája ütemének rekonstruálására is. Ha tehát már 1472 augusztusa előtt hozzáfogott a *Chronicához*, akkor annak kinyomtatása legalább tíz hónapot vett igénybe (1473 pünkösdjéig). Elosztva ezt az időt a *Chronica* 133 szedett lapjával, folyamatos munka esetén ez heti három lap kinyomtatását jelenti. Ez rendkívül lassú ütemnek tűnik, hiszen a hivatásos nyomdászok körében a teljesítmény a szedésben óránként körülbelül ezer betű, amíg a nyomásé (két személy közreműködésével) 250 levonat. A krónika egy lapja kétezer betűhelyet tartalmaz, vagyis egy-egy krónika-lap szedése két órát, a kikövetkezhető 200–240 példány kinyomtatása pedig mindössze egy órát igényelt volna az ebben a munkamenetben járatos személynek.<sup>11</sup> Ezek az adatok megdöntik azt a korábbi feltételezést,<sup>12</sup> amely szerint esetleg tíz személy is dolgozott volna Hess műhelyében, és a szedést legalább hárman végezték.

Szinte biztos, hogy Hess aligha rendelkezhetett jelentős gyakorlattal a könyvnyomtatás valamennyi részletmunkájában, így teljesítménye jóval az említettek alatt maradt. A két fő munkafázishoz hozzájárultak egyéb kiegészítő feladatok is, mint amilyen a betűk megmosása, visszasaosztása, a papír nedvesítése, illetve szárítása minden nyomtatás előtt és után. Ha a munkát segítő társ nélkül végezte, ez több mint kétszeres feladatot jelentett egy személy számára.

Azok a betűk, amelyekkel Hess két kiadványát nyomtatta, a legtöbb rokonságot kétségtelesen a római Lauer-féle műhely típusaival mutatják,<sup>13</sup> bár teljes azonosságról nincs szó. Lauer nem csupán a legtöbb betűtípussal rendelkezett a maga korában Rómában, hanem ott ő egyben messze a legkísérletezőbb alkat is volt a betűmetszés területén. Erre utalhatnak azok az egymástól méretben és formában egyaránt eltérő kisbetűk, amelyeket a budai nyomda kiadványaiban viszont lehet látni. Amennyiben Hess Magyarországra hozott betűit öntött formában szedte össze Rómában, megmagyarázható az egyes betűk sokfélesége. Ha azonban a típusokat nem készen hozta volna magával, hanem matricák formájában,<sup>14</sup> és a betűket csak Budán öntötte volna ezek segítségével, akkor érthetetlen, hogy egy-egy betűt miért nem egyetlen matricáról állított elő. A matricáról ugyanis csak egyféle, egymással tökéletesen azonos betűformák önthetők. Hessnek tehát Budán nem volt matricája, hanem kész, öntött betűkkel rendelkezett.<sup>15</sup>

11 BORSA Gedeon: *Milyen műhely lehetett Hessnek Budán?* = MKsz 1989. 237–246.

12 FITZ József: *Hess András, a budai ősnymdász*. Budapest, 1932. 119–120.

13 Uo., 61–62., 64.; SOLTÉSZ Zoltánné: *Milyen tervekkel...* = MKsz 1974. 5–8.

14 SOLTÉSZ Zoltánné, *Milyen tervekkel...* = MKsz 1974. 1–13.

15 A Hess nyomtatványain használt betűtípust lásd Hung. typ I/ 41, 133, 204.

Hess munkamenetét rekonstruálva bizonyosnak látszik, hogy műhelye mindössze egyetlen, kis méretű sajtóval volt felszerelve, amelyen a *Chronica* lapjai egyenként készültek. Ilyen félíves sajtóval is megoldható, hogy az egy levélpáron lévő két szedéstükrőről egyszerre készüljön levonat: mindössze a szedést tartalmazó keretet két menetben kellett volna a sajtó alá betolni. A *Chronicában* azonban az egyes levélpárokon lévő szedéstükrök egymáshoz képest mutatózó gyakori elcsúszása azt bizonyítja, hogy a nyomtatás laponként történt a *Chronica* mind a 133 lapja esetében. Ennek oka pedig csakis a korlátozott számban rendelkezésre álló ólombetű lehetett. Ha Hessnek valóban három sajtója lett volna, amint azt korábban feltételezték (és amelynek folyamatos működéséhez vagy hetvenezer öntött betű kellett volna), akkor érthetetlen, hogy miért tartott e viszonylag kis terjedelmű munka kinyomtatása egy teljes esztendeig. Ugyanezt a gondolatmenetet folytatva: ha matricája lett volna, amelyről elvileg bármennyi ólombetű önthető, miért csak egy lapot nyomtattak egyszerre? Hessnek tehát mindössze viszonylag szerény mennyiségű öntött betű állhatott rendelkezésére, matrica pedig egyáltalán nem.<sup>16</sup> Abból, hogy a *Chronica* szedése laponként történt, és annak kinyomtatása után a nyomdász a betűket kénytelen volt visszaosztani a szedőszekrénybe, hogy új lapot szedhessen ki, kikövetkeztethető a budai műhely betűmennyisége. A *Chronica* egy-egy lapjához kétezer-kétezer betűre volt szükség. Hess másik nyomtatványának, a *Basilius*nak esetében a lappárok együttes nyomtatása a félíves budai sajtóval is megoldható lett volna, ha a betűmennyiség nem korlátozza a nyomdászt. Ezt egyes levélpároknál meg is tudta oldani, de végig az egész kötetet át nem. Ha a rendelkezésére álló tartalékot is figyelembe vesszük, betűkészlete körülbelül tízezer betűre tehető, amelynek súlya megközelítőleg 45 kilogramm lehetett.

Eszerint Hess egyetlen, meglehetősen megviselt betűtípusból körülbelül fél mázsa öntött betűvel érkezhett Budára. A kis méretű sajtót minden bizonnyal helyi mesterek készítették el, instrukciói alapján. Vállalkozása nem lehetett tökeerős. A *Chronica* megjelentetéséhez a papírt, amely a vállalkozás legköltségesebb tényezője volt, úgy tűnik, mecénás – feltehetően Vitéz János primás – támogatásával sikerült megszereznie.<sup>17</sup> Így az is valószínű, hogy mindenekelőtt saját erejére támaszkodva dolgozott. A központozás sajátosságaiból arra lehetett következtetni, hogy az egyik legtöbb szakismeretet igénylő feladatot, a szedést Hess bizonyosan maga végezhette.

A Budai Krónika minden fennmaradt példányában mindig ugyanaz a két vízjel váltakozik: a kötet első felében a csillagon függő mérleg, a kötet másik felében pedig a nyolcason függő mérleg körbe zárva.<sup>18</sup> Mindkét vízjelen belül még két-két altípus is felismerhető, tehát összesen két vízjelpár. Hess másik nyomtatványában, a *Basilius–Xenophon*-kötetben csak egyféle vízjel található, de az némileg eltér a *Chronica* mindkét változatától: nem a csillagos és nem a nyolcas típusú, hanem fent Y forma látható a körbe foglalt mérleg fölött. Semmi sem tanúsítja, hogy a *Basilius* papírja ugyanabból a malomból való lenne, mint a *Chronicáé*. Mindezek a 15. század

16 BORSA Gedeon: *A budai Hess-nyomda új megvilágításban* = MKsz 1973. 141–149.

17 BORSA Gedeon: *Hess nyomtatványainak papírja és kötése* = MKsz 1989. 7–19.

18 Ezt már FITZ József megállapította: *Hess András...* 83–92. További vizsgálódás azonban azt mutatja, hogy a két fő típuson belül is vannak változatok, lásd erről BORSA Gedeon: *Hess nyomtatványainak papírja...* = MKsz 1989. 1–19.

második felében a magyarországi kódexekben is használatos, elterjedt vízjelek voltak, ami azonban nem jelenti azt, hogy e papírokat itthon állították volna elő.<sup>19</sup> Hazánkban a nyomdászat 16. századi újraindítása előtt nem működött papírmalom. A Hess nyomtatványain és más hazai kódexeknél is használatos papírt vízjele alapján Itáliában készítették, méghozzá a Velencei Köztársaság területén. Ennél pontosabb meghatározása nehéz, tekintve, hogy ebben az időben csak Velencétől északra negyven papírmalom állított elő nagyon hasonló vízjelű papírokat.<sup>20</sup> A két bála papír meghaladta az akkori hazai kereskedelemben közvetlenül beszerezhető mennyiséget, így azt előbb meg kellett rendelni. Leszállítására több hónapra volt szükség. Ezért volt Hess akkoriban „tétlen”.

A könyvnyomtatás legkorábbi szakaszában a nyomtatványok példányszámára a papírvízjelek ütemes váltakozása alapján lehet következtetni. Miután a teljes papírmennyiséget Itáliából szállították, jogos a feltételezés, hogy ezt a nagy mennyiségű papírt eredeti csomagolásban vásárolták a budai nyomda számára. Abban az időben az írópapírt nemzetközileg egységes módon csomagolták: egy bála = tíz rizsma = 4800 ív. Ez pedig a *Chronica* esetében egy-egy egymástól eltérő vízjelű, egyenként 4800 ívet tartalmazó bála lehetett. A *Chronica* esetében előbb a csillagon függő mérleges vízjelű bálát vették munkába, majd később a nyolcason függő mérlegest. Ezt elosztva az összesen 36 ívnyi nyomtatvánnyal körülbelül 260-as példányszámot kaptunk. Ha még levonjuk az esetleges selejtes íveket, akkor a Budai Krónika példányszáma körülbelül 200–240-ben határozható meg.<sup>21</sup> Ekkora példányszámhoz és ekkora terjedelemhez tehát két bála papír kellett. Ez a példányszám jól beleillik a korai nyomdászat termékeinél máshol tapasztaltak sorába. Gutenberg 42 soros Bibliájának a közelmúltban ismertté vált a pontos példányszáma: előbb százötven volt, majd száznyolcvanra emelték. A krónika nyomtatását Hess a pünkösdi előtti napon, azaz 1473. június 5-én fejezte be kolofonja szerint. Csaknem bizonyosnak látszik, hogy a nyomdász munkáját a pünkösdi budai országos vásáron kívánta forgalomba hozni, így nem zárható ki, hogy azzal már valamivel előbb elkészült.

A Budai Krónika ajánlásán kívül a tipográfiai jellemzők is azt mutatják, hogy ezt követően fogott hozzá Hess a *Basilius–Xenophon* mű<sup>22</sup> kinyomtatásához. A kis kötetben a betűk állapota és a sorok mérete megfelel a Krónika legutolsóként nyomtatott szövegrészeinek betűállapotával és sorméretével, azok pontos folytatásának tekinthetők. Ennek az utóbbi nyomtatott kis kötetnek az előállításához kötetenként mindössze öt ív papír kellett. Ha ennél is 240 példánnyal számolunk, akkor összesen csak mintegy 1200 ívre, vagyis három rizsma papírra volt szükség.

Hess budai műhelye tehát nem tartozott korának méretei alapján jelentős nyomdái közé. Alig félmázsás betűkészlete és egyetlen sajtója valóban nyomtalanul tűnhetett el az idők forragságában. Talán ezen szerény lehetőségei miatt nem tudta eléggé magára vonni Mátyás király érdeklődését.

19 FITZ József lehetségesnek tartotta, hogy hazai papírt is használtak, lásd FITZ József: *Hess András...* 91.

20 BRIQUET, Charles Moise: *Les filigranes I.* Genève, 1907. 178.; PICCARD, Gerhard: *Wasserzeichen Waage.* Stuttgart, 1978. 11.

21 BORSA Gedeon: *Hess nyomtatványainak papírja...* = MKsz 1989. 6–19.

22 RMNy 1





6. Ebben a budavári házban működött Hess nyomdája: ma Hess András tér 4.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a könyvnyomtatás rendkívül korai, hazai megalapításának érdemét – nagy valószínűséggel – Vitéz Jánosnak kell tulajdonítani. A ma rendelkezésre álló, illetve kikövetkeztetett rendkívül kevés adat alapján természetesen lehetetlen biztonságosan eldönteni, hogy a prímásnál vajon a humanista mecénás könyvszeretete, vagy a pozsonyi egyetem, illetve az 1470-ben még az udvarban tartózkodó Regiomontanus támogatásának szándéka közül melyik motívum játszott közre abban, hogy nyomdát kívánt alapítani. Kárai szerepe ezek szerint elsősorban a közvetítésre és némi további, de korlátozott támogatásra szorítkozott. Kárai adhatott szállást és ellátást Hessnek a mai Hilton szállóval szemben lévő budai házában, hiszen amint Hess neki szóló ajánlásában írta: „nála nélkül nem tudta volna a *Chronica*t befejezni”. Hess a Mátyás és Vitéz között időközben kirobbant ellentét következtében állandó mecénás nélkül maradván kénytelen volt önállósulni. Működése azonban az állandó nyomdát ekkor még nem igénylő, meglehetősen fejletlen hazai műveltségi és anyagi viszonyok miatt rövid életűnek bizonyult. Nincs nyoma annak, hogy 1473 után is folytatta volna Budán a könyvnyomtatást, sem neve, sem betűi nem tűntek fel ezt követően egyetlen más európai nyomdában sem.

A Hess által nyomtatott *Chronica* utóéletével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy annak 1473. évi megjelenése után a délnémet nyelvterületen több kéziratos másolat is készült szövegéről, amelyek közül négy ma is ismeretes. Komoly érdeklődés mutatkozott tehát ezekben az években a magyarok története iránt a Mátyás királlyal szinte állandó ellenségeskedésben álló III. Frigyes császár országaiban. Hess (vagy inkább Vitéz János) tehát jól választotta meg első kiadványként a *Chronica*t, és a növekvő külföldi érdeklődés kielégítésére néhány esztendővel később már nem is állt rendelkezésre példány. Ekkor és ezért készültek az említett másolatok Hess előszavával, de a kolofon nélkül.<sup>23</sup>

23 BORSA Gedeon: *A hazai ősnymtatványok változatai* = MKsz 1988. 9–14.

Ennek fényében érthető, hogy a Thuróczy-féle krónika 1488. márciusi brünni kiadását<sup>24</sup> követően még ugyanannak az évnek júniusában Theobald Feger budai kiadó megjelentette e mű utánnyomását az augsburgi Ratdolt-nyomdában.<sup>25</sup> Thuróczy erősen támaszkodott a magyar krónikának a Hess-féle budai kiadására. A magyarok története komoly könyvsikernek bizonyult, hiszen a Thuróczy-krónikának ma is sok-sok tucat példányát őrzik a világ számos országában. E nyomtatványok megjelenése után a továbbiakban már nem volt szükség kéziratos másolatokat készíteni a magyarok nyomtatott történetéről, amint ez a Hess-féle *Chronica* esetében még történt. A magyarok történelmét előadó *Chronica Hungarorum*<sup>26</sup> tartalmilag messze kimagaslik a hazai ősnymtatványok közül.

### A *Confessionale* nyomdája 1477– (1480)

A magyarországi könyvészetnek és irodalomtörténetnek évszázadokig nem volt tudomása arról, hogy Andreas Hessén kívül egy másik ősnymda is működött volna Magyarország területén. Csak a legutóbbi évtizedek kutatásai szolgáltattak bizonyítékot e második hazai ősnymda léte.<sup>27</sup> Ennek a csaknem ötszáz éven át ismeretlenségben maradó műhelynek tulajdonosát vagy vezetőjét, sőt bizonyosan egykori helyét sem ismerjük, de egyik kiadványa alapján a hazai és nemzetközi szakirodalom a *Confessionale* nyomdájának nevezi. A betűtípusok azonossága alapján sikerült három nyomtatványt egy eddig ismeretlen, Magyarországon működő ősnymda kiadványaiként meghatározni.

Ennek a műhelynek három terméke maradt az utókorra; Antoninus Florentinus 1477-ben megjelent *Confessionale*-jén<sup>28</sup> kívül, amely tehát a nyomda névadója, ismeretes még Laudivius *Vita beati Hieronymi*<sup>29</sup> című kis munkájának egy impresszum nélküli kiadása és egy egylevel, 1480. május 11-én, Johannes Han által Pozsonyban kiállított nyomtatott búcsúlevél.<sup>30</sup> Amint látható, e három közül Laudivius munkájának kiadási éve sem ismeretes, a nyomtatás helye és a nyomdász személye pedig egyik kiadványon sincs jelölve.

A búcsúlevél kibocsátásának helye és példányok lelőhelye alapján a szakirodalom ma egyöntetűen azon az állásponton van, hogy ennek az ismeretlen nyomdásznak a műhelye az egykori Magyarország területén (legvalószínűbben Budán) működhetett, 1477 és 1480 között.

24 RMK III 16

25 RMK III 15

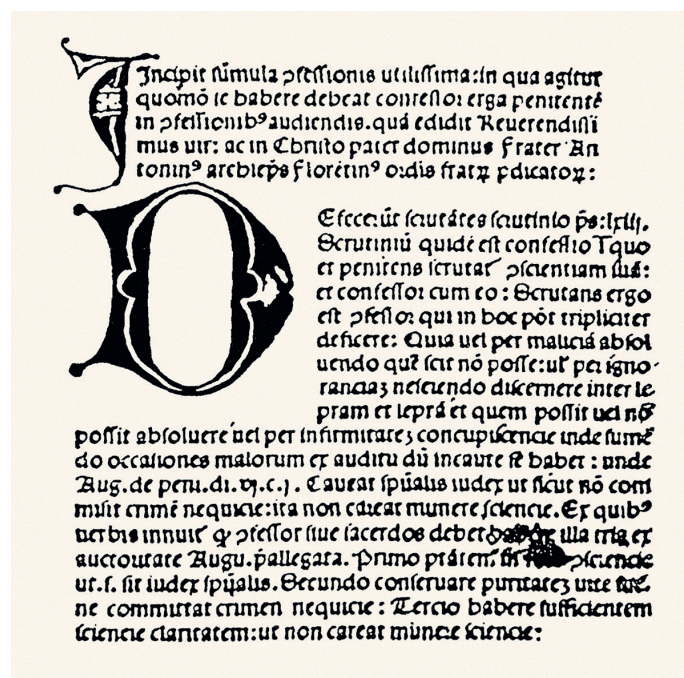
26 RMNy 2

27 SOLTÉSZ Zoltánné, *A második magyarországi ősnymda nyomai* = MKSz 1958. 144–157.; SOLTÉSZ, Elisabeth: *Ein Unikum-Inkunabel der Budapestener Universitätsbibliothek. Ein neues Dokument für das Wirken einer unbekannten ungarländischen Druckerei im 15. Jahrhundert* = *Gutenberg Jahrbuch*, 1958. 59–68.

28 RMNy 3

29 RMNy 5

30 RMNy 6



7. Részlet Antoninus Florentinus *Confessionáléjának* első szöveglapjáról (1477)

E három nyomtatvány közül kettő az irodalom számára korábban sem volt ismeretlen. Antoninus Florentinus *Confessionáléját*<sup>31</sup> a nemzetközi ősnymtatvány-katalógus Matthias Moravus nápolyi nyomdász kiadványaként írta le. Felmerült az a feltevés is, hogy valóban Moravustól származó típusokkal, de Andreas Hess budai műhelyében készült volna. Másik nyomtatványát, Han búcsúlevelét először 1942-ben ismertették,<sup>32</sup> majd feltételeken a német származású római nyomdász, Johann Bulle kiadványának tartották, mint amelyet útközben, Pozsonyban jelentetett volna meg.<sup>33</sup> Sajtójának harmadik terméke, Laudivius munkájának ez a kiadása, korábban nem szerepelt egyetlen ősnymtatvány-katalógusban sem. (Megjelenésének időpontja alapján talán ebben a műhelyben készülhetett az a mára már példány alapján nem ismert plakátszerű politikai röpirat,<sup>34</sup> amelyet Mátyás király 1477-ben Bécsben III. Frigyes császár ellen bocsátott ki.)

Ellentétben Hess műhelyével, amelynek csak egyetlen, reneszánsz antikva típusa volt, a *Confessionale* nyomdája három különböző fokozatú fraktúr betűvel állította elő fennmaradt kiadványait.<sup>35</sup> E típusoknak valóban van köze Matthias Moravus nápolyi nyomdászhoz, de a *Confessionale* nyomdájában azoknak részben eltérő sorméretű és kopottságú változatai találhatók. A Johann Bulle betűivel való azonosság ki kellett zárni.

31 RMNy 3

32 FAUST, Ovidius: *O bibliofili* = *Slovenský typograf*, 1942. 36.

33 KOTVAN, Imrich: *Katalóg prvotlačí Vedeckej knižnice mesta Bratislavy*. Bratislava, 1956. Nr 25.

34 RMNy 4

35 A *Confessionale*-nyomda által használt betűtípusokat lásd Hung. typ I/42–43, 133, 208–210.

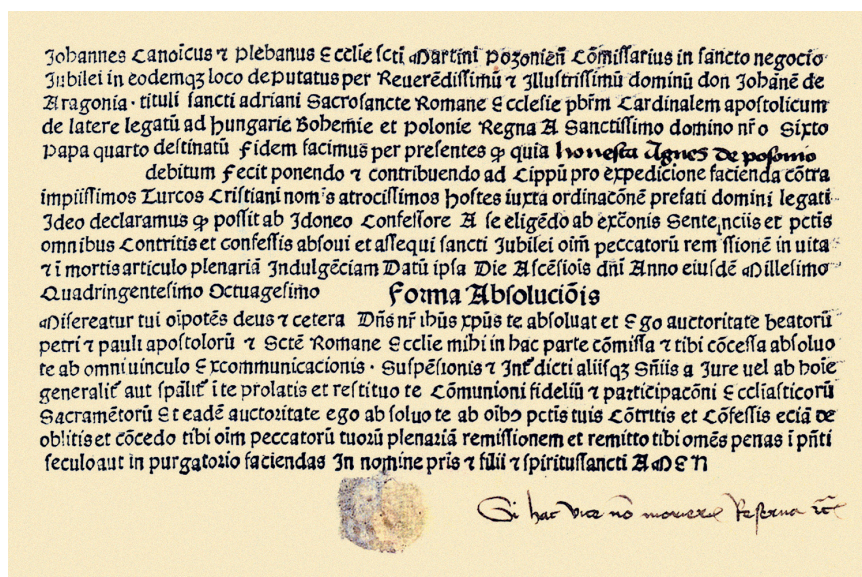


Az 1477. évi *Confessionale*, a Laudivius-kiadás és a bűcsúlevél tehát egy olyan ismeretlen ősnymda terméke, amely készletét közvetve vagy közvetlenül Matthias Moravustól szerezte be öntött betűk formájában. Semmi bizonyíték sincs arra nézve, hogy az ismeretlen nyomdásznak matricái is lettek volna.

A *Confessionale*-nyomda három ismert kiadványa alapvetően kétféle vízjelű papírra készült: egyféle ökörfejes vízjelű papírra és többféle változatú mérleges vízjelűre. A mérleges vízjelek hasonlóak, de nem azonosak a Hess-féle műhelyben használt mérleges változatokkal. (Az egyleveles bűcsúlevelén nincs vízjel.)

Minthogy a szakirodalom legalábbis e művek egyikét korábban a nápolyi Matthias Moravus kiadványának tartotta, indokolt összefoglalni mindazt, ami az ismeretlen nyomdász Moravusszal való kapcsolatáról ma megállapítható. Moravusnak valóban voltak hasonló betűi, de e hazai műhely kiadványai sokkal egyenetlenebb szedéssel, kopottabb betűkkel készültek. A felhasznált papír vízjele teljesen eltér a nápolyi nyomdász által használttól. Minthogy nápolyi nyomdásztársaihoz hasonlóan Matthias Moravus is több kiadványát ajánlotta a nápolyi királyi család tagjainak, köztük Beatrix magyar királynénak, munkásságát Magyarországon is ismerhették Mátyás humanista körében. A *Confessionale*-nyomda ismeretlen mestere is kapcsolatban állhatott vele.

A fennmaradt három mű közül az egyleveles bűcsúlevelet<sup>36</sup> a pozsonyi Szent Márton székesegyház kanonoka, Johannes Han, teljes nevén Han de Wyt alias de Ispár állította ki Agnes de Posonio számára. Ez utóbbinak a nevét kézzel írták be a bűcsúlevél megfelelő, erre a célra üresen hagyott helyére. A rajta olvasható 1480-as dátum nyomtatva van.



8. A Johannes Han által 1480. május 11-én Pozsonyban kiállított bűnbocsánati levél a második magyarországi ősnymdából

<sup>36</sup> RMNy 6

Különösen az ősnymdászok működési helyének megállapításához bizonyító érvként szokták mérlegelni, hogy hol találhatóak a fennmaradt példányok. Esetünkben mindhárom mű összesen hét példánya a történelmi Magyarország területén maradt fenn annak ellenére, hogy a 16–17. század folyamán a hazai könyvanyag tömegesen megsemmisült. Viszont egyetlen példány sem ismert külföldről, pedig a megmaradás esélyei ott összehasonlíthatatlanul nagyobbak voltak. Kétségtelenül magyarországi nyomdahelyről van tehát szó.

Második ősnymdánk helyét kutatva a pozsonyi nyomdahely mellett a Han-féle bünbocsánati levél szól, amelyet pozsonyi személy számára pozsonyi templom papja állított ki és Pozsonyban maradt fenn. E háromszoros érv azonban nem olyan súlyos, mint első pillantásra látszana, hiszen természetes következménye egyik a másiknak. Ebből kevésbé következik a nyomdahely kérdése. A bünbocsánati levelet nem feltétlenül a felhasználás helyén készítették: pozsonyi nyomtatása ellen szól, hogy az ottani városi levéltárból eddig nem került elő pozitív bizonyíték a nyomda létezésére, pedig egyike azon kevés levéltárunknak, amelynek középkori anyaga megőrződött. A Mátyás által, Vitéz János kezdeményezésére alapított egyetem, az Academia Istropolitana sem lehet érv, hiszen az egyetem működésére vonatkozó utolsó adat 1474-ből való, vagyis a Confessionale nyomdája idején már aligha működött. Egyébként második ősnymdánk fennmaradt kiadványainak egyike sem hozható kapcsolatba az egyetem szükségletével. Másrészt a pozsonyi klérus nem jöhetett számításba mint komoly vásárlóerő: Pozsony püspöki székhely sem volt. Az ország egésze számára egy határszéli város nem tudott volna komoly részt vállalni nyomtatványaik terjesztésében. A bünbocsánati levélről eltekintve a nyomda termésének egyéb fennmaradt példányai sem szólnak Pozsony mellett, hiszen azok attól több száz kilométerre maradtak fenn.

Több tényező arra mutat, hogy inkább Buda jöhet számításba, ha második ősnymdánk helyét keressük. Beatrix éppen 1476-ban jött Magyarországra, és a Confessionale-nyomda első nyomtatványa a következő évből, 1477-ből való. Az Aragon-ház kapcsolata a nápolyi nyomdászokkal és a második ősnymda betűinek kétségtelen rokonsága a nápolyi Moravus-betűkkel önmagukban elég erős érvnek látszanak ahhoz, hogy annak itteni megtelepedését Beatrix királynéval – és így a budai királyi udvarral – hozzuk összefüggésbe. Lehetséges, hogy a Moravus-nyomda egy alkalmazottja jött Magyarországra. Budán a királyi udvar és a remélt támogatók, az egyházi központ közelsége miatt joggal remélhetett támogatót, még ha az első nyomdai vállalkozás nem is bizonyult tartósnak. Hogy Budán semmi korabeli irat nem bizonyítja e topográfia ottlétét, azt kellően megmagyarázza az a körülmény, hogy a budai levéltárakat 1526-ban a törökök teljesen megsemmisítették. Ugyanakkor a Confessionale-nyomda kiadványainak tartalma is inkább Budára utal.<sup>37</sup> Buda dominikánus központ volt, és Antoninus Florentinus, a *Confessionale*<sup>38</sup> írója nagy tekintélyű dominikánus szerző volt, művét tehát itt volt érdemes kiadni. Ami a másik művet illeti,<sup>39</sup> Szent Jeromost egész Magyarországon tisztelték.

37 CSAPODI Csaba: *Wo war die zweite ungarische Inkunabeldruckerei tätig? (Buda oder Pozsony-Pressburg?)* = *Gutenberg Jahrbuch*, 1983. 163–165.

38 RMNy 3

39 RMNy 5

A legutóbbi időkben a pozsonyi számadáskönyvben olyan adat bukkant fel, amely azt bizonyítja, hogy 1477-ben egy nyomdászattal foglalkozó személy – „Andreas maler oder aufdruckher von Wienn” – esküt tett és polgárjogot nyert. Felmerülhet a kérdés, hogy a Bécsből jövő nyomdász (és kártyafestő?) – keresztnéve alapján – nem azonos-e Andreas Hessszel? Ez azonban azt jelentené, hogy Hess egyúttal a *Confessionale* nyomdásza is lett volna, ami a két műhely által használt nagyon különböző betűk alapján kizárható. Az 1477-es időpont alapján esetleg a *Confessionale* név szerint nem ismert nyomdásza is lehetne, tehát egy másik Andreas nevű nyomdász, aki nem azonos Andreas Hess-szel. Minthogy azonban nevéhez köthető nyomtatványát nem ismerjük, mindössze azt, hogy három kis szöveget nyomtatott, így a kérdést nem lehet megnyugtatóan eldönteni.<sup>40</sup>

---

<sup>40</sup> FRIMMOVÁ, Eva: *L'activité de l'imprimeur Andreas entre 1477 et 1480 a Presbourg* = MKsz 2013. 424–447.

### III. MAGYAR NYELVŰ KÖNYVKIADÁS KÜLFÖLDÖN A 16. SZÁZADBAN

Az oszmán-törökökkel vívott mohácsi csata (1526) és Buda török megszállása (1541) előtt Budán működő könyvkiadók nagyon szoros üzleti és szellemi kapcsolatban álltak más európai kiadókkal, nyomdákkal és tudósokkal. A hazai tipográfia hiányát Mátyás idején és a Jagelló-korban is pótolták a humanista szellemű egyetemeknek és az egyházi kapcsolatoknak megfelelő nyomdai helyek, ahol Mátyás uralkodásának későbbi szakaszától egészen a hazai nyomdászat újraindulásáig számos Magyarország számára kiadott könyv készült. A latin és görög nyelvű, nemzetközi könyvtermés lényeges részei hozzáférhetők voltak a hazai, filológiai igényű humanistáknak.

A két hazai ősnymda megszűnésétől az 1520-as évekig terjedő fél század a magyar társadalom művelődésében is nagy átalakulás korszaka. Ez alatt az idő alatt az írni-olvasni tudók száma legalább megkétszereződött (körülbelül 40–50 ezer főre tehető (szemben a Hess idejében becsülhető körülbelül 17 ezerrel.) Az iskolát végzettek száma megsaporodott a városi polgárok, a nagybirtokosok és a középnemesség soraiban.<sup>41</sup>

Az 1520-as évek végére az egyetemet jártak száma már körülbelül 2500 főre emelkedett (a Hess idejében 500–600 fővel szemben). A magyarok által leginkább látogatott bécsi egyetem az 1490-es évektől egyre inkább a reneszánsz és humanizmus szellemében oktatott. A magyar kismemesi és polgári származású hallgatók az 1520-as évektől kezdve mind szívesebben látogatták az ennél is szabadabb szellemű krakkói, majd pedig a reformáció fellegvárát, a wittenbergi egyetemet. A főúri családok és a középnemesség a világi tudományokat a padovai és bolognai egyetemen sajátította el.

A reneszánsz és humanizmus eszméi által felébresztett tudásslomj, alkotni akarás, hírnévkeresés irodalmi vonatkozásban ébresztője lett az olvasó-kutató és írószennvedélynek: az írott szó által elérhetőnek hitt e világi halhatatlanság keresésének. Úgy vélték, hogy az irodalmi alkotás számára a gyors terjesztést és az örök élet lehetőségét leginkább a könyvnyomtatás biztosíthatja. Láthatták ugyanis, hogy ez támasztotta új életre néhány évtized alatt az egész antik világot. Ez a felismerés Hess nyomdaalapítása idején még nem volt olyan nyilvánvaló és általános, mint az 1520-as években. A századforduló táján a magyar humanisták körében is uralkodó nézetté vált, hogy irodalom valójában csak az, ami nyomtatásban is megjelent, azaz átlépte a halhatatlanság küszöbét.

41 VARJAS Béla: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok = Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Budapest, 1969. 79–128.

Ahhoz azonban, hogy az olcsóbb könyv megszülessék, a nyomdásznak szakítania kellett a régi gyakorlattal, azzal a szándékkal, hogy a nyomtatott könyv a kéziratos kódexet utánozza. A technikai átformálódás folyamata évtizedekig tartott, s csak a 16. század elején zárult le. Előbb a betűk zsugorodtak mind kisebbre, majd a fólió nagyságról az átlag könyvformátum negyed- vagy még inkább nyolcadrét alakra csökkent. A nyomtatáshoz vékonyabb és hajlékonyabb papírt használtak, mint néhány évtizeddel korábban. E tekintetben a századforduló idején a velenicei Aldus Manutius kiadványai lettek a mintaképek Európa-szerte. Munkásságának hatására a nyomdászok lehetőség szerint az általa meghonosított könyvalakot igyekeztek utánózni. Azt mondhatjuk, hogy a 15. században még arisztokratikus nyomtatott könyv a 16. század elején elindult a demokratizálódás útján. Igazán népszerűvé azonban a reformáció avatta azáltal, hogy a vallásos reformmozgalom legfőbb propagandaeszköze a nyomdai úton készült könyvet, mindenekelőtt a röpiratot tette.

A 16. századi Magyarországon ára körülbelül a negyedére csökkent a Hess korabelinek. Ez a tetemes különbség azért rendkívül fontos, mert úgyszólván az egész 16. századi könyvkiadásunk a mecénásrendszeren nyugodott, vagyis az előállítási költség nem a vásárlók közt oszlott meg, hanem az egész kiadási költség viselésére egy-egy jómódú támogatót kellett keresni.

Nem csak a magyar nyelvű könyvkiadás közönségének kialakulása játszott közre a magyar nyelvű könyvkiadás, majd a hazai könyvnyomtatás megindulásában. Ki kell emelni a humanizmusnak a nemzeti nyelvek tudományos vizsgálatára és irodalmi művelésére ösztönző hatását. A magyar humanisták fiatalabb generációját Erasmus eszméi indították e téren munkára, így Komjáti Benedeket, Pesti Gábort és Sylvester Jánost.<sup>42</sup> Ők fedezték fel az irodalmi művelésre érdemes magyar nyelvet, és ők figyeltek fel elsőnek a nyomtatott magyar nyelvű könyv iránt ébredező igényre. Az erasmisták nyelvművelő programjával azonban csaknem egyidejűleg a reformáció jelszava is az anyanyelv szóban és írásban való használata lett. Az 1530-as évek elejére így futottak össze tehát mindazok a szellemi erők, amelyek együtthatásából a magyar nyelvű könyvkiadás megszületett.

Ugyanakkor azonban, amikor társadalmi és kulturális szempontból megérett a helyzet arra, hogy a magyar nyelvű irodalom és könyvkiadás kibontakozzék, a magyar állam és a nép sorsában végzetes fordulat következett be: előbb 1526-ban a mohácsi csatavesztés, majd 1541-ben Buda eleste, amely az ország három részre szakadását eredményezte. A magyarság e politikai-területi szétszaggatottságában elvesztette művelődésének legfőbb irányítóját, szellemi központját, a királyi udvart. Mátyás halála után II. Ulászló és II. Lajos idején, ha az udvar fénye halványabb lett is, de még mindig összefogó erőt képviselt. A Habsburg király, I. Ferdinánd azonban az ország határain kívül élt, keleten Izabella királyné, majd fia, János Zsigmond udvara jelentőségében és gazdagságában nem vetekedhetett a korábbi királyi udvarával. Részben a török, részben a reformáció hatására eltűntek a főpapi udvarok és a kolostorok is mint a kultúra és irodalom egykori központjai.

<sup>42</sup> Ács Pál: *Keresztény humanizmus vagy előreformáció? A magyar erasmista bibliafordítók = Ige-Idők. A reformáció 500 éve.* Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26. – november 5. 1. köt. Tanulmányok. Szerk. Kiss Erika, ZASZKALICZKY Márton, ZASZKALICZKY Zsuzsanna. Budapest, 2019. 156–165.



A legutóbbi időkhöz úgy látszott, hogy a mohácsi csatavesztéstől tehát közel két és fél évtized telt el addig, amíg a magyar nyelvű könyvnyomtatás az ország határain belül állandó otthonra talált. Egy, a hazai könyvnyomtatás kronológiáját alapvetően módosító felfedezés szerint azonban Szegedben már Mohács előtt egy évvel, 1525-ben latin és német nyelvű nyomtatványokat előállító tipográfia működött.<sup>43</sup> Ez a nagy jelentőségű felfedezés azonban nem változtat azon a tényen, hogy a 16. század első évtizedeiben a magyar nyelvű könyvek zöme nem is itthon jelent meg. Természetesnek tűnik, hogy e tekintetben a Magyarországhoz legközelebb eső két egyetemi város és könyvkiadó központ, Bécs és Krakkó jöhetett csak szóba. De Bécsben csupán katolikus, vagy legfeljebb erasmista szellemű munkákat lehetett kinyomtatni, ezért ott – a hazai könyvnyomtatás újraindulásáig – nem is jelent meg háromnál több erasmista mű: Pesti Mizers Gábor négy evangéliumfordítása és Aesopus meséinek átültetése 1536-ban, valamint a hatnyelvű *Nomenclatura*<sup>44</sup> 1538-ban.

Magyar szempontból a legnevezetesebb bécsi könyvnyomtató a bajor származású Johannes Singriener volt,<sup>45</sup> aki 1510-ben tűnt fel Bécsben, először mint Hieronymus Vietor társa. Közös műhelyük legkorábbi fontosabb magyar vonatkozású kiadványa Janus Pannonius latin *Panegyricusa*<sup>46</sup> 1512-ből, amely azért is nevezetes, mert ajánlása Perényi Gábornak szólt, és a címlapját is a Perényi-címer díszíti.

Singriener 1514-ben önállósította magát (Vietor utóbb Krakkóba ment), és ettől kezdve egészen 1545-ben bekövetkezett haláláig Bécsben működött. Műhelyének egyik legpompásabb kiadványa Werbőczy *Tripartitum*ának<sup>47</sup> első, latin nyelvű kiadása. A több mint hetven ív terjedelmű, fólió méretű könyv 1517-ben készült el.

Singriener magyar nyomtatványainak sorát Pesti Mizers Gábor *Újtestamentum*-fordítása nyitotta meg, 1536-ban.<sup>48</sup> A király öt évre szóló kiváltságával ellátott, számos fametszettel díszített kötet Singriener és Johann Metzger bécsi könyvkereskedő együttes költségén jelent meg. Ugyanebben az évben készült el Pesti Mizers Gábor másik fordítása, *Aesopus meséi*, majd ugyancsak Singriener készítette Pesti hatnyelvű szótárát, a *Nomenclaturát*,<sup>49</sup> amelyhez szintén szerzett privilégiumot. Nagy sikerét mutatja, hogy ezt a munkát Singriener fia később még kétszer kiadta, 1554-ben és 1561-ben, majd ugyanő ugyanebben az évben Werbőczy *Tripartitum*-ból is új kiadást készített.<sup>50</sup>

43 SIMON Zsolt: *Az első szegedi nyomtatványok 1525-ből* = MKsz 2009. 1–29.

44 RMNy 16, RMNy 17 és RMNy 21

45 BÁNFI Szilvia: *A bécsi Singriener-nyomda (1510–1562) könyvdíszjeinek utóélete a magyarországi nyomtató műhelyekben* = MKsz 2010. 24–55.

46 RMK III 177

47 RMK III 214

48 Hasonmás kiadása: *Novum Testamentum seu quattuor evangeliorum volumina lingua Hungarica donata*. PESTI MIZSÉR GÁBOR: *Új Testamentum magyar nyelven*. Bécs 1536. A kísértőtanulmányt írta HUBERT Ildikó, a facsimile szövegét közléteszi KÖSZEGHY Péter. Budapest, 2002.

49 RMNy 16, RMNy 17 és RMNy 21

50 *Nomenclatura*: RMNy 103 (1554), RMNy 166 (1561). – WERBŐCZY: *Tripartitum*: RMK III 486

Aegidius Adlert, Raphael Hoffhalter, Kaspar Stainhofert, Blasius Ebert és Michael Apfflt kell említeni mint magyar nyelvű vagy magyar szerzőktől származó könyveket előállító 16. századi bécsi nyomdászokat. Caspar Stainhofernél jelent meg 1574-ben Sylvester János *Újtestamentum*-fordításának második kiadása<sup>51</sup> (az első 1541-ben Sárvár-Újszigeten). Raphael Hoffhalter később kénytelen volt elhagyni Bécset, és Magyarországon folytatta tovább mester-ségét. Ebernél jelent meg a *Tripartitum* Zsámboky-féle latin kiadása kétszer is, 1572-ben és 1581-ben,<sup>52</sup> Apfflnak viszont egyik legelső kiadványa Telegdi Miklós magyar prédikációinak első kötete. Az utóbbi a német-római császár privilégiumával jelent meg 1577-ben,<sup>53</sup> még azelőtt, hogy Telegdi Nagyszombatban megalapította volna az első hazai katolikus nyomdát. (Postilláinak második és harmadik kötete<sup>54</sup> már az újonnan alapított nagyszombati nyomdában jelent meg.)

Valószínűleg éppen a nagyszombati nyomda alapítása az oka annak, hogy ezt követően vagy negyedszázadig nem jelent meg Bécsben magyar nyelvű könyv, hiszen a katolikus szerzők számára kéznél volt a hazai sajtó, a protestánsoknak pedig előbb inkább Krakkó jött nyomdahelyként számításba, majd a protestáns kézben lévő hazai nyomdák szaporodásával az itthoni kiadás is lehetővé vált.

A bécsi, magyar vonatkozású nyomtatványok többszöröse készült a lengyel fővárosban, Krakkóban, amely a 16. század első évtizedében vált a közép-európai reneszánsz és humanizmus legfőbb központjává. Ekkor honosodott meg itt véglegesen a könyvnyomtatás: az 1520-as években négy műhely is dolgozott. De Krakkó már a 16. század első felében az európai könyvkiadásnak nemzetközi viszonylatban is jelentős, legkeletibb fókusza lett. 1550-ig legalább 24 magyar nyelvű könyv jelent meg.

Magyarország és Krakkó kapcsolatai az ott tanuló nagyszámú magyar egyetemi hallgatón kívül ebben az időben több más szálon is szorosan szövődtek egybe. A politikai érdekek mellett János király családi kapcsolatai és ezenkívül a nyugati országrésszel való kereskedelem bizonytalanná válása folytán önként adódott az egyetlen lehetséges út Krakkó felé. Emellett János király területének nagyobb része közelebb is feküdt Krakkóhoz, mint Bécshez. Krakkó Erdélyhez és a tiszai tájakhoz legközelebb eső és legbiztonságosabban megközelíthető külföldi könyvnyomtató város lett, így szinte szükségszerűen vált a korai magyar nyelvű nyomtatott könyv színhelyévé.<sup>55</sup>

51 *Új Testamentum magyar nyelven* – RMNy 335 – Lásd erről BARTÓK István: „...a széthúzások pusztító viharában...”. *Adalékok Sylvester János Újszövetség-fordításának bécsi kiadásához = In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére.* Szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya. Debrecen, 2016. 101–105.; [http://real.mtak.hu/42674/1/Bartok\\_Istvan.pdf](http://real.mtak.hu/42674/1/Bartok_Istvan.pdf)

52 RMK III 619 és RMK III 704

53 RMNy 374

54 RMNy 418 és RMNy 474

55 A Krakkóban készült nyomtatványokról lásd összefoglalóan: *Rola krakowskich drukarzy w kulturze Węgierskiej – Die Rolle des krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur – A krakkói nyomdászat szerepe a 16. századi magyar művelődésben.* Tanulmány és bibliográfia (A tanulmányt írta: V. ECSÉDY Judit). Budapest, 2000.

A legújabb kutatások szerint ma az 1526-ban Krakkóban, Vietornál nyomtatott latin nyelv-tan az a kiadvány, amelyet az első, magyar szövegeket tartalmazó nyomtatványnak tekinthetünk. Ez Melanchthon *Elementa Latinae grammatica* című nyelvtana, amelyben a német és lengyel mellett magyar nyelvű magyarázatok is találhatók, valószínűleg Sylvester Jánostól.<sup>56</sup> Korábban ugyancsak Sylvester Jánosnak, a Krakkóban tanuló magyar diáknak egy évvel későbbi, 1527-es, magyar értelmezésekkel ellátott beszélgetésgyűjteményét tartottuk számon elsőként.<sup>57</sup> Majd ezt követte két másik nyelvtankönyv, amelyben a latin alapszöveghez magyar szöveg is társul.<sup>58</sup> Mind a négy könyv Krakkóban, Hieronymus Vietor nyomdájában készült, aki az 1520-as évek elejétől a lengyel nyelvű könyvkiadás lelkes propagátora, majd a magyar nyelvű könyveknek is legszorgalmasabb nyomtatója. Nála jelent meg Komjáti Benedek Szent Pál leveleinek erasmista szellemű fordítása (1533). Külsőjét tekintve, amely azután a további magyar nyelvű krakkói nyomtatványokra is jellemző lett, kis formátumban, antikva betűkkel nyomtatták. Ez a könyv még nem a lutheri, hanem az egyház belső megújulását sürgető erasmusi reform jegyében született. Vietor nyomdájában készült Ozorai Imrének *De Christo* című, a reformáció eszméit propagáló magyar nyelvű írása is.<sup>59</sup>

Vietornál rendelte meg Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin János fia nevelőjének, Komjáti Benedeknek *Szent Pál leveleiből* készített fordítását, amely a tipográfus előszavából ítélve 1533 februárjában hagyta el a sajtót. Ez az első, teljes egészében magyar nyelvű nyomtatott könyv.<sup>60</sup> Címlapján Magyarország, Dalmátország és Csehország egyesített címerét ábrázoló fametszet, a címlevél hátán pedig a Frangepán-címer látható; emellett figurális iniciálék és fametszetű képek díszítik. Egyike a legdíszesebb korai magyar könyveknek. Ugyanebben az esztendőben jelent meg Vietornál Perényi István fiainak ajánlva Murmellius lexikona,<sup>61</sup> magyar és német értelmezéssel.

1536-ban szintén Vietor kiadványa Gálszécsi István énekeskönyve, amelyből mindössze kötetátlából kiáztatott töredékek maradtak fenn. Ugyancsak Gálszécsitől egy katekizmus is elhagyta Vietor sajtóját, és ekkortájt jelent meg Székely István *Kalendárium*<sup>62</sup> is. Úgy látszik,

56 RMNy S 6 D Az uppsalai unikum példány felfedezője Kiss Farkas Gábor: *Az első részben magyar nyelvű nyomtatvány = Monographia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina. Budapest, 2016. 375–379.

57 RMNy 7

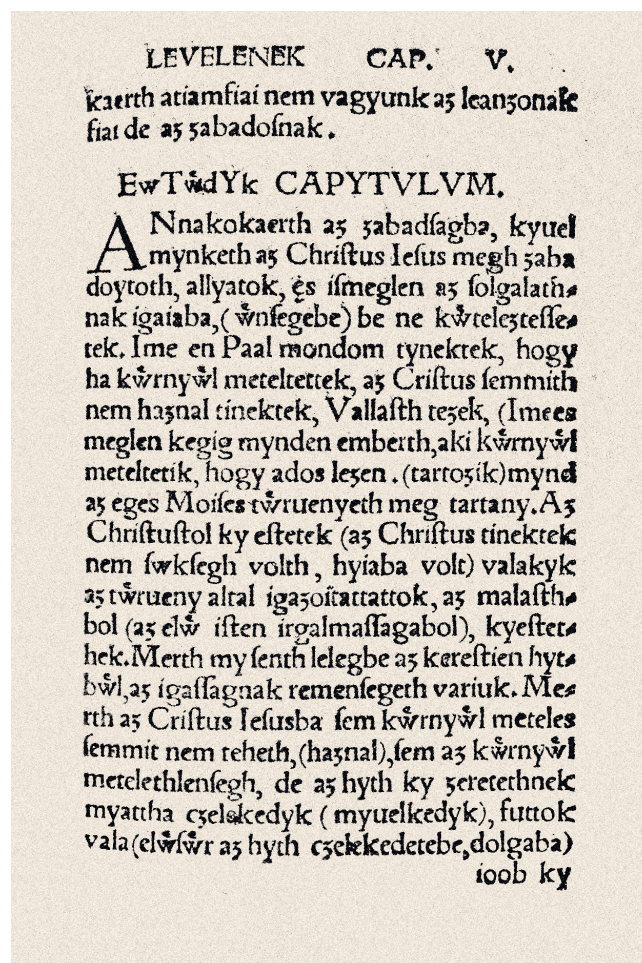
58 RMNy 8 és RMNy 11

59 RMNy 13 és RMNy 15

60 Komjáti Benedek (ford.): *Epistolae Pauli lingua hungarica donatae. Az Szent Pál levelei magyar nyelven*. Krakkó, Hieronymus Vietor 1533. Eredeti szöveg átírása, jegyz., történeti bev. MEZEY András, szójegyzék, nyelvészeti bevezető PELCZÉDER Katalin, KOCÁN Béla, a latin nyelvű elő- és utószót LÁZÁR István Dávid fordította. Budapest, 2013.; Komjáti Benedekről lásd még ÁCS Pál: *Paracletus: a Mester és tanítványa: Erasmus és Komjáti Benedek = Acta historiae litterarum Hungaricarum*, 30 (2011), BALÁZS Mihály köszöntése, 5–17., és [http://digit.bibl.u-szeged.hu/00000/00004/00029/hist\\_litt\\_hung\\_030\\_005-017.pdf](http://digit.bibl.u-szeged.hu/00000/00004/00029/hist_litt_hung_030_005-017.pdf); Az erasmista bibliafordítókról lásd *Humanistes du Bassin des Carpates 1.: Traducteurs et éditeurs de la Bible*. Par István MONOK, Edina ZVARA avec la collaboration de Eva MÁRZA. Turnhou, 2007.

61 RMNy 13 és RMNy 14

62 RMNy 18, RMNy 25 és RMNy 19



9. Szent Pál levelei: az egyik legkorábbi nyomtatott magyar szöveg (Krakkó 1533)

Vietor törekedett a magyar hangoknak megfelelő betűkkel való jelölésére is. Ennek első nyomai Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungaricájában*<sup>63</sup> lelhetők fel, sőt valószínű, hogy éppen ez a mű kényszerítette Vietort a magyaros ékezetbetűk bevezetésére.

Téves az a még ma is előbukkanó nézet, amely szerint Krakkóban Vietor vagy bármelyik nyomdász a magyar könyveket saját költségére adta volna ki, és azok terjesztéséről és árusításáról maga gondoskodott volna. Ilyesmiről szó sincs. A magyar művek kiadási költségeit rendszerint mecénások vállalták, a szerzők gyűjtötték össze a nyomtatáshoz szükséges pénzt pártfogóiktól, és ez utóbbi rendelkezett a példányokkal. Egy részüket szétszította családjá tagjainak, az udvarában vagy birtokán működő prédikátoroknak és tanítómestereknek, másik részét a szerzőnek adta, aki a neki juttatott példányokat igyekezett eladni. Vietor tehát nem foglalkozott a magyar könyvek értékesítésével, sőt az effajta könyvmegrendelések a legbiztosabb jövedelemforrást jelentették műhelyének. Neki csak az volt az érdeke, hogy minél több nyereséges megrendelést biztosítson nyomdájának.

<sup>63</sup> RMNy 22 és RMNy 77



Batizi András kátéja,<sup>64</sup> amely 1542–1545 táján jelent meg Krakkóban, már lutheri fogantatású. Batizi 1542-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre és 1545-ben már idehaza részt vett az erdődi zsinaton.

A 16. század második felében virágzott Krakkóban Matthias Wierzbieth műhelye, amelynek két magyar termékét ismerjük, egyikük a *Beteg lelkeknek való füves kertecske*<sup>65</sup> Balassi Bálint fordításában 1572-ből. Bár tudomásunk szerint magyar nyelvű könyvet nem adott ki, de magyar tudósokkal és írókkal állt összeköttetésben Matthias Ostrogóvski (Scharfenberg) mint Johannes Honterus munkáinak nyomtatója,<sup>66</sup> és Florian Ungler, Pesti Gábor latin nyelvű munkáinak megjelentetője.<sup>67</sup>

A lengyel főváros jelentőségét a magyar könyvkiadás történetében azért kell különös hangsúllyal kiemelni, mert a 16. századi magyar történelemnek éppen két legválságosabb évtizedében segítette elő a nyomtatott magyar könyv megszületését és elterjedését. Attól az időtől kezdve azonban, hogy a magyar reformáció a két nagy polgári, illetőleg mezővárosi központban, Kolozsvárt 1550-től és Debrecenben 1561-től állandó nyomdát tudott szervezni, és ezáltal biztosította idehaza is a magyar könyvkiadás folytonosságát, a krakkói magyar könyvkiadás addigi jelentőségét elvesztette, és szinte máról holnapra elsorvadt, majd néhány évtized múlva teljesen meg is szűnt.

Ha végigtekintjük a Krakkóban nyomtatott magyar nyelvű munkák szerzőinek sorát, egy kivétellel részben vagy egészben a krakkói egyetem neveltjei. Idehaza napi munkájukban mérték fel a nyomtatott magyar nyelvű könyvek társadalmi igényét és szükségét. Nagyon is érthető tehát, hogy ennek eredményeképpen elsősorban a gyakorlati követelmények kielégítését érezték sürgetőnek. Az irodalmi igényesség, bár kezdettől fogva jelen volt ezekben a művekben, általában nem elsőrangú szempont. A kiadványok túlnyomó többsége iskoláskönyv: ábécéskönyv és katekizmus gyermekek és felnőttek számára, templomi istentiszteleti célokat szolgáló művek, a lutheri reformáció hitelveit és történetfelfogását propagáló magyarázó irat. Az olvasmányosság vagy magasabb irodalmi szándék jegyében fogant írás még jóval kevesebb akad köztük (Komjáti Benedek Szent Pál leveleinek fordítása vagy Székely István zsoltárfordítása, Balassi Bálint vallásos elmélkedésgyűjteménye).<sup>68</sup> De a magyar könyvkiadás krakkói korszakának éppen úttörő jellegében van legfőbb érdeme: egyrészt segítette a magyar nyelvet irodalmi rangra emelni, másrészt pedig megkezdte a szélesebb olvasóréteg nevelését a nyomtatott magyar nyelvű könyv, a magyar nyelvű irodalom számára.

64 RMNy 57

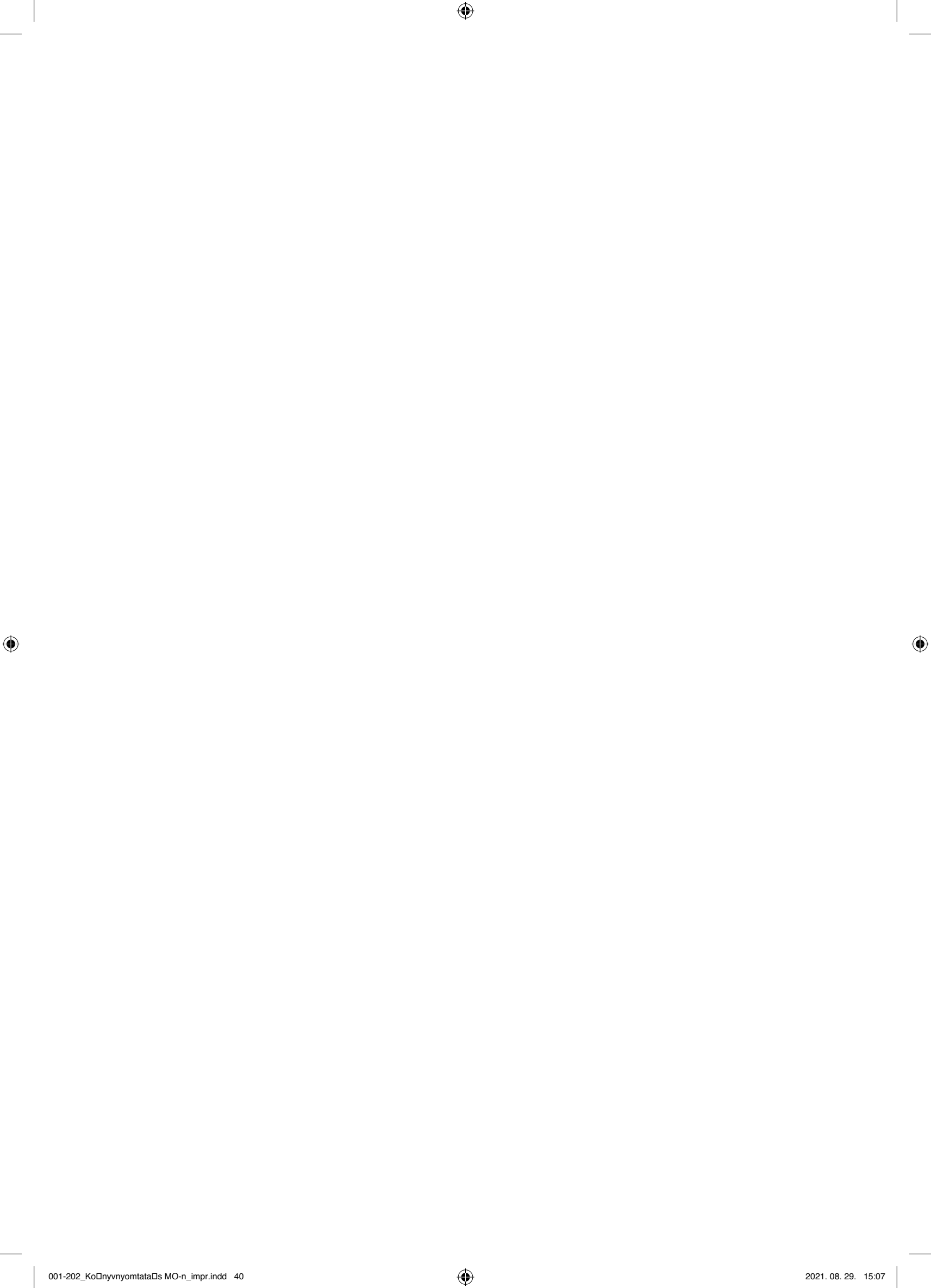
65 RMNy 318

66 RMK III 307, III 334 stb.

67 RMK III 300, III 291 stb.

68 RMNy 13, RMNy 74 és RMNy 318





## IV. MAGYARORSZÁGI KÖNYVNYOMTATÁS A 16. SZÁZADBAN

### 1. Területi és felekezeti megoszlás

A magyarországi könyvnyomtatás újraindulása a Mohács utáni időre, sőt legnagyobb részében az ország három részre szakadása utáni időre esik. A 16. századi Magyarország 29 nyomdahe-lyének mindegyike vagy Magyarországon, vagy az Erdélyi Fejedelemség területén helyezkedett el. A középső, a törökök által megszállt területen nem működött nyomda.<sup>69</sup>

A korábbi szakirodalom többször emlegette és hivatkozott II. Bajazid szultán 1483-ban kelt rendeletére, amely halálbüntetés terhe mellett megtiltotta a nyomtatást. Ennek alapján egy darabig eleve lehetetlennek minősítették a könyvsajtó működését az Oszmán Birodalomban a 18. századig. Bajazid szultán tilalma azonban kizárólag a muszlim jellegű szövegekre vonatkozott, tehát a törökök elvben nem tették lehetetlenné nyomdák működését az általuk megszállt területen, ha azok nem muszlim vallásúak számára dolgoztak. Elvben tehát nem zárható ki, hogy könyvsajtó működött Magyarországon a törökök által megszállt területen is.

A három részre szakadt ország területeinek határai a következőképpen rajzolhatók meg: a királyi Magyarország nagy vonásokban a Dunántúl nyugati megyéit és Pozsonytól Szatmárig az északi megyéket ölelte fel. Az Erdélyi Fejedelemség a középkori Erdély hagyományos területén kívül a Partiumra is kiterjedt. A Partium az Alföld, pontosabban a török terület és Erdély között fekvő megyék sora volt, amelynek nagysága a törökök terjeszkedése folytán egyre csökkent. E kettő közé ékelődött a török hódoltsági terület, amely nagyjából az adriai tengerparttól kiindulva a Balaton, Komárom, Fülek, Eger, Gyula, Lippa vonalán belül terjedt.

Egyetlen főúr számára egy nyomda folyamatos üzemeltetése túlságosan nagy megterhelést jelentett, amelynek sem szellemi, sem anyagi feltételeit hosszabb időre biztosítani nem tudta vagy nem akarta. Állandó nyomda csak valamely városi központban lehetett életképes. Az ország három részre szakadásával a magyar kultúra számára a fővárossal együtt a királyi udvar is elveszett mint összefogó, irányító centrum. A magyar irodalom kényszerűen viszonylag kisebb központokba szóródott szét: a főúrak udvarába, a magyar lakosú mezővárosokba és néhány magyarosodó városba.

<sup>69</sup> Részletesebben lásd: BORSA Gedeon: *A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege* = MKsz 1973. 249–266.



10. Magyarországi nyomdahelyek a 16. században

A főúri udvarok ugyancsak a 17. század második felében kezdtek hanyatlani, de tartósan jelentős kultúrcentrummá egyik sem tudott válni. A magyar irodalomnak ez a decentralizált állapota késleltette és kedvezőtlenül befolyásolta a magyar könyvnyomtatás és könyvkiadás hazai megindulását és folyamatát is. Emiatt nyomdáink a 16. században a külföldiekhez viszonyítva kis házi üzemekként működtek, amelyek szinte kizárólag csak a helyi igényeket elégítették ki.

A 16. század utolsó negyedében a királyi Magyarországon több, főúri támogatást élvező nyomda működött. Ezek magánvállalkozások voltak ugyan, de mégsem tudtak létezni valamely tekintélyes főúr vagy főúri család anyagi és erkölcsi támogatása nélkül. Bornemisza nyomatóműhelyén kívül (amelyet a Balassa, a Thurzó és a Salm család pártfogolt) többek között Alsóindván a Bánffy család, Németújvárott a Batthyány család, Monyorókeréken a Zrínyiek, Keresztúron és Sárvárott a Nádasdyak támogatásával működtek hosszabb-rövidebb ideig nyomdák. E téren a nagy kezdeményező Nádasdy Tamás volt még 1539-ben, a század utolsó harmadában alakuló nyomdák azonban már hosszabb életűek voltak, de közös vonásként a protestáns felfogás jellemezte mindegyiket.<sup>70</sup> Ennek megfelelően e műhelyek igyekeztek protestáns főurak védelmében meghúzódní, tehát nem annyira városokban települtek meg, hanem inkább minél közelebb patrónusukhoz.

<sup>70</sup> A hazai reformáció és könyvnyomtatás összefüggéséről lásd BOTTA István: *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon* = MKSz 1973. 270–289., PÉTER Katalin: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban* = *Papok és nemesek: magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Budapest, 1995. 77–97.; lásd még V. ECSÉDY Judit: *Reformáció és könyvnyomtatás. A protestáns nyomdák helyzete* = *Ige-Idők...* 122–133.

Abban az időben az élet minden területén döntő befolyással rendelkező vallás mozgatta sok esetben a tipográfusokat. Így volt ez a főúri protestáns patrónusait – és ezzel összefüggésben helyét is – többször változtató Joannes Manliusnál, a Hoffhaltereknél, Huszár Gálnál vagy Bornemisza Péternél – ők azok a protestáns nyomdatulajdonosok, akiket korábban „vándornyomdásznak” neveztek. Ez a kifejezés – félrevezetően – azt sugallja, mintha egyik helyről a másikra vándorolva kínálták volna szolgálataikat. Az irodalomban még ma is kísértő romantikus felfogással, hogy a vándornyomda felszerelését egy zsákban, öszvér hátán is elszállíthatták, szakítanunk kell, de egy-két szekéren a nyomda leglényegesebb elemei már elérték. Ugyanígy nem állja meg a helyét az a reformátor-nyomdatulajdonosainkról kialakult felfogás sem, amely szerint ők maguk végezték volna a nyomtatást és minden más gyakorlati munkát is a műhelyben. Ők többségükben az irányítást és a szedett szöveg korrigálását végezték. A városainkban működő nyomdák többségét is a hit terjesztésének szándékával alapították, mint a debrecenit. Ugyanez indította nyomdaalapításra a katolikus főpapot, Telegdi Miklóst is Nagyszombatban.

A két világhatalomtól (a Habsburgoktól és a töröktől) függésben álló Erdélyben az akkori viszonyok között szinte egyedülálló vallásszabadság valósult meg. Már 1550 júniusában az erdélyi rendek olyan vallásügyi törvényt hoztak, amely megengedte az evangélikus vallás gyakorlását, a továbbiakban bevett felekezetnek számított a református és az unitárius is, ugyanakkor a népesség egy része megmaradt katolikusnak, a románság pedig ortodox hitűnek. De a protestáns rendek a királyi Magyarországon is sokkal eredményesebben tudták megvédeni vallásuk szabad gyakorlatát a katolikus Habsburgokkal szemben, mint az ő örökös tartományaikban. Ennek bizonyítéka a királyi Magyarország területén működő protestáns nyomdák sora, amelyhez csak a század utolsó negyedében csatlakozott az egyetlen tartósan működő, nagyszombati katolikus nyomda (a rövid életű vimpáci ferences műhely mellett).

Az ország 29 nyomdahelyén azonban ennél jóval kevesebb, mindössze 18 műhely dolgozott, mert a 16. századi hazai nyomdák és nyomdászok közül többen öt-hat helységben is megfordultak. Egyre inkább úgy látszik, hogy e műhelyek nem elszigetelten működtek, hanem sokkal több szállal kapcsolódtak egymáshoz, mint az korábban ismert vagy feltételezhető volt. Szinte nincs köztük olyan, amelyik valamilyen módon ne lett volna összefüggésben valamelyik másik műhellyel. A legszerteágazóbb hatása a hazai könyvnyomtatásra kétségtávol a bécsi eredetű Hoffhalter-műhelynek volt, amelynek tevékenysége Huszár Gál, a szebeni városi nyomda, a debreceni nyomda, sőt valószínűleg Manlius munkásságát is érintette.

## 2. Egy főúri nyomdaalapítás

*Nádasdy Tamás SÁRVÁR-ÚJSZIGETI nyomdája 1536–1541*

A 16. század első felének egyetlen magyar nyelven nyomtató hazai műhely létesítésére tett korai kísérlete a Nádasdy Tamás országbíró által berendezett nyomda volt. A főúr birtokainak központjában, Sárvár-Újszigeten 1536-ban létesített könyvsajtó 1541-ig állt fenn. A Mohács előtt a királyi udvar Erasmus szellemét követő humanista légkörében élő főurak közül Nádasdy

Tamás az 1530-as években lett az ország egyik leghatalmasabb nagybirtokosa. A római egyházzal ugyan sohasem szakított, de a vallási reformeszméktől sem idegenkedett. Kulturális célokra is szívesen áldozott, birtokain iskolákat állított, udvarában otthont adott a magyar irodalmi műveltség néhány neves személyiségének, így Sylvester Jánosnak, Abádi Benedeknek, Tinódi Sebestyénnek, Dévai Bíró Mátyásnak. Ezzel éppen olyan jelentős szolgálatot tett a magyar kultúrának, mint az általa létesített nyomdával, amely a legelső itthon nyomtatott magyar nyelvű könyvet kiadta.<sup>71</sup> (A korábban létesített szebeni és brassói műhelyben csak német és latin nyelvű művek jelentek meg ekkor.)

A legrégebb magyar nyelvű nyomtatott szövegrészeket a Krakkóban 1527-ben kiadott Donatus-féle *Grammatica* és Heyden Sebald latin beszélgetésgyűjteményének magyar értelmezései őrizték meg számunkra.<sup>72</sup> Az anyanyelvi példákat és szövegeket mindkettőhöz Sylvester János készítette. Teljes magyar nyelven írott könyv Sylvester *Újtestamentuma*<sup>73</sup> előtt nyomtatásban 10–11 jelent meg, valamennyi külföldön. Ezek között voltak Újtestamentum-részletek, mint Komjáti Benedek Szent Pál leveleinek fordítása és Pesti Gábor evangéliumfordításai,<sup>74</sup> de ezek együttesen sem tartalmazzák a teljes újszövetségi Szentírást. Tehát az első teljes Újtestamentum-fordításnak Sylvester János munkáját kell tekinteni, és az ő művével indult meg Magyarországon 1541-ben az anyanyelvű könyvkiadás. Sylvester a krakkói és wittenbergi egyetemen tanult, az utóbbi helyen Philip Melanchthon tanítványaként. Sohasem szakított a katolikus egyházzal; a bibliai igazságot filológiai módszerekkel igyekezett feltárni.<sup>75</sup>

Mielőtt az Újszövetség nyomtatására sor került volna, már megjelent Sárvár-Újszigeten Sylvester *Grammaticája*,<sup>76</sup> amely mintegy a bibliafordítás melléktermékeként született. Ajánlását 1536. október 15-ről keltezte, amikor már túl volt bibliafordításának jó háromnegyed részén. Ez a latin nyelven írt *Grammatica* egyúttal az első magyar nyelvtan. Sylvester a fordító szemével állandó összehasonlításokat tett a két nyelv között, és felfedezte a szabályokba foglalható magyar nyelvet. Ugyancsak ő döbbsent rá, hogy magyar nyelven antik időmértékes formában is lehet verset írni.

71 A könyvnyomtatás és a magyar nyelv kapcsolatáról lásd MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Budapest, 1963.; Rövidített változata, uő: *Der Einfluss der Buchdruckerei auf die Entwicklung der ungarischen Schriftsprache im 16. Jahrhundert = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica* (Budapest) 1965. VI. 137–146.

72 RMNy 7 és RMNy 8

73 RMNy 49 – Hasonmás kiadása: SYLVESTER János: *Új testamentum*, Sárvár 1541. Több példányból rekonstruált hasonmás kiadás, a kísérőtanulmányt írta ZVARA Edina. Budapest, 2017.; <http://real.mtak.hu/89325>

74 RMNy 13 és RMNy 16

75 Sylvester János nyelvész, fordítói és nyomdászervezői munkásságát összefoglalta BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Budapest, 1958.; Az erasmista bibliafordítókról lásd ÁCS Pál: *Keresztény humanizmus... = Ige-Idők...* 156–165.

76 RMNy 39 – Kritikai kiadása: *Ioannes Sylvester: Grammatica Hungarolatina*, ed., introduxit et commentariis instruxit Stephanus BARTÓK. Budapest, 2006.





11. Az első, Magyarországon magyarul nyomtatott könyv, az *Újtestamentum*, egyúttal a leggazdagabban illusztrált 16. századi könyvünk. A címlap keretdíszét négy külön fametszetből állították össze (Sárovar-Újsziget 1541)

Sylvester művei kinyomtatására rendkívül kedvező lehetőséget kapott azáltal, hogy azok helyben, saját felügyelete mellett készülhettek el. Minthogy Nádasdy Tamás vállalta a kiadás költségeit, legegyszerűbbnek látszott – és nyilván Sylvester is ilyen irányba ösztönözte a főurat –, ha saját birtokán rendeztet be nyomdát. Bizonyára Nádasdy önértetét is kielégítette, hogy Magyarországon, saját birtokán állított nyomdát a művelődés szolgálatára. Minthogy Sylvester ragaszkodott ahhoz, hogy művét az általa helyesnek tartott hangjelöléssel nyomassa ki, és minden magyar hangnak külön jele legyen, tudta, hogy sajátos helyesírási rendszere a nyomtatásban komoly nehézséget jelent majd. Ezért Sylvester a sárovar-újszigeti nyomda vezetésére olyan mestert akart, aki ért a betűmetszéshez.

A Nádasdy által szerződttetett Joannes Strutius nevű nyomdász azonban, aki vagy még 1536-ban, vagy 1537-ben látott hozzá a nyomda berendezéséhez, meglehetősen gyakorlott fametsző volt, de gyenge nyomdász, a betűmetszéshez pedig egyáltalán nem értett. Valószínűleg kész, öntött betűket hozott magával Sárovarra, elég kis mennyiségben, még hozzá meglehetősen használt típusokat, amint azt a *Grammatica* betűi tanúsítják. Matrica híján utánöntéssel való pótlásról nem lehetett szó. Az nyilvánvaló volt, hogy a terjedelmes *Újtestamentumot*<sup>77</sup> nem lehetett ezzel a kis mennyiségű és igen apró, főleg kurzív betűkkel kinyomtatni. Bár Sylvester szívesen elsajátította volna a nyomdászat mesterségét, Strutius ezt féltékenyen őrizte, így Sylvester nem szerzett jártasságot a nyomdászatban, és bár szerette volna,

77 RMNy 49

de nem lehetett része a nyomdai munkák irányításában.<sup>78</sup> A *Grammatica* három év előkészületei után lett csak kész, és 1539-ben fogott hozzá Strutius az Újszövetség nyomtatásának, bár addigra világossá vált, hogy a nyomda vezetését más személyre kell bízni, akivel a munkák gyorsabban haladnának.<sup>79</sup>

Az *Újtestamentum*hoz valószínűleg Bécsben szereztek be új betűket (esetleg matricákat), még hozzá úgynevezett basztard típust, amelyben megvoltak a magyar hangjelöléshez szükséges betűk, de mégsem annyira törvonalú, mint a fraktúr. Egyelőre nem ismeretes, hogy pontosan honnan származnak, milyen eredetűek a sárvár-újszigeti *Újtestamentum* betűi.<sup>80</sup> Minthogy a nyomtatás nem haladt kellő ütemben, így került sor arra, hogy Nádasdy, talán Dévai Bíró Mátyás közvetítésével, Abádi Benedeket hívta meg a nyomda vezetőjének. Abádi az 1530-as években Krakóban dolgozott a Vietor-nyomdában, ahol akkoriban több magyar nyomtatvány is készült. Sárvárra alighanem 1540 elején érkezett, és ekkor vehette át a nyomdát, valószínűleg az *Újtestamentum* első részének nyomtatása közben. A mű végén írja is, hogy ezt a könyvet, amelyben a betűk „nem igen szépek”, nem ő kezdte el, hanem valaki más. Sylvester 1540 decemberében már jelentette pártfogójának Nádasdynak, hogy a mű rövidesen elkészül, és felkérte őt, hogy a királynál gondoskodjék a privilégiumról, nehogy munkájuk gyümölcsét mások ellopják. A könyv címlapján azonban nincs említés a mű királyi jóváhagyásáról.

Az 1541 legelején elkészült könyvet Sylvester Ferdinánd császár és magyar király két fiának, Miksa és Ferdinánd főhercegnek ajánlotta; ez az ajánlás kétféle szedésváltozatban maradt ránk.<sup>81</sup> A fametszetes keretbe foglalt cím piros nyomással készült, és ha a kötet betűi nem is tetszetősek, a könyvet a korabeli olvasó számára a feltűnően gazdag képanyag, rajzos iniciálé és egyéb díszek élénkítették. A kötet tartalmát több mint száz illusztráció szemlélteti, a fametszetek között vannak olyanok, például Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsay Orsolya egyesített címere, amelyek valószínűleg Bécsben készültek, de többségük, köztük az I. S. mesterjegyűek, minden bizonnyal Joannes Strutiustól származik.<sup>82</sup> Valószínűleg ő metszette fába a nagyobb, gótikus kezdőbetűket, nagyobb betűkből álló sorokat és a héber típusokat. Nem lehetetlen, hogy némelyik fametszet Sylvestertől származik, aki maga is foglalkozott rajzolással. Az 1541-ben elkészült *Új testamentum* a leggazdagabban illusztrált 16. századi nyomtatványunk.<sup>83</sup> A sárvár-újszigeti nyomdának ez a két nyomtatványa maradt fenn, de két másik emléke is megőrződött: Sylvester leveleinek említése alapján feltehetően kinyomtatták Sárváron III. Pál pápa bulláját és a Genesis verses összefoglalását Sylvester magyar fordításában.<sup>84</sup>

78 GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a 15. és 16. században*. Budapest, 1931. 63–64.

79 SYLVESTER János: *Új Testamentum*. Újsziget 1541. Lásd VARJAS Béla kísérőtanulmánya a hasonmás kiadáshoz. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 1.)

80 VARJAS Béla: *A sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai* = ItK 1958. 140–151.

81 RMNy 49 A és B variáns

82 A sárvár-újszigeti nyomda betűinek, díszjeleinek, illusztrációinak repertóriumát lásd Hung. typ. I/ 44–51, 133–136, 211–236.

83 SOLTÉSZ Zoltánné: *A sárvár-újszigeti nyomda könyvdíszei*. Budapest, 1955. Teljes nyomdai felszerelésének rekonstrukcióját lásd Hung. typ. I/ 44–51, 133–137, 211–236.

84 RMNy 47 és RMNy 48

A sárvár-újszigeti nyomda ellátásához szükséges papírt kereskedőktől vásárolhatták, valószínűleg a legközelebb eső Bécsből. Kereskedői közvetítésére utal, hogy az Újtestamentumban 18-féle vízjeltípus található, vagyis sokféle eredetű és minőségű papírt vásároltak, talán nem is egy helyen. A Grammatica és az Újtestamentum papírai legnagyobb részükben délnémet, kisebb hányadukban itáliai eredetűek voltak.<sup>85</sup>

A sárvár-újszigeti nyomda hatéves fennállásának az 1541-ben, tehát éppen az Újtestamentum elkészülésének évében bekövetkező országos katasztrófa, Buda elestével az ország végleges három részre szakadása vetett véget. Alapításának elsődleges motívuma, a magyar *Újtestamentum* elkészült. Az országos gondok között Nádasdy érdeklődése megcsappant a sok nehézséget és költséget jelentő nyomda iránt. A nyomdász, Abádi Benedek 1543-ban beiratkozott a wittenbergi egyetemre, Sylvester János pedig 1544-ben a bécsi egyetemre került a héber nyelv tanárának. A Nádasdy-féle nyomda nagy része elkallódott, bizonyos fametszetei azonban valamilyen módon Huszár Gálhoz, majd Bornemisza Péter műhelyébe kerültek. Sárváron a század utolsó évében, 1600-ban még egyszer működött nyomda: Joannes Manlius sajtója dolgozott itt átmenetileg.

### 3. Városokban létesült protestáns nyomdák

#### *A SZEZENI városi nyomda 1525–1600 (1789)*

A II. Géza király alatt (1141–1162) a Mosel vidékéről bevándorló német telepések, az úgynevezett szászok a magyar királytól kapott privilégiumaiknak köszönhetően viszonylag önálló politikát folytathattak a gazdaságilag fejlettebb és népesebb közösségeikben. Az erdélyi szászok városai közül kereskedelmi és kulturális központként Szeben emelkedett ki, amelynek polgárai folyamatosan szoros kapcsolatot tartottak fenn korábbi hazájukkal. Magasabb iskolákat német egyetemeken fejezték be, itt ismerkedtek meg egyrészt Gutenberg találmányával, másrészt Luther tanaival. Külföldön megszerzett ismereteiket hazatérésük után szülővárosukban hasznosították.<sup>86</sup>

Bár eddig is feltételezhető volt, hogy a hazai nyomdászat a Szebenben alapított könyvnyomtató műhellyel indult újra, Thomas Gemmarius – a forrásokban említett 1529-es – latin grammatikájának és Sebastian Pauschner orvos 1530-as, pestisről szóló könyvének nem maradt fenn példánya.<sup>87</sup> A közelmúltban viszont olyan nyomtatványtöredékek bukkantak fel, amelyek

<sup>85</sup> FAZAKAS József: *A sárvár-újszigeti nyomda papirosai* = MKSz 1957. 116–135.

<sup>86</sup> Az RMNy 16. századdal foglalkozó első kötetéből az erdélyi nyomtatványok bibliográfiája külön is megjelent, német nyelven: BORSA, Gedeon (Hrsg.): *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)*. Köln – Weimar – Wien, 1996. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 21.)

<sup>87</sup> RMNy 9 és RMNy 10



alapján a szebeni könyvnyomtatás kezdőévét ennél is korábbra, 1525-re tehetjük.<sup>88</sup> A töredékek egyike egy latin falinaptárból származik, amelyet 1525. január 5-i keltezéssel Lucas Trapoldner magister és Valentinus Corvinus pap, szebeni nyomdászok ajánlottak a város vezetőinek, akik feltehetően anyagilag hozzájárultak a megelőző évben fölállított nyomda működéséhez. Különösen nagy jelentősége van annak, hogy közli a nyomdászok nevét és azt is, hogy ez volt sajtójuk első terméke. A német nyelvű imaszövegeket tartalmazó töredékek ugyanakkor még reformáció előtti, katolikus szövegek.



12. Az első szebeni nyomtatvány: a német nyelvű *Credo* töredéke díszes fametszetű kerettel (1525)

E két korai szebeni nyomdász személyéhez kapcsolódik a legkorábbi hazai nyomdászjelvény. Valentinus Corvinus és Lucas Trapoldner nevét örökíti meg a C & TR betűcsoport és az 1528-as évszám. Ez a jelvény, egy fametszetű díszléc, amelyet kétoldalt stilizált virágok díszítenek, mégsem szebeni nyomtatványon maradt fenn, hanem egy ötven évvel későbbi cirill nyom-

<sup>88</sup> SIMON Zsolt: *Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből* = MKsz 2009. 1–29.; BORSA Gedeon: *Az első szebeni nyomda történetéhez* = MKsz 2009. 357–360.; PERGER Péter, *Az első szebeni nyomda betűi és díszei* = MKsz 2012. 417–425. Az újonnan felfedezett nyomtatványok RMNy-besorolása: RMNy S 6 A (latin nyelvű öröknaptár) és RMNy S 6 B, C (német nyelvű imádságok).; Korábbi szakirodalom a szebeni könyvnyomtatás kezdeteiről lásd JAKÓ Zsigmond tanulmányait: *A szebeni nyomda 16. századi történetéhez* = MKsz 1965. 48–56. és német nyelvű változatát: *Die Hermannstädter Druckerei im 16. Jahrhundert und ihre Bedeutung für die rumänische Kulturgeschichte = Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 1966, 95–98., valamint BORSA, Gedeon két tanulmányát: *Die erste Buchdruckerei zu Hermannstadt in Siebenbürgen = Bibliothek und Wissenschaft* (Wiesbaden) 1966. III. 1–12. és vő: Sebastian Pauschner, *az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái* = *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*, 1963. 257–271.

tatványon<sup>89</sup> Gyulafehérvárott. Feltételeznünk kell valamiféle kapcsolatot a szebeni latin betűs és a cirill betűs nyomda között. Ugyanis ez a dísz valószínűleg a szebeni város szolgálatában álló és cirill betűs műhelyében 1544-ben a románok számára nyomtató Philip mester közvetítésével került Lorințhoz.<sup>90</sup>

Míg Lucas Trapoldner városi tisztségviselő volt, a tényleges nyomtatást végző Valentin Cornivus papról – vagy ha ő is szebeni német polgár volt, Valentin Raabéről – adatok hiányában jelenleg nincsenek ismereteink. Az ötven év változó ünnepeit rögzítő kalendáriumtöredék hátlapjára rövid katolikus imádságokat nyomtattak, vagyis ezek még a város reformáció előtti éveiből valók.

A könyvnyomtatás azonban Szebenben nem volt folyamatos, mert az első sajtó működését több évtizedes szünet követte.

Időközben Brassóban már lendületesen dolgozott Joannes Honterus jól felszerelt műhelye a kibontakozó reformáció szolgálatában, amely nem utolsósorban éppen a brassói sajtónak tulajdonítható. Hosszú szünet után, 1575 táján került sor ismét Szebenben a latin betűs könyvnyomtatás felélesztésére (ettől független vállalkozásnak látszik ugyanis az 1544–1552 közötti cirill betűvel nyomtató műhely tevékenysége). Feltétlen összefüggést kell ugyanis látni a város papírmalmának létesítése (1573/1574) és az új nyomda megindítása között. Szeben számára kedvező változást jelentett, hogy a brassói nyomda Valentin Wagner halála után (1557) már alig működött. Heltai Gáspár 1574-ben bekövetkezett halálát követően pedig a kolozsvári sajtó is majdnem két esztendőre beszüntette tevékenységét. Mindezek következtében egész Erdély latin betűs nyomda nélkül maradt.

A szebeni nyomdászat újraindítását tehát több tényező motiválta. Az 1575-től kezdve megjelenő kiadványok szoros kapcsolatba hozhatók a városi hatóságokkal.<sup>91</sup> A nyomda újraalapítása hasonlóan történhetett, mint a papírmalom építése. A város felállította a papírmalmot, majd 1574-ben papírgyártó mesternek adta el. A város, amikor ezt átengedte a magánvállalkozóknak, a vételár java részét meghitelezte. A fizetés elmaradása esetén a tulajdonjog visszaszállt a városra. A későbbi adatok megerősítik, hogy a nyomdával is így történhetett, amikor azt 1575-ben újraindították. Erre az időre a korábbi nyomda készlete már minden bizonnyal elkallódott. A nyomda még 1576-ban olyan szerény felszereléssel rendelkezett, hogy egy német nyelvű kis munkát az általános szokással ellentétben nem fraktúr, hanem antikva és kurzív betűkkel tudtak csak kinyomtatni.

A szebeni officina új életre keltésében Hoffhalter Rudolfnak is jutott szerep. A Hoffhalter-műhely Alsólindván és Nedelicen használt betűanyagának és nyomdai díszjeleinek számottevő része 1574 után a szebeni officinába került. Hoffhalter szebeni közreműködésének nyomai

89 RMNy 435

90 BORSA Gedeon: *Az első hazai nyomdászjelvény = Crescit eundo*. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára. Budapest, 2011. 39–44.

91 JAKÓ Zsigmond: *Szeben latin betűs könyvnyomtatása a 16. században* = *Uő: Írás, könyv, értelmiség*. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bukarest, 1976. 180–192.; MONOK István: *A 16. századi erdélyi nyomdászok szöveg-hagyományozó tevékenysége = Fata libelli*: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 2003. 107–116.; <http://real.mtak.hu/35797>





13. Az első szebeni nyomdászok, Valentinus Corvinus és Lucas Trapoldner nevét örökíti meg a C & TR betűcsoport és az 1528-as évszám – egyúttal a legkorábbi hazai nyomdászjelvény

– az ide került betűin és díszein kívül – nincsenek. Végül is nem itt, hanem Debrecenben telepedett le, ahol elvette Komlós András nyomdász özvegyét, és ily módon nyomdához jutott. A Hoffhaltertől származó díszek legnagyobb számban a feltehetően Johann Fabricius által 1597-ben nyomtatott magyar perikopás (evangéliumi részleteket tartalmazó) könyvben találhatóak, de a Hoffhalter-féle műhely dúcai még ezután is évtizedekig (a 17. század első harmadában is) használatban voltak Szebenben.

A nyomdászok gyakori cserélődéséből arra lehet következtetni, hogy a szebeni műhelynek újraindulásakor sok nehézséggel kellett megküzdenie. 1575-ből ismeretes három kiadványán előbb Martin Heusler és Martin Wintzler, majd egyedül csak Heusler, végül Heusler és Gregor Frautliger nevezte meg magát nyomdászként. Frautliger 1578 és 1580 között egyedül dolgozott, majd őt 1580-ban Georg Greus váltotta fel.

1578 után a brassói sajtó is újrakezdte tevékenységét, 1580 és 1581-ből ismert kiadványainak gyenge kivitelezése azonban azt bizonyítja, hogy addigra Honterus egykori nyomdafelszerelése szintén elavult és alapos felújításra szorult. Végül is az erdélyi szászok fontos politikai érdekei tették szükségessé a szebeni és brassói műhely összevonását. Időszerűvé vált a szász szokásjog kodifikálása és általánosan ismertté tétele kinyomtatás útján. Erre az igényes feladatra azonban külön-külön sem a szebeni, sem pedig a brassói műhely nem vállalkozhatott volna. Ezért 1582-ben vagy 1583-ban a két nyomda felszerelését egyesítették. Mindez az időközben meghalt brassói nyomdász helyett a Brassóba küldött Greus vezetésével ment végbe. Greus a Mathias Fronius által összeállított szász jogkönyv latin és német nyelven<sup>92</sup> való kinyomtatása céljából magával vitte Brassóba a szebeni nyomda felszerelésének leghasználhatóbb részét: újonnan szerzett antikváját, fraktúrajait és díszait.

A munkálatok bevégzése után, 1584-ben viszont Greus Szebenbe visszatérve – a magával vitt típusokon kívül – Szebenbe vitte a Honterus–Wagner-sajtó antikva és kurzív betűit, valamint nyomdai díszei egy részét. Brassóban csupán a Honterus-féle régi fraktúr típusok maradtak. Az 1584-ben elhozott brassói típusokat és díszeket később is a szebeni nyomda használta, egész sor kiadványának bizonyossága szerint. A Honterus-nyomda Szebenbe költöztetéséről tehát a fenti értelemben lehet beszélni. A szász jogkönyv kiadása nemcsak Szeben és Brassó, hanem az egész erdélyi szászság közös ügye volt, és bizonyára művelődéspolitikai megfontolások kívánták meg, hogy a szebeni nyomdát megerősítsék, akár a brassói rovására is.<sup>93</sup>

<sup>92</sup> RMNy 523 és RMNy 524

<sup>93</sup> A 16. századi szebeni nyomda felszerelése két, egymást kiegészítő közleményből ismerhető meg: PERGER Péter: *Az első szebeni nyomda betűi és díszei* = MKSz 2012. 417–425. és Hung. typ. I/ 104–107, 170–174, 505–518

A szász törvénykönyvet kinyomtató Greus után, 1585 és 1590 között feltehetően Johann Gübesch volt Szeben nyomdásza. Tőle ugyan egyetlen kiadvány sem ismeretes, de szebeni nyomdászkodásáról egykorú iratok szólnak. Özvegye 1590-ben férje segédjéhez ment feleségül, Johann Heinrich Cratóhoz, aki 1591 és 1594 között fejtett ki viszonylag élénk tevékenységet a szebeni könyvnyomtató műhelyben.<sup>94</sup> Munkásságával lényeges színvonal-emelkedés mutatkozik a korábbi szebeni nyomtatványokhoz viszonyítva, de ez részben a Greus-féle időkre és a Brassóból származó nyomdai felszerelésre is visszavezethető. Greus és Crato működése idején következhetett be a betűtípusoknak és nyomdai díszeknek gyökeresebb felújítása. Crato 1594-ben bekövetkezett halála után Johann Fabricius vásárolta meg a nyomdát a városi tanácstól hat esztendőre. A műhely Fabricius halálával – aki szinte alig üzemeltette a nyomdát – visszaszállt a városra. A szebeni papírmalom elpusztulása (1599) újabb csapást jelentett a nyomda számára.

A 16. század utolsó másfél évtizedében tehát úgy látszott, hogy a szebeni officina az erdélyi szászság központi nyomdájává lesz. A következő esztendőkből egyre nehezebbé váló körülmények azonban nem engedték meg, hogy az adott lehetőséget kihasználva ez a műhely kifejlődhessék. A brassói felszerelés áthozatala tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sőt, ellenkező következményekkel járt: Honterus sajtójának teljes hanyatlását eredményezte anélkül, hogy a szebeni officinát komolyabban fellendítette volna. Mindaz, ami a szebeni nyomda 16. századi felszereléséről megállapítható, azt mutatja, hogy a legrégebbi erdélyi nyomda mindig nagyon szerény műhely maradt.

A század folyamán kisebb-nagyobb szünetekkel nem egészen harminc évig működött a szebeni sajtó, és ez alatt az idő alatt nagyjából ugyanennyi nyomtatvány megjelenéséről van tudomásunk. Kiadványaik zöme a helyi iskola működésével kapcsolatos vagy egyéb alkalmi nyomtatvány néhány lap terjedelemben. A fennmaradt nyomtatványok is leggyakrabban makulaturából vagy egyetlen példányban ismeretesek: feltételezhető, hogy e néhány leveles nyomtatványok pusztulási aránya igen nagy volt. Tartalmi tekintetben szembeűnő, hogy a reformációval kapcsolatos szellemi küzdelmek vagy a korra jellemző kegyességi irodalom alkotásai csak elvétve bukkannak fel a kiadványok között, annál szorosabb együttműködés látszik a kiadványok alapján az oktatásüggyel és általában a várossal.

#### *A BRASSÓI Honterus-nyomda 1539–1594*

Az erdélyi szászok másik jelentős városában Brassóban<sup>95</sup> egy évtizeddel később honosodott ugyan meg a könyvnyomtatás, mint Szebenben, de Joannes Honterus szilárdabb és nagyobb kulturális jelentőségű tipográfiát alapított. Bécsben magiszteri fokozatot szerzett, majd rövid ideig Regensburgban tartózkodott. 1530-ban a krakkói egyetemen már tanított is, és itt jelen-

<sup>94</sup> A 16. század utolsó évtizedeinek szebeni nyomdászataáról lásd BORSA Gedeon: *A szebeni nyomda a 16. század utolsó negyedében* = MKsz 1965. 56–61.

<sup>95</sup> A brassói nyomda 16. századi kiadványairól lásd BORSA, Gedeon (Hrsg.): *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)*. Köln – Weimar – Wien, 1996.

tette meg első kiadványait, köztük kis tankönyvét, a *Rudimenta cosmographicá*<sup>96</sup> az égről és a földről, amelyhez a világtérképet ő metszette.

Fametszői tevékenységének legfontosabb állomása Bázeli volt, ahol 1532-ben két nagy méretű csillagtérképet alkotott. Itt összeköttetésben állt Heinrich Petri nyomdájával. Megalapozottan tűnik az a nézet, hogy ez a neves bázeli officina rendelte Honterustól e csillagtérkép metszeteit. Honterus legismertebb tudományos teljesítménye bázeli tartózkodása idejében az általa tervezett, metszett és sokszorosított térképe Erdélyről *Chorographia Transylvaniae*<sup>97</sup> címmel (1532). E térkép hozzájárult ahhoz, hogy szerzőjét hamarosan korának legkiválóbb térképészei közé sorolták. Honterus munkája a legrégebb részletes térkép, amely Délkelet-Európának erről a részéről készült. Bázeli fametszői tevékenysége kimutathatóan a nyomdászathoz kapcsolódott. Sokoldalú humanistaként bizonyára felismerte a könyvnyomtatásban rejlő lehetőségeket.<sup>98</sup>

Már 1533 elején, Brassóba hazatérése után feljegyezték róla, hogy Theobald Gryphius orvos és könyvnyomtatásban jártas tudós is elkísérte őt.<sup>99</sup> Az újabb kutatások azonban kétségbe vonják e híradás hitelét, sőt magának a személynek létezését is.<sup>100</sup> Miután Honterus visszatért szülővárosába, Brassóba – mint tanár, lelkész, reformátor és nyomdatulajdonos –, nagyszabású munkásságot fejtett ki.<sup>101</sup> Pontosán nem ismeretes, hogy honnan vásárolta nyomdafelszerelését: legvalószínűbbnek a bázeli vagy krakkói eredet látszik.

A kortárs Pesti Gáspár, akinek több műve is megjelent nála, Honterus *Epitome adagiorum*<sup>102</sup> című művéhez írt előszavában szól a tudós érdemeiről, amiért saját költségén berendezett egy nyomdát, hogy a legjobb szerzők a hazai művelődés számára elérhető legyenek. Első nyomtatványai 1539-ből valók;<sup>103</sup> sem ezeken, sem a későbbiekben nevét a címlapra nem írta ki. A brassói nyomdatermékeken leggyakrabban Honterus nyomdászjelvénye fordul elő könyvdíszként. Az akkori szokásoknak megfelelően a város címeréről van itt szó: lilomos korona közvetlenül egy fa gyökérzete felett. Mintegy két tucat nyomdaterméken látható ez a metszet 1539 és 1567 között. Volt egy másik, kisebb, pajzs nélküli nyomdászjelvénye is, amelyet ritkábban használt.

96 RMK III 282

97 RMK III 296 – A *Chorographia* kiadástörténetéről lásd BORSA, Gedeon: *Die beiden Ausgabe der „Chorographia Transylvaniae“ von Johannes Honter = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* (Köln – Wien) 1988. 150–160.

98 Honterus tevékenységét több oldalról vizsgálják Gernot NUSSBÄCHER tanulmányai: *Neue Ergebnisse in der Honterusforschung = Revue Roumaine d'Histoire* 15. 1976. 305–311., *Beiträge zu einer Bibliographie der neueren Honterusforschungen = Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 1980. 1. 129–133. – Népszerű formában írt összefoglalás tőle: *Johannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild* [4. Aufl. Bukarest, 1999].

99 *Album Oltardianum 1526–1629* = TRAUSCHENFELS, Eugen von (Hrsg.): *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*. Neue Folge. Kronstadt, 1860.

100 Honterus működésének a közelmúltban megjelent, eredeti forrásokra támaszkodó összefoglalása: BINDER, Ludwig: *Johannes Honterus. Schriften, Briefe, Zeugnisse*. Bukarest, 1996.

101 ZIEGLER BÁLINT Ágnes: *Reformáció Brassóban = Ige-Idők...* 76–81.

102 RMNy 43

103 A brassói Honterus-nyomda legkorábbi kiadványairól lásd BORSA Gedeon: *Kísérlet az 1539. évi brassói nyomtatványok sorrendjének megállapítására* = MKSz 1963. 263–268.

Korábban azt tartották, hogy Honterus műhelye 1533–1535 táján kezdte meg működését. Egykorú adatok valóban arra utalnak, hogy Svájból hazatérve már 1533-ban hozzáfogott a nyomda felállításához. Ennek ellenére megállapítható volt, hogy a brassói sajtó alól az első nyomtatványok csak 1539-ben kerültek ki, ebből az évből viszont egyszerre kilenc kiadvány is ismert. Honterus lutheránus vallási állásfoglalásának első jelentős megnyilvánulása egyik 1539. évi nyomtatványában, Szent Ágoston művéhez<sup>104</sup> írt ajánlásában található.

Brassói sajtójával elsősorban pedagógiai munkáját kívánta eredményesebbé tenni, ezt tanúsítja számos tankönyvkiadása. A latin kiadványok túlnyomó többsége a humanista oktatás céljait szolgálja: nyelvtanok, ókori szerzők kiadásai, szentenciagyűjtemények, földrajzi és jogi kompendiumok.<sup>105</sup> Más részük 1543-tól Honterus reformátori munkásságával kapcsolatos.<sup>106</sup> Kiadványai általában nyolcadrét formában láttak napvilágot, és valamennyi latin nyomtatványa kurzív betűkkel van szedve. Formátumuk és tipográfiai megoldásuk révén is az aldinákhoz hasonló kis kötetek ezek (Aldus Manutius velencei nyomdász nyomán). Tömör, szűkszavú címszövegei, reneszánsz, gyakran építészeti elemekből összeállított címlapjai Honterus nyomtatványait jól megkülönböztethetővé teszik.

Hazatérése után átdolgozta először Krakkóban 1530-ban kiadott földrajzkiadványát, amely végleges formában, fametszetes térképekkel 1542-ben jelent meg Brassóban.<sup>107</sup> Ez a kiadás a könnyebb memorizálás céljából verses volt. Újfajta tankönyve rendkívüli sikert aratott és a 17. század végéig mintegy száz kiadásban jelent meg németül, franciául és olaszul is.

Honterus betűmetszői tevékenységéről nincs tudomásunk, mint fametsző azonban jelentőset alkotott. A kiadványaiban található metszetek is neki tulajdoníthatók.<sup>108</sup> Könyvillusztrátorként – összehasonlítva a vele időben párhuzamosan működő sárvár-újszigeti nyomdával – az egész Kárpát-medencében első volt, nemcsak időrendben, hanem művészetét tekintve is. Ezt a fametszői tehetségét már Bázelen is felismerték és nagyra értékelték.

Kis számban fennmaradt német nyelvű termékei kivétel nélkül a hitújítást szolgálták: részben az erdélyi lutheránus szász egyház megszervezésével függtek össze, részben Luther kiskatekizmusának újabb kiadásai. Az erdélyi szász egyház reformálásához eligazítást adó német *Kirchenordnung*nak ugyanabban az évben latin változata is megjelent, *Reformatio...* cím-

104 RMNy 30

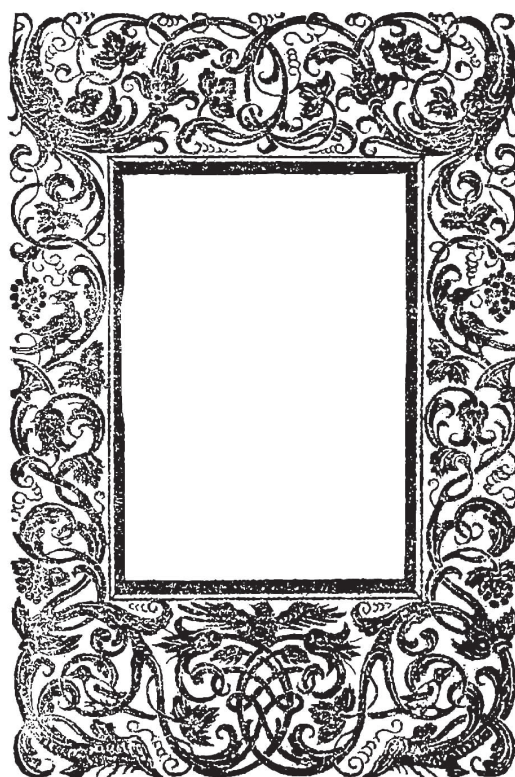
105 Seivertnél (*Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten*, 1785. 171.) találni először azt az állítást, amely szerint a Honterus-nyomda első termékei Luther művei lettek volna. Ezt azonban sem a korábbi források (Trausch, Magazin II. 340–356.), sem az újabb kutatások nem bizonyították.

106 Honterus tevékenységéről a legújabb kutatásokat lásd *Honterus-émlékkönyv*. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999. – *Honterus-Festschrift*. Szerk. W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes. Budapest, 2001.

107 RMNy 50

108 BORSA, Gedeon: *Johannes Honterus als Buchillustrator = Gutenberg Jahrbuch*, 1986. 35–56.; A brassói nyomda könyvdíszairól általában lásd SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a 16. században*. Budapest, 1961. 29–38, 131. és I–VI. tábla. A brassói Honterus-nyomda felszerelésének repertóriumát lásd Hung. typ I/52–64, 137–142, 237–302. A brassói fametszetek másik mesteréről lásd FEKETE Csaba: *L. F. mester nyomában* = MKSz 2016. 56–65.





14. Szőlőleveles címlapkeret Honterus, J.: *Kirchenordnung* című művéhez (Brassó 1547)

mel (1547).<sup>109</sup> A mű megfogalmazása nem teljes egészében Honterus alkotása, hanem abban többek között a nyomdában utóda, Valentin Wagner is részt vett. Előzménye, az 1543-ban kiadott egyházi rendtartás, még csak Brassó városa és a Barcaság számára készült, míg az 1547. évi már az egész erdélyi szász egyházra érvényes.

Honterus 1549 januárjában bekövetkezett halála után a nyomdát a wittenbergi egyetemen magiszteri fokozatot nyert Valentin Wagner vette át, és folytatta a Honterus által megjelölt szellemenben. Előbb brassói, majd szebeni iskolaigazgató volt, és Honterus halála után megválasztották brassói lelkésznek. A nyomda tevékenysége Wagner idejében is egyrészt a tanulók, másrészt a megreformált egyház szükségleteit tartotta szem előtt. Wagner idején a nyomda legnagyobb teljesítménye az 1557. évi görög–latin Újszövetség (*Novum Testamentum*)<sup>110</sup> volt. Kinyomtatása akkora anyagi befektetést igényelt, hogy Wagner jónak látta hozzá János Zsigmond király szabadalmát is megszerezni. A királyi privilégium, amelyet a nyomtatvány teljes terjedelmében közöl, öt évre szól, és két aranymárka bírság lefizetése és az összes példányok elkobzásának terhe alatt megtiltotta, hogy a *Novum Testamentumot* bárki a királyság területén kinyomtassa vagy máshonnan behozza.

A brassói nyomda csak 1554-ben kezdett antikva betűt használni, amelyet valamikor 1563 előtt nagyobb sorméretre öntöttek át. Ennek alapján lehetett pontosabb időhöz kötni a Luther-

<sup>109</sup> RMNy 68 és RMNy 69

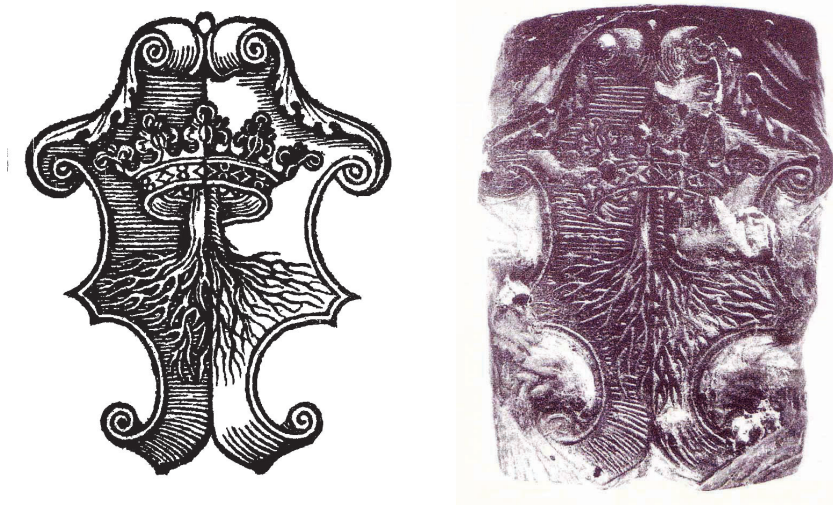
<sup>110</sup> RMNy 138



től, Melanchthontól és Bugenhagentől származó *Approbatio*<sup>111</sup> című nagy jelentőségű művet, amelyben a reformátorok helyeselték és megerősítették a Honterus által Brassóban kezdeményezett vallási reformokat. Ennek, és általában a Wagner halála után megjelent nyomtatványoknak nyomdásza név szerint nem ismeretes. A nyomda működésének 1569 és 1576 között nincs nyoma. 1580–1581 között Brassóban a Honterus-nyomda betűivel Nyirő János tipográfus dolgozott, akinek neve ezekből az évekből három nyomtatványon található meg. Az ő idejéből maradt fenn a brassói nyomda első (és eddig egyetlen) magyar nyelvű nyomtatványa.<sup>112</sup>

Amikor az erdélyi szászok érdekei szükségessé tették a szász szokásjog kinyomtatását, addigra Nyirő János tipográfus halálát követően a brassói nyomda vezető nélkül maradt. A másik rendelkezésre álló nyomda, a szebeni viszont szegényes felszerelése miatt nem volt alkalmas erre a nagyszabású és igényes munkára. Így a szebeni nyomdász, Georg Greus vezetése alatt egyesítették e két felszerelést. Greus a Mathias Fronius brassói várkapitány által összeállított szász jogkönyv latin és német nyelven<sup>113</sup> való kinyomtatása céljából magával vitte Brassóba a szebeni nyomdafelszerelésnek leghasználatóbb részét: újonnan szerzett antikváját, fraktúrját és díszait. Másrészt felhasználták a Brassóban található nyomdafelszerelés megfelelő részét, és így 1583-ban elkészült a két nyelven kiadott jogkönyv. A munkálatok után viszont Greus, bizonyára Brassó városa beleegyezésével, magával vitte a Honterus–Wagner-sajtó antikva és kurzív betűit és nyomdai díszei egy részét is.

Brassóban csupán a Honterus-féle régi fraktúr típusok maradtak. Ennek következtében a brassói nyomda a továbbiakban csak német nyelvű szövegeket nyomtathatott ki. Az 1584-ben elhozott brassói típusokat és díszeket később hosszabb időn át a szebeni nyomda használta. A Honterus–Wagner-féle műhely tehát nem teljes egészében került Szebenbe, de 1584 utáni tevékenysége kizárólag német nyelvű vallásos kiadványokra szorítkozott. Nem tudni, hogy a ti-



15. Brassó lófejpajzsos címere, amelyet maga Honterus metszett, és fennmaradt fadúca

111 RMNy 190

112 RMNy 453

113 RMNy 523 és RMNy 524

pográfia pontosan mikor jutott Brassó városa tulajdonába: meglehet, hogy már Wagner halála után. Nyíró Jánost követően több brassói nyomdász neve nem ismeretes a 16. századból. A brassói nyomda 1594-től évtizedeken át szünetelt.

#### *A KOLOZSVÁRI Hoffgreff–Heltai-nyomda 1550–1600 (1667)*

Az 1540-es évek végén az ország keleti részének magyarsága körében terjedő reformáció helyzete már szükségessé tette a folyamatos magyar könyvnyomtatás hazai megszervezését. Aligha véletlen körülmények összejátszása folytán lett a magyar nyelvű könyvkiadás első központja éppen Kolozsvár, a legtöbb privilégiummal körülbástyázott erdélyi város. Fejlett és sokágú kézműipara következtében gazdasági hanyatlása is lassúbb volt, mint a többi városé, és a belső piac szempontjából fontos szerepet töltött be. A 16. század második felében Kolozsvár lélekszámban is Erdély legnépesebb városa, és ami a könyvkiadás tekintetében a legkevésbé sem közömbös, polgárságának többsége mindinkább magyar, noha a kolozsvári könyvnyomtatás kezdeményezői maguk még szász eredetűek voltak.

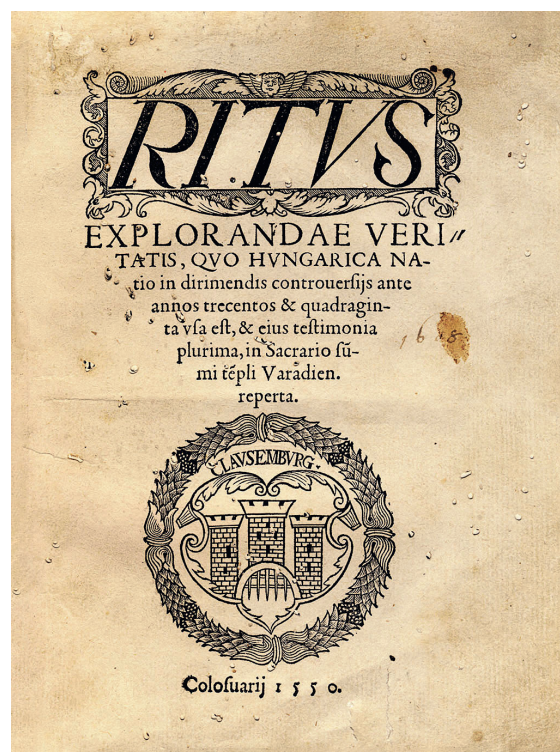
A kolozsvári nyomdát nem Heltai Gáspár, hanem valójában Georg Hoffgreff alapította. Korabeli adatok tanúsítják, hogy Hoffgreff kolozsvári származású volt, és 1542 tavaszán Valentin Wagnerrel, a brassói nyomda Honterus utáni vezetőjével együtt iratkozott be a wittenbergi egyetemre.<sup>114</sup> 1544 végén az újjászervezett brassói iskolában működhetett egy ideig mint Wagner beosztottja, kérdéses azonban, hogy tanított-e, vagy már ekkor is inkább a nyomdászat felé fordult érdeklődése. Hoffgreff valószínűleg 1547 elején utazott ki újból Németországba, talán egyenesen Nürnbergbe, azzal a határozott szándékkal, hogy Kolozsvárott nyomdát alapít a humanista művelődés és az új vallás szolgálatára. Biztosra vehető, hogy előzőleg Kolozsvár tanácsánál tudakozódott arról, hogy kap-e működési engedélyt, és hogy milyen könyvnyomtatási feladatokra, üzleti lehetőségekre számíthat. Nyomdaalapítási szándékához ugyanis nemcsak a képzettség elsajátítására volt szükség, hanem annak itthoni gyakorlásához a felszerelést valószínűleg Németországban szándékozott beszerezni. Tudnia kellett tehát Heltai Gáspár és társai bibliafordítói szándékáról és főleg a magyar kiadványok terveiről. Tisztában kellett lennie azzal, hogy jelentős mértékben magyar nyelvű könyvek kinyomtatására kell felkészülnie. Nürnbergben Hoffgreff Johann von Berg és Ulrich Neuber műhelyében tanult és dolgozott; ottlétéről 1549 első felében van tudomásunk.

Hoffgreff, aki egyetemet végzett ugyan, de teológiai képesítést nem szerzett, Kolozsvárott mint független polgári vállalkozó alapította meg és vezette műhelyét. Valószínűleg 1549 második felében tért haza, mert a kolozsvári officina berendezésének elkészíttetése, a betűöntés, a papír beszerzése, a segédek betanítása és számos egyéb előkészület bizonyára legalább fél évet

<sup>114</sup> FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár, 1896. című monográfiájának adatait azóta több ponton helyesíteni kellett. A kolozsvári nyomdászat kezdeteiről, Heltai és Hoffgreff tevékenységéről számol be újabb kutatások alapján SÓLYOM Jenő: *Új adat a kolozsvári Hoffgreff-nyomda történetéhez* = MKsz 1962. 349–353.; JAKÓ Zsigmond: *Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdeteihez* = MKsz 1961. 60–65.; JAKÓ Zsigmond: *Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez* = MKsz 1965. 159–163.; A Kolozsvárott megjelent könyvek összesített jegyzékét lásd ILYÉS Hajnalka: *Catalogul cărtilor vechi tipărite la Cluj între 1550–1800*. Cluj-Napoca, 2014.

igénybe vett. 1550 előtt aligha indulhatott meg a munka. Legkorábbi pontosabban keltezett kiadványa, a *Ritus*<sup>115</sup> 1550 májusában jelent meg, Fráter Györgynek, Erdély kormányzójának költségén. Úgy tűnik, hogy csak ezután, 1550 közepén társult Heltai Gáspárral: ettől kezdve 1552 végéig a kiadványokon mindkettőjük neve szerepelt. Társulásuknak anyagi, üzleti okai lehettek. Nem valószínű, hogy Hoffgreff utólag, Heltaival való társulása után szerezte be betűkészletének jelentősebb részét, hanem azt bizonyára Németországból hazatérve már magával hozta. Inkább az egész nyomda elhelyezése, üzemeltetése okozhatott anyagi nehézséget Hoffgreffnek (a papír és a betűkhöz szükséges ólom beszerzése, segédek fizetése, fametszetek készíttetése). Több mecénásra és kelendőbb művekre lett volna szükség ahhoz, hogy a nyomda költségei megtérüljenek. Ezt Kolozsvár német nyelvű híveinek első lelkesétől, a reformáció ügyét a magyarok körében irodalmilag is támogatni kívánó és írói ambíciókkal is rendelkező Heltai Gáspártól várhatta.

Amikor Hoffgreff beszerezte betűkészletét (feltehetően Németországban, matricák formájában), még egyáltalán nem dőlt el annak kérdése, hogy a magyar nyelvű szövegek nyomtatásához a fraktúr (esetleg a sárvár-újszigeti *Újtestamentumban*<sup>116</sup> használt basztard) vagy az antikva megfelelőbb-e. A Krakóban és Bécsben készült magyar nyelvű nyomtatványok meglehetősen vegyes képet mutatnak ezen a téren. Ugyanakkor az antikva betűk általánossá váló használata magyar nyelvű szövegekben nagyrészt éppen a Hoffgreff–Heltai-nyomda gyakorlatának kö-



16. A 13. századi tüzesvas-próbák jegyzőkönyve, Kolozsvár babérkoszorús címerével a Heltai-nyomdából (1550)

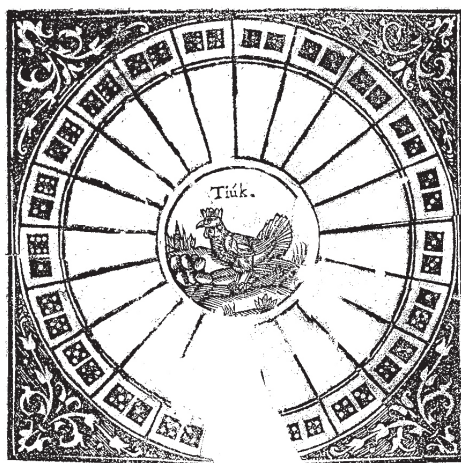
115 RMNy 87

116 RMNy 49

szönhető. A Hoffgreff által beszerzett betűkészletet túlnyomórészt antikva betűk alkották, jóval kisebb arányban fraktúr és kurzív típusok. Heltai társulásakor tehát ez a jórészt antikva készlet – amely egyébként a latin szövegek nyomtatására volt alkalmas a korabeli, főleg itáliai gyakorlat szerint – már adva volt.

Heltai Gáspár kétségkívül lelkes terjesztője volt a reformációnak (maga is Wittenbergben tanult), de emellett kitűnő üzletembernek is bizonyult. Anyanyelve a német volt, mégis a század legművészeibb magyar szépprózáját ő írta.<sup>117</sup> Hoffgreff nem csalódott Heltaiban, ami az anyagi támogatást és a folyamatos munka lehetőségét, a határozott, céltudatos könyvkiadói programot illette.<sup>118</sup> Valószínűleg 1550-ben történt megállapodásuk szerint telepítették át a nyomdát Heltai házába, és a nyomda fele-fele arányban közös tulajdonuk lett. Heltai Hoffgreffhez mint magánvállalkozóhoz társult, és így távol tartotta a nyomdát attól, hogy az egyházi vagy városi üzemmé váljék, amint ez Brassóban vagy később Debrecenben történt.

Amikor Heltai betársult Hoffgreff vállalkozásába, könyvkiadói programja a lutheri reformáció művelődéspolitikai célkitűzéseit követte. Ehhez pedig elsőként a tankönyvek, bibliafordítás, vallásos felvilágosító munkák, vitairatok és elmélkedések közzététele tartozott. Nemcsak határozott kiadói programja volt, hanem elvei is, amelyek kiterjedtek a műhelyéből kikerülő munkák egységesen szabályozott helyesírására éppúgy, mint a művek tartalmi, vallási-ideológiai tendenciájának szigorú ellenőrzésére. Heltai és Hoffgreff közös kiadványai közül ma tizenháromról van tudomásunk. Ezek csaknem felének átdolgozója vagy fordítója is Heltai volt, tehát a szellemi vezetés nagyon korán Heltai kezébe került át. Kétségtelen, hogy 1552 végén a két társ között az együttműködés megszakadt, de egy darabig még egyedül Heltai kezén volt a nyomda, majd öt évig Hoffgreffén.



17. Dobótábla a kolozsvári sorsvető könyvhöz a Heltai-nyomdából

<sup>117</sup> A Heltai-nyomda szerepével is foglalkozik MOLNÁR József tanulmánya: *A könyvnyomtatás hatása...* = MKSz 1961. 422–431.; Rövidített változata, Uő: *Der Einfluss der Buchdruckerei... = Annales...* 1965. VI. 137–146.

<sup>118</sup> Heltai Gáspár írói és könyvkiadói tevékenységéről lásd VARIAS Béla: *Heltai Gáspár, a könyvkiadó*. Budapest, 1974.



Abból az öt évből, amikor a nyomdát Hoffgreff vezette (1553 végétől 1558 végéig), mindössze tizennégy művet ismerünk. Hoffgreff valószínűleg nagyobb számban adott ki alkalmi kiadványokat, ilyenek először az ő idejéből ismertek, de a valóban világi tárgyú irodalmi művek is Hoffgreff idejében jelentek meg először: 1554-ben a kolozsvári nyomda egyik legjelentősebb munkája, Tinódi Sebestyén *Cronicája*.<sup>119</sup> Ennek költségeit a Habsburg-párti főurak adták össze, a kiadás egyik fő mozgatója Nádasdy Tamás volt (korábban maga is nyomdatulajdonos), aki megszerezte az engedélyt arra, hogy Tinódi a kötetet Ferdinánd királynak ajánlhassa.

A *Cronicához* hasonlóan Hoffgreff idején jelent meg a róla elnevezett úgynevezett Hoffgreff-énekeskönyv (1554),<sup>120</sup> időrendben a *Cronica* után. Mindkettőben kottanyomtatás is van, de az énekeskönyv kottái már könnyebb szedést lehetővé tevő szedett kottajelek. A nyomda alapításától Hoffgreff haláláig eltelt körülbelül tíz esztendő könyvtermése azt bizonyítja, hogy minden jelentősebb, terjedelmesebb kiadvány költségeit mecénások viselték. Kockázatos vállalkozásba sem Hoffgreff, sem Heltai nem vágott. Saját erejükből csak olyan, kisebb terjedelmű munkát tettek közzé, amelyek kelendők voltak.

A kolozsvári nyomda Hoffgreff halálával 1559-ben újból, immár végérvényesen Heltai birtokába került. Bár lelkeszi hivatását továbbra is gyakorolta, egyre aktívabb szerepet töltött be a város életében mint polgár, tőkés vállalkozó. Több más befektetése mellett az 1560-as évek első felében papírmalmot is létesített. Mindezek mellett nagy erővel folytatta könyvkiadó programját, 1559-től immár református szellemben. Legfőbb célja továbbra is egyházi művek közzététele, a Biblia magyar fordításának folytatása, tankönyvek kibocsátása. Első kiadványa ez évben még az evangélikus *Agenda*,<sup>121</sup> amelynek előszavában bejelentette, hogy a műhely munkáját újra ő irányítja.

1559 folyamán megkezdte a betűkészlet újraöntését bizonyára a még Hoffgreff által a nyomdaalapításkor beszerzett matricákból. A magyar hangok jelölési rendszerét a korábbi krakkói magyar könyvek és Sylvester János nyomdai helyesírása egyeztetéséből alakította ki; nála rögződött többek között a *ly*, *gy*, *ny*, *ty* hangok jelölése és az *sz* hang mai formában való jelölése.<sup>122</sup> Nyomtatványai azt tanúsítják, hogy nem vásárolt új betűkészletet, hanem élete végéig a Hoffgreff-féle antikvákkel és kurzívval dolgozott. A betűk újraöntése valószínűleg azzal függött össze, hogy megkezdődött a Heltai és társai által lefordított *Újtestamentum*<sup>123</sup> nyomtatása. A munka valószínűleg az 1561-es év nagy részét igénybe vette. E sok költséggel járó kiadványhoz Heltai fejedelmi privilégiumot szerzett, az utánnyomások megakadályozására.

Saját papírmalma már 1564-ben dolgozott,<sup>124</sup> ily módon a költséges és bizonytalan külföldről való szállítástól, valamint a brassói papírmalomtól is függetleníteni tudta magát. Hoffgreffhez hasonlóan, ha csak tehette, nagyobb vállalkozásaihoz pártfogót szerzett: János Zsigmond

119 RMNy 109

120 RMNy 108

121 RMNy 154

122 A kolozsvári Heltai–Hoffgreff-nyomdának a magyar helyesírás egységesítésére gyakorolt hatásáról lásd MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása...* 422–431.

123 RMNy 172

124 JAKÓ Zsigmond: *Heltai Gáspár papírmalma* = MKsz 1961. 290–295.





18. A gyógynövényekről szóló *Herbarium* címlapján az SJR jelű kolozsvári fametsző illusztrációja (1578)

többször is szerepel mint Heltai mecénása. 1565-ig eredeti kiadói programját folytatta, majd ettől kezdve vallásos-egyházi és tankönyvkiadói célkitűzésének kevesebb nyoma van, a tervezett teljes bibliafordítás befejezetlen maradt, viszont olyan művek kiadásával kezdett foglalkozni, amelyek programjának világiasabb irányba fordulását jelzik. Ekkor fogott hozzá az Aesopus-féle *Száz fabula*<sup>125</sup> magyar nyelvűre történő átültetéséhez.

Dávid Ferenc hatására 1569-ben a már korábban is az unitáriusokkal rokonszenvező Heltai határozottan e még radikálisabb vallási irányzat mellett foglalt állást, és ilyen szellemben adott ki több vitairatot. Ő maga a *Háló*<sup>126</sup> című mű lefordításával és az ahhoz írt terjedelmes bevezetésével tett hitet felfogása mellett. János Zsigmond halálával azonban az unitáriusok Erdélyben elvesztették legfőbb pártfogójukat. Az új fejedelem, a katolikus Báthory István 1571 szeptemberében kiadott cenzúrarendelete egy időre visszafogta a vallásos és hitvitázó művek kiadását Kolozsvárott és más erdélyi nyomdáknban, de még Debrecenben is. Vagy valóban a cenzúrarendelet hatására, vagy véletlen egybeesés miatt, Heltai életének ebben az utolsó három és fél esztendejében irodalmi és kiadói tevékenysége teljesen világi irányba fordult. Ezekben az években, mint vállalkozó is, a korábbi, mecénástól függő kiadói gyakorlattól eltérve, 1571 végétől minden kiadványát saját költségén jelentette meg. Ekkor adta ki szépprózai alkotóművésze-

<sup>125</sup> RMNy 219

<sup>126</sup> RMNy 288

tének egyik legjelentősebb darabját, a *Ponciánus históriája* átdolgozását. Az 1570-es évektől nagy számban jelentek meg a históriás énekek füzetes kiadványok formájában. Ugyanezt a kiadói politikát folytatta Debrecenben Komlós András nyomdász is. Heltai legutolsó műve *Cancionaléja*,<sup>127</sup> azaz a históriás énekeskönyve. A sokféle felfogású szerző heterogén énekanyagából igen határozott polgári-protestáns történelemszemlélettel megszerkesztett énekgyűjteményt állított össze. Ennek nyomtatása közben halt meg, bár a mű címlapján még az ő neve áll, de már özvegye fejezte be 1574 őszén.

Heltai halála után a magyar nyelvű szórakoztató prózának évtizedekig nem akadt hozzá hasonló művelője. Nyomdászaink a készen rendelkezésükre álló históriás énekek és széphistóriák nagyszámú piacra vetésével elégitették ki az időközben megerősödött olvasási kedvet. Heltai halála után a nyomdát özvegye vezette tovább, akinek működése idején jelent meg többek között Melius *Herbariuma*.<sup>128</sup> Heltai özvegye kiváló üzleti érzékkel vezette a nyomdát, folytatta a széphistóriák és verses elbeszélések kiadását. A Heltai-nyomda személyzetéről nem sokat tudunk. 1583-ban, az özvegy halála után Caspar Schespurgensis vezette a Heltai örökösök kezébe került nyomdát.

Ifjabb Heltai Gáspár neve először 1586-ban fordul elő. Aligha volt képzett könyvnyomtató, inkább a városnál viselt hivatalai foglalták le. Még a 17. század elején is övé volt a nyomda, amelyet bizonyára művezetők segítségével irányított. Nagyon kétséges, hogy valóban dolgozott-e Kolozsvárott az 1590 és 1597 közötti években a későbbi bártfai nyomdász Jakob Klöss, amint azt korábban feltételezték.<sup>129</sup> Ifjabb Heltai Gáspár idején néhány jelentős tudományos munka is megjelent, közülük a legnagyobb szabású Baranyai Decsi jogi kézikönyve, a *Syntagma* (1593), amelyből a nyomdász száz példányt juttatott a szerzőnek. 1598-ban jelent meg az *Explicationes* című teológiai munka, amelyet Toroczka Máté rendezett sajtó alá Enyedi György unitárius püspök hagyatékából. E könyv forgalomba hozatalát Báthory Zsigmond fejedelem megtiltotta, és számos példányát nyilvánosan elégette. Egy évvel később ifj. Heltai egy katolikus munkát is kiadott: Petrus Canisius katekizmusát Vásárhelyi Gergely jezsuita fordításában.<sup>130</sup>



19. Állatalakos iniciálésorozat darabjai a kolozsvári Heltai-nyomdából

127 RMNy 314 és RMNy 351

128 RMNy 413

129 A *Fortuna* sorsvetőkönyv nyomtatási helye körüli kérdésekről lásd BORSA Gedeon: *Hol és mikor nyomták az eddig ismert két legrégibb magyar sorsvető könyvet?* = MKsz 1964. 348–354.

130 RMNy 719, RMNy 836 és RMNy 860

A magyar könyvdíszítés szempontjából a kolozsvári nyomda működésének első tíz éve a leginkább figyelemreméltó. A legszebb kolozsvári metszetek ebben az időszakban jelentek meg, és igen jelentős volt a nyomda könyvdíszállománya: három jellegzetes, állat-, virág- és groteszk alakokkal díszített iniciálésorozata végigkísérte a Heltai-nyomda egész működését még a 17. században is. Egyedi metszésű fejlécei és nyomdászjelvényei, Kolozsvár címere azonban inkább a nyomda korai nyomtatványait díszítette. A kolozsvári könyvdíszek egy része több iniciálésorozatával együtt Jacobus Lucius tevékenységéhez köthető, akinek a kolozsvári nyomdával való kapcsolatát korabeli dokumentumok bizonyítják, és aki később Németországban jelentős műhellyel rendelkezett. A G. C. betűvel jelzett fametsző „Ex bello pax ex pace ubertas” feliratú emblémája, amely Enyedi György említett munkájának címlapját díszíti, korabeli, 1573-ra datált nürnbergi érmére vezethető vissza mint előképre.<sup>131</sup> Német területről származhat az a jellegzetes, állatokat ábrázoló iniciálésorozata is, amelynek betűi az állatok német elnevezésére utalnak.<sup>132</sup> Nemcsak a nevének kezdőbetűivel jelölt metszetek, hanem valószínűleg több más fadúc is az ő keze munkája.<sup>133</sup>

A kolozsvári nyomda termékeiből, alapításától kezdve Heltai haláláig ma közel száz kiadványt ismerünk, a halála utáni negyedszázadból pedig további 115 kiadványt. Huszár Gál feltűnéséig (1558) a kolozsvári volt a magyarság egyetlen nyomdája a Kárpát-medencében a sárvár-újszigeti műhely megszűnte után – egyébként a század legtöbb publikációt előállító üzeme,<sup>134</sup> amelynek kiadványai közül a legnépszerűbbeket más magyarországi műhelyek is utánanyomtatták.

#### *A DEBRECENI nyomda 1561–1600 (2020→)*

A 16. századi Debrecen kézművességben, gazdaságban és lélekszámban az ország egyik legjelentősebb városa volt. Bár ekkor még nem volt szabad királyi város, Mátyás király idejétől kezdve a város maga intézte ügyeit a budai jog gyakorlata szerint. Földesúri fennhatóság alatt volt ugyan, de adóját a város egy összegben váltotta meg. Már a 15. században nyolc országos vásárt tarthatott, és fontos kereskedelmi központnak számított. De nem maradt el Debrecen művelődési szempontból sem. A kollégium őse, a mezőváros tanintézete az 1530-as években, a reformáció megszilárdulásával egyre jelentősebbé vált, majd a hitújítás megnövelte az egész város kulturális szerepét. A század derekától Debrecen mind politikai, mind gazdasági szempontból egészen különleges helyzetbe került. Ennek során a város az enyingi Török család ke-

131 LOVAS Borbála: *Ex bello pax, ex pace ubertas. G. C. mester egyik metszetének lehetséges forrásáról* = MKSz 2015. 322–325.

132 Például a sast (Adler) ábrázoló A betű, vagy a nyulat (Haase) ábrázoló H betű.

133 SOLTÉSZ Zoltánné: *A 16. századi kolozsvári könyvdíszek = Művészettörténeti Értesítő*, 1957. 141–160.; A kolozsvári nyomda perikópáskönyvéhez készült fametszeteiről és azok Hans Sebald Beham metszeteivel való rokonságáról lásd BORSA, Gedeon: *Die Illustrationen der ältesten ungarischen Perikopenbücher, Teil I. = Gutenberg Jahrbuch*, 1979. 238–290.; A kolozsvári Heltai–Hoffgreff-nyomda betűinek, díszjeleinek és illusztrációinak teljes repertóriumát lásd Hung. typ I/66–81, 142–149, 311–364.

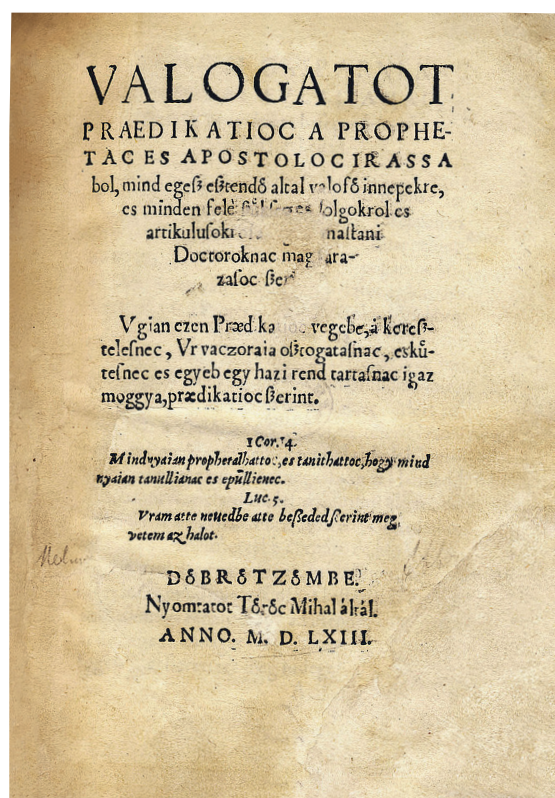
134 BENDA Kálmán: *Heltai Gáspár és a kolozsvári nyomdászat* = *Magyar Grafika*, 1990/1., 18–21.



zére jutott, és közigazgatásilag a Partium révén Erdélyhez tartozott. Debrecen volt a török hódoltsági területekhez legközelebb eső nagy település, amely nem feküdt túlságosan távol a királyi Magyarországtól sem. A 16. században Debrecen legmozgékonyabb, legvagyonosabb eleme a kereskedő- és iparoscsaládok voltak. A város irányítása e vagyonos patríciusréteg kezében volt.

Debrecen polgársága már az 1530-as években csatlakozott a reformációhoz, a lutheri után előbb a melanchthoni, majd a reformáció kálvini iránya kerekedett felül a városban. A század végére a város világi és egyházi vezetése már elválaszthatatlanul egybefonódott. A lutheri és kálvini irányzat közötti harc Debrecenben lényegében az 1550-es években már eldőlt a kálvinizmus javára, így az 1558-ban a városba kerülő Melius Juhász Péterre, a szerveződő református egyház egyik legnagyobb alakjára már az eredmények megszilárdítása várt. Időközben azonban Debrecenben is megjelent a középrétegek által támogatott még radikálisabb vallási felfogás: az antitrinitáriusok és anabaptisták nagy erővel szerveződtek. Vezetőjük Arany Tamás volt, Meliust viszont a városi tanács támogatta.

A hitvitáknak szélesebb nyilvánosságot biztosító sajtó Debrecenben 1561-ben telepedett meg. Első nyomdása Huszár Gál volt,<sup>135</sup> aki itt fejezte be énekeskönyvének<sup>136</sup> Óvárrott meg-



20. Melius Juhász Péter prédikációi Török Mihály debreceni nyomdász idejéből (1563)

<sup>135</sup> Huszár Gálról összefoglalóan lásd BOTTA István: *Huszár Gál élete, művei és kora*. Budapest, 1991.

<sup>136</sup> RMNy 160

kezdett nyomtatását. Az első, teljes egészében Debrecenben készült könyv Melius Pétertől Szent Pál levelének magyarázata,<sup>137</sup> amelynek 1561. május 1-jén kelt ajánlása a debreceni tanácsnak szólt, vagyis megjelentetését a város anyagi támogatása tette lehetővé. A tipográfia felállítása nyilván a városi tanács segítségével történt, ami azonban korántsem jelentette azt, hogy a nyomda ezzel városi tulajdonná lett volna.<sup>138</sup> Olyan egyéni kezdeményezés volt ez, amely fölött az egyházi és városi tanács őrködött. Huszár Gál azonban nem sokáig maradt Debrecenben, 1562 tavaszán eltávozott, és ez év nyarán már másvalaki állt a nyomda élén. Az Egervölgyi Hitvallás néven ismert *Confessio catholica*<sup>139</sup> nyomtatását még ő kezdte el, a végét és az ajánlásokat azonban már nélküle nyomtatták. Huszár Gál ugyan eltávozott Debrecenből, de nyomdafelszerelését csak részben vitte magával, egy részét Debrecenben hagyta.<sup>140</sup> Nem tudni, hogy Melius szerezte-e meg a nyomdafelszerelést, vagy a város vette-e meg, annyi bizonyos, hogy 1562 őszén Melius egy újabb munkája is megjelent a tipográfiában. 1563 elején immár név szerint is ismerjük a nyomda új vezetőjét, Török Mihályt.<sup>141</sup> A Huszár Gál távozása és Török Mihály megjelenése közötti időben a nyomda gazdáltságának nyomai a gondatlan szedésben és nyomtatásban mutatkoznak meg.

Török Mihály korábbi működéséről semmi adatunk nincs, nem tudni, hol tanulta a nyomdászatot. Meglehet, hogy már Huszár idején is az officinában dolgozott, de bizonyíték nincs erre. Török az általa készített első nyomtatvány címlapján, Melius *Magyar prédikációk*<sup>142</sup> című kötetén (1563) nyomdászjelként Debrecen város címerét használta, a zászlós bárányt. Török nevével 1565–1566 és 1568. évi nyomtatványokon nem találkozni.

Időközben még egy tipográfus dolgozott a debreceni műhelyben: 1563–1565 között az európai hírnő nyomdász, Raphael Hoffhalter.<sup>143</sup> Bécsben valószínűleg nála ismerkedett a nyomdászattal Huszár Gál és Bornemisza Péter. Császárilag privilegizált nyomdász létére a protestantizmushoz húzott, s emiatt menekülnie kellett Bécsből. Jóllehet feltehetően már 1563-ban részt vett a nyomdai munkálatokban Debrecenben, csak 1565-ben jelent meg az első, Hoffhalter nevét feltüntető nyomtatvány: Meliusnak *Az két Sámuel könyvei*<sup>144</sup> című műve. Legnagyobb itteni

137 RMNy 171

138 A debreceni könyvnyomtatásról először Csűrös Ferenc írt monográfiát levéltári forrásokat is felhasználva: *A debreceni városi nyomda története* (Debrecen, 1911) címmel; az újabb kutatások eredményeit BENDA Kálmán, IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda 1561–1961* (Budapest, 1961) című kötete összegezi, és közli egyúttal a nyomda kiadványairól fennmaradt éves jegyzékeket is; újabb tanulmánykötet a debreceni nyomdáról: *Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégebbi folyamatosan működő nyomdánkról – 450 éves a debreceni nyomda*. (Szerk. ZENTAI Csilla.) Debrecen, 2011.

139 RMNy 176

140 BÁNFI Szilvia: *Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa* = MKsz 1986. 1–16.

141 BÁNFI Szilvia: *A nyomdászat debreceni meghonosításában szerepet játszó tipográfusok* = *Magyar Grafika*, 2011/4. 74–79.

142 RMNy 194

143 BORSA, Gedeon: *Die Buchdruckerfamilie Hoffhalter = Gutenberg Jahrbuch*, 1970. 225–229.

144 RMNy 205



munkája Werbőczy *Magyar decretumának*<sup>145</sup> kiadása (1565). Ez év végén Hoffhalter elhagyta Debrecen, és nyomdájával együtt Váradra ment.

Az 1568-as évből nincs nyoma a tipográfia működésének. 1569 őszén azonban a debreceni nyomda újból megkezdte tevékenységét Komlós (Lupinus) András vezetésével.<sup>146</sup> Komlós egészen 1575 végén vagy 1576 elején bekövetkezett haláláig állt a nyomda élén. Az 1572–1573-as években a nagyszámú verses bibliai história és krónikás ének kiadása, hasonlóan a korabeli kolozsvári nyomda kiadási gyakorlatához, kapcsolatban lehetett Báthory István 1571. szeptember 17-i cenzúrarendeletével, vagyis az addigi hitviták helyett históriákat nyomtattak nagyobb számban. (Bár éppen 1571-ben Meliusnak még három vitairata is megjelent.<sup>147</sup> Az utolsó csak egy nappal előzte meg a cenzúrarendeletet.) Annak, hogy Debrecenben a hitvitázó irodalom visszaszorult a világi irodalomhoz képest, csak egyik oka lehetett a cenzúrarendelet, a másik ok feltétlenül Melius 1572-ben bekövetkezett halála. Haláláig mintegy negyven munkája jelent meg a debreceni nyomdában. Abból, hogy Komlós András Heltai Gáspár özvegyével üzleti összeköttetésben volt, arra következtethetünk, hogy Kolozsvárt tanulta a mesterséget. Bár ügyes nyomdász volt, munkájának színvonala nem érte el Hoffhalterét. Komlós idejéből van első adatunk a debreceni nyomda elhelyezéséről. 1571-ben vásárolta meg a nyomdász azt a telket, amelyen ezután vagy száz évig állt a nyomda, és amelyet már az 1600-as években Nyomtatóköznek neveztek.



21. A debreceni Komlós András nyomdász kiadványain gyakran látni szőnyegszerű díszítést (1574)

<sup>145</sup> RMNy 207

<sup>146</sup> BÁNFI Szilvia: *Nyomda a helvét irányú reformáció védelmében. Komlós András debreceni működése (1569–1575)* = *Magyar Grafika*, 2007/7. 90–92.

<sup>147</sup> RMNy 300, RMNy 301 és RMNy 302

Komlós halála után a nyomdát özvegye vette át, de már 1577 augusztusában új nevet találni az impresszumokban: Rudolf Hoffhalterét. Meglehet, hogy az előző kiadványoknál is ő állt nyomdavezetőként a műhely élén. Rudolf Hoffhalter, akárcsak apja, Raphael – aki egy évtizeddel korábban ugyancsak dolgozott már Debrecenben –, jól képzett nyomdász volt. Apja halála után annak felszerelése részben az ő tulajdonába került. Rudolf Hoffhalter Nedelicről érkezett Debrecenbe, ahol feleségül vette Komlós özvegyét, és így került a nyomda élére. Apjával ellentétben, aki később az unitárius vallás híve lett, ő megtartotta református hitét. Működését kiadványain keresztül ismerjük: nem egészen kilenc évig vezette a debreceni officinát, és 39 ma ismert könyv került ki sajtója alól. Ha a nyomdához valóban Komlósné kezével jutott, akkor ez azt bizonyítja, hogy a tipográfia ebben az időben a nyomdász tulajdona volt, még abban az esetben is, ha korabeli adatok szerint a városi tanács továbbra is anyagilag támogatta a könyvek megjelentetését.

1590-ben Salomon Sultzer höchstedti betűöntő dolgozott a debreceni nyomda számára. Ittléte valószínűleg az új nyomdavezető, Csáktornyai János munkába állásával állt összefüggésben, aki az addigra már elhasznált betűkészletet fel akarta frissíteni. Csáktornyai tanult ember, ügyes könyvnyomtató volt, neve alapján meglehet, hogy Rudolf Hoffhalter a Muraközéből hozta magával. Öt év alatt (1595 végén halt meg) újra felvirágoztatta a nyomdát. Ismét megjelentette a Szegedi Gergely nevéhez fűződő református énekeskönyvet (1590). Csáktornyai idején számos, az iskolai oktatást segítő könyv is megjelent, így Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturája*, Sebald Heyden latin beszédgyakorlatai magyar értelmezéssel, Erasmus könyve a helyes magartatásról (1591), Cato *Libellus elegantissimus*<sup>148</sup> című verses gyűjteménye. Az ő idejében kalendárium és *Csizio* (öröknaptár) is megjelent Debrecenben.

Csáktornyai utóda Lipsiai Rheda Pál volt, aki 1596-tól negyedszázadig állt a tipográfia élén. Neve is elárulja, hogy lipcsei német volt, de ezt bizonyítja a lipcsei Henning Grosse könyvkereskedővel és kiadóval való együttműködése. Kapcsolatuk már a tipográfus Debrecenbe érkezése előtt fennállt, valószínűleg a Lipcse és Debrecen közötti könyvrendelések ügyében közvetítőként szerepelt. Rheda debreceni nyomtatványain és Grosse lipcsei kiadványain feltűnő azonos könyvdíszek e kapcsolat további bizonyítékai.<sup>149</sup> Rheda Pál deákos műveltségű iskolázott ember, akinek munkássága nagyrészt már a 17. századba nyúlik.

A debreceni nyomdából a 16. század folyamán mintegy 160 ma ismert kiadvány került ki. Tevékenysége szinte folyamatosnak mondható, mindössze egy-két évből nem ismeretes nyomtatvány, akkor sem bizonyos, hogy a nyomda szünetelt. A 16. századi debreceni nyomtatványok képe színvonalban is igen változatos, attól függően, hogy ki állt a nyomda élén. Közös a több debreceni nyomtatványon is megjelenő, a város címerét ábrázoló zászlós bárány. Ennek egyik legigényesebben megmunkált változata az, amely bizonyára Raphael Hoffhaltertől származott, és Melius 1563-ban megjelent *Magyar prédikációit*<sup>150</sup> díszíti. Ugyanezt még fia is használta egy debreceni nyomtatványon 1583-ban. A Komlós idejében megjelent debreceni könyvek címlap-

148 RMNy 640, RMNy 642, RMNy 658, RMNy 656 és RMNy 659

149 BÁNFI Szilvia: *Rheda Pál lipcsei kapcsolata* = MKsz 2013. 480–483.

150 RMNy 194 – Hoffhalter Rafael fametszeteiről lásd még SOLTÉSZ, Elisabeth: *Die Holzschneider-Tätigkeit Raphael Hoffhalters in Ungarn* = *Gutenberg Jahrbuch*, 1957. 247–253.



22. Debreceni öröknapár 1592-ből

jának jellegzetessége a nagy méretű, téglalap alakú arabeszk. E fametszetes ornamensek mellett a Komlós-kiadványok legfőbb díszai az eredeti és finom kidolgozású, biztos rajz- és fametszői tudással készült iniciáléi, amelyek kedvesen naiv jeleneteket ábrázolnak.<sup>151</sup>

#### *David Gutgesell BARTFAI nyomdája 1577–1599*

David Gutgesell alapította Felső-Magyarország területén az első huzamosabb ideig működő, a város támogatását élvező nyomdát.<sup>152</sup> Gutgesell bártfai származású evangélikus volt, aki iskoláit Leonhard Stöckelnek, a bártfai iskola rektorának és nagy hatású evangélikus teológusnak tanítványaként végezte. Gutgesell mesterségét Bécsben sajátította el, és azt, amint egy II. Rudolphhoz intézett feliratából megtudni, a Római Szent Birodalom több (név szerint nem említett) városában gyakorolta. Bártfára visszatérve eleinte könyvárusítással foglalkozott. Az bizonyos, hogy 1570-ben Boroszlóban járt, és itt összeköttetésbe lépett Crispin Scharffenberg könyvnyomatóval, akinél valószínűleg Bártfa város költségére megrendelte egykori mestere, Stöckel

151 A debreceni könyvdíszekről lásd SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés...* 91–94, 141. és XXXV–XLV. táblák; a debreceni nyomda betűinek, díszjeleinek, illusztrációinak repertóriumát lásd Hung. typ I/87–90, 154–158, 403–430.

152 A bártfai könyvnyomtatásról összefoglalóan írt REPČÁK, Jozef: *Knihy, knižnice a knihtlačiarstvo v Bardejove. = Knižničný Zborník*, 1968. I. 7–44.

egy művének kinyomtatását. Stöckel örökösei Bártfa város bírójához és tanácsához 1570. november 1-jén intézett ajánlásukban hálásan emlékeznek meg az ifjú David Gutgesellről, aki a nyomdászatot már néhány éven át dicséretesen gyakorolta.

Gutgesell tekintélyes városi polgár volt, már 1578-ban a centumvirek közé választották. Könyvnyomtató műhelyét 1577-ben állította fel, egyik nyomtatványa ugyanis címlapján az 1578-as, kolofonjában az 1577-es évszámot tünteti fel. Annak is nyoma van, hogy 1578-ra szóló kalendáriumot jelentetett meg, amelyet minden bizonnyal az előző évben készített. Gutgesell nagy lendülettel fogott neki a könyvnyomtatásnak: 1578-ból tíz kiadványa ismeretes. 1578. március 7-én a város negyven forintot kölcsönzött neki, hogy betűtípusokat vásárolhasson, majd 1579-ben újabb kölcsönt kapott.<sup>153</sup> Ezek az összegek azonban csak nyomdakészletének további bővítésére szolgálhattak, hiszen már első nyomtatványai jól felszerelt tipográfia képét mutatják.

Bártfa városához is megérkezett II. Rudolf 1579. február 8-i rendelete, amelyben a császári engedély nélkül működő nyomdák bezárását rendelte el, a felszerelés és a nyomtatványok elkobzásának terhe mellett. Erre válaszul Bártfa városa felterjesztésében felsorolta Gutgesell sajtójának addigi termékeit, hangsúlyozva, hogy nyomdájából szinte kizárólag tankönyvek, naptárak és olyan teológiai munkák kerültek ki, amelyek csak a Szentírás szavait tartalmazzák. A felterjesztés kiemelte, hogy Gutgesell mindeddig semmiféle eretnek iratot nem nyomtatott ki, amely a katolikus vallás vagy a felső-magyarországi öt városnak I. Ferdinánd által jóváhagyott hitvallásával ellenkezne. Gutgesell legkorábbi nyomtatványai közül némelyik, amelyből példány nem maradt fenn, csak ebből a felterjesztésből ismeretes.<sup>154</sup>

Bártfa tanácsa hangsúlyozta, hogy a városnak szüksége van ilyen nyomdára, bár egyelőre eltiltotta Gutgesellt mesterségétől.<sup>155</sup> A város azzal érvelt, hogy ha Gutgesell a közeli Lengyelországba menekülne nyomdájával, ott bátran kiadhatna mindenféle eretnek könyvet, amit azután Magyarországon eladhatna, míg ha megmarad Bártfán, a városi hatóság ellenőrzése alatt dolgozik. Gutgesell a továbbiakban akadály nélkül folytathatta mesterségét, és 1584. augusztus 1-jén nyomdája privilégiumot kapott Ernő főhercegtől.<sup>156</sup> A bártfai nyomda volt Magyarország első privilegizált nyomdája (és a későbbiekben is az egyetlen működési engedéllyel rendelkező, protestáns kézben lévő hazai nyomda), minthogy a nagyszombati nyomda engedélye néhány nappal később kelt, mint Gutgesellé. Gutgesell – több más, korabeli nyomdászunkhoz hasonlóan – ebben az évben a városi bírói tiszte is betöltötte, és talán tekintélye is hozzájárult ahhoz, hogy a királyi privilégiumot elnyerte.

Csak 1588-ban került ismét veszélybe a nyomda, amikor a hatóságok felfigyeltek arra, hogy még a naptárrendelet utáni években is az ónaptárt jelenteti meg. Rudolf 1588. augusztus 28-i rendeletével meghagyta a városnak, hogy a nyomdát szüntesse be, ennek azonban nem lett

153 GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon...* 197–198.

154 ÁBEL Jenő: *A bártfai Szt. Egyed templom könyvtárának története*. Budapest, 1885. 186–187.; GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon...* 199.

155 Gutgesellnek erre vonatkozó levelét közölte SZABÓ András: *Gutgesell Dávid ismeretlen levele* = MKsz 1985. 54–56.

156 VAS Antal: *Vezető a Sáros megyei múzeum oklevélkiállításához* = *A bártfai m. k. áll. gimnázium értesítője*. Bártfa, 1907. 290. sz.





23. Bártfa város címere (k. 1596)

foganatja.<sup>157</sup> A protestáns nyomdászok ragaszkodtak a naptárreform előtti időszámításhoz, illetve olyan naptárt adtak ki (mint Gutgesell is), amelyben a régi és az új időszámítás is egyidejűleg helyet kapott.

1589-ben Gutgesell házában dolgozott a höchstedti származású betűöntő, Salomon Sultzer, aki felfrissítette Gutgesell felszerelését.<sup>158</sup> Bécsből jött Bártfára, ahol a betűk felújításán kívül három „instrumentumot” is készített. Ugyanez a betűöntő több más magyarországi városban is megfordult, dolgozott a debreceni nyomda számára is (1590), közben távozott az országból, majd 1591-ben ismét Magyarországon volt. 1591. október 16-án Kőszegről írt Lőcse városának, és abban felajánlotta szolgálatait, mellékelve egy próbanyomást, amelyet azokkal a betűkkel nyomtatott, amelyeket Gutgesell részére állított elő.

Gutgesell, az egyik legkiválóbb hazai könyvnyomtató, 1599-ben halt meg, minden bizonytalanság nélkül, aki a nyomdászatot tovább folytatta volna, műhelye ugyanis halálának évében beszüntette működését. Gutgesell munkásságának három utolsó évében, 1597–1599 között vele párhuzamosan, de önálló tipográfiával dolgozott a második bártfai nyomdász, Jakob Klöss. Klöss nem tekinthető Gutgesell nyomdájának folytatójának,<sup>159</sup> mert a két műhely tipográfiai felszerelésének összehasonlítása megcáfolta ezt a lehetőséget.<sup>160</sup> Meglehet, hogy rokonságban álltak egymással (bizonyos adatok arra utalnak, hogy Gutgesell leánya Klöss második felesége volt), de az bizonyos, hogy önálló műhellyel rendelkeztek. Gutgesell jellegzetes metszésű és még igen jó állapotú betűi halála után egyetlen hazai műhelyben sem lelhetők fel, valószínűleg beontásra kerültek. Más a helyzet Gutgesell díszeivel, amelyek több mint egy évtizednyi lappangás után valóban felbukkantak Klöss vejének, Joannes Fischernek kassai nyomtatványain. Ha átme-

157 GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon...* 200. és VAS Antal: *Vezető a Sáros megyei...* 293. sz.

158 BORSA, Gedeon: *Salomon Sultzer ein Typograph und Schriftgiesser in Mittel- und Osteuropa 1564–1603 = Acta Litteraria*, 1971. 43–47.

159 Folytonosságot feltételezett a két bártfai műhely között GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon...* 230. és SOLTÉSZ Zoltánné: *A 16. századi bártfai nyomtatványok könyvdíszai* = MKSz 1956. 230–244.; A Gutgesell-nyomda betűinek, díszének és illusztrációinak repertóriumát lásd Hung. typ I/ 108–109, 174–175, 519–534.

160 FARKAS Ágnes, V. ECSÉDY Judit: *A kassai nyomda 1610–1622 közötti munkássága* = OSZK Évkönyve, 1986–1990. 351–352.



netileg Klösshöz kerültek is, ő azokat Bártfán soha nem használta.<sup>161</sup> Gutgesell több mint két évtizedes munkássága alatt legalább nyolcvan művet nyomtatott ki, köztük több olyan terjedelmes munkát is, mint Leonhard Stöckel latin nyelvű *Postillái* (1596), Kulcsár György magyar nyelvű prédikációinak új kiadása (1579) vagy a *Keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséretek*<sup>162</sup> című evangélikus énekeskönyvet (1593). Amint az ajánlásokból következtetni lehet, több művének kiadását segítette a Révay család, akik közül többen – Gutgesellhez hasonlóan – Stöckel-tanítványok voltak. Gutgesell kiadta Michael Bock evangélikus elmélkedéseinek Balassi Bálinttól származó fordítását *Beteg lelkeknek való füves kertecske* címmel (1580), a magyar nyelvű bibliai históriák mellett biblikus cseh nyelvű evangélikus katekizmus (1581)<sup>163</sup> és német verses bibliai história<sup>164</sup> is készült nyomdájában (1580). Évről évre megjelentek magyar naptárai *Judicium* címmel.<sup>165</sup> Gutgesell nyomdájában készült a lutheránusok és kálvinisták álláspontját rögzítő csepregi kollokvium jegyzőkönyve (1591),<sup>166</sup> emellett Gradeczi Horváth Gergely, Sculteti Severinus, Georg Creutzer és mások lutheránus vitairatai. Amikor elkezdték szervezni Károli Gáspár bibliafordításának kinyomtatását, a bártfai nyomtatás lehetőségéről le kellett tenni, valószínűleg Gutgesellnek és Bártfa városának meggyőződéses lutheránus hithűsége miatt. Így készült el az végül Bornemisza utódjánál, Mantskovitnál Vizsolyban.<sup>167</sup>

#### *A második BÁRTFAI nyomda: Jakob Klöss műhelye 1597–1600 (1710)*

A 16. század utolsó éveiben Bártfán két nyomda működött: az 1577-ben alapított és királyi engedéllyel is rendelkező Gutgesell-műhely és az 1597-ben Jakob Klöss által alapított tipográfia.<sup>168</sup> Bártfa volt az egyetlen magyarországi város, ahol, ha rövid ideig is, de párhuzamosan két, latin betűvel nyomtató tipográfia is működött.<sup>169</sup> Klöss nem a Gutgesell-féle műhely folytatója, hiszen már 1597-ben jól felszerelt, a másik bártfai nyomdától teljesen különböző nyomdafelszerelés volt. Ugyanezért nem állja meg a helyét az a feltételezés sem, hogy bártfai nyomdáját a megszűnt vizsolyi műhely felszereléséből alapította volna, hiszen a vizsolyi is működött még

<sup>161</sup> Uo., 359–360.

<sup>162</sup> RMNy 773, RMNy 426 és RMNy 713

<sup>163</sup> V. ECSEDY, Judit: *Gutgesellova tlačiareň a berdejovský slovenský katechizmus (Bardejov 1581) = Bardejovský katechismus z roku 1581 najstaršia slovenská kniha*. Ed. Miloš KOVAČKA. Martin, 2014. [Hasonmás és tanulmányok] 161–174.

<sup>164</sup> RMNy 446, RMNy 479 és RMNy 448

<sup>165</sup> A Gutgesell-nyomdából származó naptár- és egyéb töredékekről számolt be BORSA Gedeon: *Kötéstáblából előkerült ismeretlen, 16. századi bártfai nyomtatványok* = MKSz 1968. 196–200.; A Klöss-nyomda betűinek, díszjeleinek és illusztrációinak repertóriumát lásd Hung. typ I/ 124–126, 186–188, 625–634.

<sup>166</sup> RMNy 653

<sup>167</sup> RMNy 652

<sup>168</sup> REPČÁK, Jozef: *Knihy, knižnice...* 7–44.; Újabb összefoglalás a Klöss-nyomdáról: V. ECSEDY, Judit: *Jakob Klöss: The printer of Decsi's Adagia – a printer and publisher in Bártfa* = „*Igniculi sapientiae*” János-Baranyai-Decsi-Festschrift. Red.: BARNA Gábor, STEMLER Ágnes, Voigt Vilmos. Budapest, 2004. 66–83.

<sup>169</sup> A bártfai Klöss-nyomda betűinek, díszjeleinek, illusztrációinak repertóriumát lásd Hung. typ I/108–110, 174–175, 519–534.

1599-ig. E korábbi feltételezések alapjául az a felismerés szolgált, hogy a megszűnt vizsolyi nyomda betűinek és díszének egy része tíz évvel később (1608–1609-ben) valóban feltűnt Klössnél, a Gutgesell-nyomda díszének egy része pedig 1610 táján Jakob Klöss vejénél, Joannes Fischer kassai könyvnyomtatónál fedezhető fel. Meglehet, hogy Klöss Fischer számára hozományként részben saját, részben Gutgesell díszéből állította össze annak nyomdafelszerelését, maga Klöss azonban a Gutgesell-féle műhelyből semmit sem használt.

Ugyanígy meg kell vizsgálni azt az állítást, amely szerint Klöss eredetileg Vizsolyban Mantskovit Bálint segédje lett volna, majd a Biblia kinyomtatása után egészen saját, bártfai nyomda-alapításáig a kolozsvári Heltai-műhelyben dolgozott volna.<sup>170</sup> Az előbbire a 17. század folyamán Klössnél előforduló vizsolyi betűk és díszek szolgáltak volna bizonyítékul, az utóbbira egy kolozsvári nyomtatvány Klöss által írt előszava. Valószínűnek látszik, hogy Klöss ténylegesen kapcsolatba került Vizsolyban Mantskovittal: meglehet, hogy mellette dolgozott, és az is lehetséges, hogy első felesége Mantskovit leánya volt. Kolozsvári kapcsolata azonban nincs bizonyítva, és többéves kolozsvári tartózkodásának ellentmond, hogy Jakob Klöss 1596-ban Bártfán mint városi bíró nem távozhatott el onnan évekre. A kolozsvári sorsvetőkönyvbe<sup>171</sup> úgy került Klöss előszava, hogy a Heltai-nyomda egy elveszett bártfai kiadású csíziót vett át, és azt a Klössstől származó előszóval együtt újranyomta.

A Jakob Klöss által alapított bártfai nyomda működését nagyrészt a 17. században fejtette ki. Munkáját fia, ifj. Jakob Klöss folytatta, az evangélikus városi vezetés támogatásával. Id. Klöss működésének csupán első négy esztendeje esik a 16. századra, de már ez alatt a néhány év alatt is jelentős művek hagyták el sajtóját. Tizenhat nyomtatványa ismeretes ebből a századból. Kiadványainak jellege rendkívül hasonló Gutgeselléhez: Ioannes Bocatius műveinek egy része Gutgesellnél, másik része Klössnél jelent meg, ugyanígy Albert Grawer evangélikus hitvitái közül is van, amelyik Gutgesellnél, mások, így a *Bellum* (1597)<sup>172</sup> és a *Disputationes* (1598)<sup>173</sup> Klössnél. Klöss korai nyomtatványai közül különösen jelentős a Baranyai Decsi János fordításában és összeállításában megjelent latin–görög–magyar *Adagiorum*,<sup>174</sup> az első magyar közmondásgyűjtemény (1598) és Soós Kristóf magyar postillái (1598).<sup>175</sup>

Jakob Klöss korai kiadványainak egy részét nevének megjelölése nélkül nyomtatta ki. Betűi és díszei alapján azonban ezek a munkái is jól megkülönböztethetők David Gutgesell nyomtatványaitól.

170 GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon...* 230.

171 RMNy 747 – A kiadás körülményeiről lásd BORSA Gedeon: *Hol és mikor nyomták...* = MKsz 1964. 348–354.

172 RMNy 790 – ALBERT GRAWER: *Bellum Calvinii et Jesu Christi* című teológiai vitairata hamis bártfai nyomdahellyel külföldön is megjelent: BORSA Gedeon: *Albert Grawer munkája két kiadásának problémája* = MKsz 1983. 409–414. és V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*. Budapest, 1996. 314. sz.

173 RMNy 824

174 RMNy 815 – Az *Adagiorum* című közmondásgyűjteményről lásd V. ECSEDY, Judit: *Jakob Klöss...* = „*Igniculi sapientiae*”... 66–83.

175 RMNy 828

#### 4. Több helyen dolgozó műhelyek és reformátor-nyomdászok

*Huszár Gál és fia, Huszár Dávid nyomdája*

♦ Óvár	1558–1559
♦ Kassa	1560
♦ Debrecen	1561–1562
♦ Komjáti	1573–1574
♦ Pápa (Huszár Dávid)	1577

Huszár Gál a reformáció melanchthoni irányát képviselő prédikátor, 1554-től fogva lelkészkedett (Magyar)Óvárott, az ország nyugati határának közelében, Miksa főherceg birtokán.<sup>176</sup> Bécsben tanulta a nyomdászatot 1557-ben, a tekintélyes Raphael Hoffhalternél, a császári privilégiummal rendelkező nyomdásznál. 1558 elején Huszár Gál pártfogóitól kölcsönkért pénzen nyomdát vásárolt Hoffhaltertől. (Készlete, talán éppen Bornemisza közvetítésével, a Nádasdy Tamás által pártfogolt és már megszűnt sárvár-újszigeti nyomdából is kiegészült néhány könyvdísszel.) Nyomdájával visszatért Óvárra, ahol a lelkési hivatás mellett könyvnyomtatással is szolgálta a reformáció ügyét. Mint nyomdatulajdonos ma ismert működését saját prédikációinak kinyomtatásával kezdte, amelyet Miksa főhercegnek ajánlott. Másfél éves itteni tevékenysége idejéből három nyomtatványa ismeretes: saját prédikációi mellett Heinrich Bullinger leve-



24. Huszár Gál reformátor és nyomdász énekeskönyve fametszetű kottákkal jelent meg (1560)

<sup>176</sup> Huszár Gál munkásságáról összefoglalóan lásd BOTTA István: *Huszár Gál élete, művei és kora*. Budapest, 1991.

leit adta ki, és Sztárai Mihálytól *Az igaz papságnak tüköre*<sup>177</sup> című evangélikus satirikus hitvitázó komédiát. I. Ferdinánd király azonban Oláh Miklós ellenjegyzésével 1558. november 1-jén kelt rendeletével Huszárt eltiltotta a könyvnyomtatástól. A királyi parancsnak egy ideig nem volt foganatja, és Huszár háborítatlanul tovább dolgozott sajtóján. Bullinger nyomtatásban kiadott leveleinek néhány példányát megküldte kassai híveinek, azt üzenve nekik, hogy ha Kassára elmehet, több ilyen újdonsággal fog egyházuknak szolgálni.

Óváról 1560 elején távoznia kellett, mert eretnekséggel vádolták, elfogadta tehát Kassa város meghívását, és 1560 február elején teljes háza népével, nyomdájával Óváról az észak-magyarországi városba költözött. A kassai lelkészi állásba 1560. március 20-án iktatták be, de október első napjaiban az egri püspök által kieszközölt királyi parancsra elfogatták. Mielőtt azonban Egerbe szállították volna, valószínűleg Bornemisza Péter segítségével sikerült megszöknie. Rövid kassai tartózkodása alatt folytatta annak az Óvárótt megkezdett nagy jelentőségű protestáns énekeskönyvnek<sup>178</sup> kinyomtatását, amelyből minden későbbi, ilyen jellegű, hazai református és evangélikus kiadvány ered mind a mai napig. Huszár Gál *Énekeskönyve* több száz évi lappangás után csak az 1970-es évek óta ismeretes (egyetlen) példányban.<sup>179</sup> Megjelenéséről azonban az irodalom- és zenetörténet korábban is tudott, minthogy Újfalvi Imre 1602-ben kiadott énekeskönyvének előszava tudósított róla. A címlapon nincs jelölve a nyomtatás helye, de az ajánlás végén Huszár Gál, szokásához híven, feltüntette a nyomtatás vagy legalábbis a nyomtatás megkezdésének helyét, Óvárt.

Huszár Gál Kassáról való menekülése után Debrecenben telepedett le, ahol befejezte *Énekeskönyvének* nyomtatását (1561) az Óváról ismert betűivel és díszeivel. Ez tekinthető az első debreceni nyomtatványnak, amelyet még abban az évben követett Melius Juhász Pétertől Szent Pál apostol levelének magyarázata.<sup>180</sup> Ez a református prédikáció az ajánlás kelte (1561. július) alapján Huszár Gál második debreceni nyomtatványa lehetett, és az első olyan, amelyen Debrecen mint nyomdahely is fel van tüntetve. Ezt Melius több más nyomtatványa követte még 1561-ben. Az 1562-ben megjelent *Egervölgyi hitvallás*<sup>181</sup> nyomtatását azonban Huszár Gál már csak elkezdte, de nem ő fejezte be, mert még ez év tavaszán távozott Debrecenből, és újra visszatért a királyi Magyarországra. Az 1562. évből származó debreceni nyomtatványok közül tehát nem mind készült Huszár Gál idejében, minthogy azonban nem vitte magával teljes felszerelését, így betűi egy része továbbra is felismerhető a debreceni nyomtatványokban.

Debrecenből való távozásának okát többen kutatták, azt is feltételezve, hogy Meliusszal való ellentétei miatt nem maradt tovább a városban. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy Huszár a reformáció ügyét elsősorban a hívők között a gyülekezetben végzett lelkipásztori munká-

177 RMNy 144, RMNy 151 és RMNy 158

178 RMNy 160

179 BORSA Gedeon: *16. századi nyomtatványok Stuttgartban* = MKsz 1976. 42–60.; Az énekeskönyv részletes elemzését lásd BORSA Gedeon: *Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve* = ItK 1976. 367–377.; BORSA Gedeon: *Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve, mint zenetörténeti emlék* = *Magyar zene*, 1976. 119–133. Lásd még a szerző kíséret tanulmányát Huszár Gál: *Isteni ditsérete* hasonló kiadásához, Budapest, 1983.

180 RMNy 171

181 RMNy 176



val kívánta szolgálni, és csak másodsorban a nyomdászat eszközével. Ezért fogadta el az egyébként sokkal kevésbé biztonságosnak ígérkező révkomáromi prédikátori tisztséget.

Huszár Gál 1562 októberében már Komáromban tartózkodott mint protestáns prédikátor. Itt azonban nincs nyoma annak, hogy könyvnyomtatással foglalkozott volna; 1563-ban már újra menekülnie kellett, mert Oláh érsek sürgetésére Károly főherceg ismét elrendelte Huszár bebörtönzését, hívei segítségével azonban sikerült megmenekülnie. Ekkor egy időre nyoma vész, időközben valószínűleg Nagyszombatban is hirdetett igét, majd 1573-ban Komjátiban működött lelkészként. Itt ismét elkezdte nyomtatói működését, tipográfiájának azzal a részével, amelyet magával hozott Debrecenből.<sup>182</sup> Huszár komjáti működésének két évéből két nyomtatványa ismeretes. Az első, Bornemisza Péter prédikációinak első kötetét<sup>183</sup> még Bornemiszával társulva közösen adták ki. A testes kötet nyomtatását a kolofon szerint Komjátiban kezdték, de Semptén fejezték be. Huszár Gál és Bornemisza társulásakor a Huszár Gál tulajdonában lévő készlet valószínűleg Bornemisza vásárlása révén vált alkalmassá nagyobb munkák kinyomtatására. Úgy látszik, hogy Huszár magával hozta Debrecenben használt díszait, köztük a megszűnt sárvár-újszigei nyomdából származó darabokat (például az Ádámot és Évát ábrázoló dúcot, amely 1562-ben Huszár Gálnak egy debreceni, 1574-ben pedig már Bornemiszának egy semptei nyomtatványát díszítette). E díszek és iniciálék egy része ugyanis szétválásuk után Bornemiszához, Semptére került. Huszár Gál és Bornemisza Péter különválásának egyik oka valószínűleg a földrajzi távolság volt, hiszen Bornemiszát Semptére kötötte egyházi hivatala, másrészt talán Huszár Gálnál fiatalabb és mozgékonyabb lévén, nagyobb szabású könyvkiadási tervei voltak.

Más díszek viszont, mint a horgonyos nyomdászjelvényének dúca, természetesen továbbra is Huszár tulajdonában maradtak: nyomon követhető 1561-től (Debrecen) Komjatin át (1574) egészen fia, Huszár Dávid pápai műhelyéig (1577). Huszár nyomdászjegye a rézkígyó és horgony kombinációja, amely a Genfben működő könyvkiadók jelvénytípusát követi. Huszár Gál másik komjáti kiadványa, amelyet már önállóan nyomtatott, *A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséretetek*<sup>184</sup> című evangélikus énekes- és imádságoskönyv (komjáti énekeskönyv).<sup>185</sup>

Huszár Gálnak a kották előállítására szolgáló felszerelése lényegében azonos formában volt meg 1559-ben Óvárott, majd közel másfél évtized után 1574-ben Komjátiban. Közben azonban – a mai ismeretek alapján – nem használták sehol sem. Jogosnak látszik tehát az a feltetelezés, hogy Huszár 1562 tavaszán Debrecenből való távozásakor magával vitte a könyvek díszítőanyagával együtt a kották nyomtatására szolgáló felszerelést is. Igazolni látszik ezt az a körülmény is, hogy a debreceni és a váradi nyomda 1569., illetve 1566. évi énekeskönyveiben nem található zenei illusztráció. A készlet 1574 utáni sorsa ismeretlen: egyetlen hazai kiadványban sem tűnt fel többet. A komjáti énekeskönyv Huszár Gál legutolsó nyomtatványa. Számtalan

182 BÁNFI Szilvia: *Huszár Gál távozása Debrecenből...* = MKsz 1986. 1–16.

183 RMNy 333

184 RMNy 353 – *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok* kiadástörténetéről lásd HUBERT Gabriella tanulmányát a hasonmás kiadáshoz. Budapest, 1986.

185 A Huszár Gál és Huszár Dávid által használt nyomdafelszerelés repertóriumát lásd Hung. typ I/84–86, 150–154, 383–402.





25. Huszár Gál rézkígyót és horgonyt ábrázoló nyomdászjegye

új könyvdísszel jelent meg; ez az ő legdíszesebb, reprezentatív kiadványa. Az énekeskönyvben közel félszáz iniciálé, hét fejléc és három zárómetszet váltakozik, a címlapot saját nyomdászjegye díszíti.<sup>186</sup> Nyomdája fiára szállt, aki a tipográfiát még egy ideig üzemben tartotta. Huszár Dávid, aki a pápai református lelkészségben és a nyomda vezetésében apját, Huszár Gált követte, *A keresztyéni hitről való tudománynak summája* című református katekizmusát<sup>187</sup> mint első írását említi. Ennek első része a Heidelbergi Káté fordítása, a második rész pedig imádsággyűjtemény. Kiadta még a *Hercegszölősi kánonokat* latinul és saját fordításában magyarul. Nincs nyoma annak, hogy 1577 után is nyomtatott volna bármit, és apjától örökölt tipográfiájának további sorsa is ismeretlen.

#### *A Hoffhalter-műhely Magyarországon*

##### RAPHAEL HOFFHALTER

- ♦ *Debrecen* 1565
- ♦ *Várad* 1565–1567
- ♦ *Gyulafehérvár* 1567–1568 (1569)

##### RUDOLF HOFFHALTER

- ♦ *Nedelic* 1573, 1574
- ♦ *Alsólendva* 1873–1574
- ♦ *Debrecen* 1576–1584, 1586
- ♦ *Várad* 1584–1585

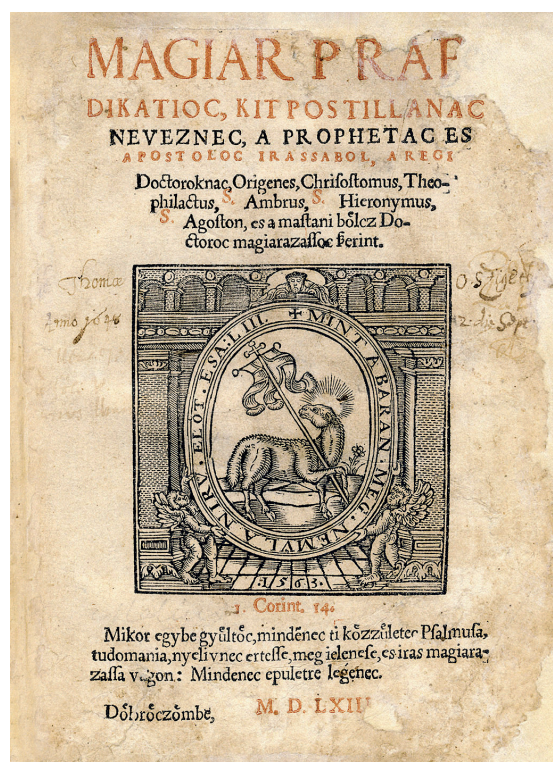
Raphael Hoffhalter Poznańban született, lengyel nemesi családból, Rafael Skrzetusky néven. 1549-ben már Zürichben tartózkodott, itt házasodott, és neve ekkor már Hoffhalter volt. Az új név választására tehát nem Bécsben került sor, hanem korábban, Zürichben. Ennek jelentése

<sup>186</sup> Huszár Gál könyvdíszeiről lásd SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés...* 77–80, 138. és XXXII–XXXIV és XXXIX. tábla.

<sup>187</sup> RMNy 395

a „reményt tartó”, és Bécsben használt nyomdászjelvényén a latin „spes” szó is ugyanerre utal. 1550-ben született fia, Rudolf keresztanyja a svájci reformáció nagy alakjának, Heinrich Bullingernek lánya volt. Korabeli adatok tanúsítják, hogy 1551-ben a zürichi tanács felvette a polgárok közé Hoffhalter betűöntőt és mintakészítőt. Néhány év múlva elhagyta Zürichet, és családjával Bécsbe költözött, ahol 1556-ban hároméves privilégiumot kapott könyvnyomtatásra, mintakészítésre, papír- és könyvkereskedésre. Hamarosan megkezdte nevezetes bécsi nyomdai tevékenységét, amelyet 1563 elején hagyott abba.<sup>188</sup>

Raphael Hoffhalter már bécsi tartózkodása idején is több magyar nyelvű könyvet, kalendáriumot nyomtatott. Neki tulajdonították Bornemisza Péter magyar *Elektra* fordításának Bécsben, nyomda megnevezése nélküli kiadását. A legújabb kutatások azonban ezt megcáfolták, mert nyomdai jellemzői nem Hoffhalterre, hanem Michael Zimmermann bécsi nyomdász műhelyére utalnak.<sup>189</sup> Valószínűleg őnála tanulta a nyomdászatot Huszár Gál, és meglehet, hogy Bornemisza Péter is. Tőle vásárolta Huszár Gál saját nyomdafelszerelését, és bizonyosnak látszik, hogy az egymással való kapcsolatot a későbbiekben sem veszítették el. Feltétlen összefüg-



26. Debrecen címere: Hoffhalter Raphael metszete (1563)

<sup>188</sup> Borsa, Gedeon: *Die Buchdruckerfamilie Hoffhalter = Gutenberg Jahrbuch*, 1970. 225–229.; Raphael Hoffhalter grafikai munkásságáról, különös tekintettel bécsi művészekkel való kapcsolataira lásd BÁNFI Szilvia: *A sokszorosított grafika szerepe Raphael Hoffhalter tipográfus tevékenységében = Művészettörténeti Értesítő*, 68. (2019/1–2.), 5–31.

<sup>189</sup> RMNy 144 – BÁNFI Szilvia: *Ki volt valójában Bornemisza Péter Elektrájának a nyomdása? = MKSz* 2011. 222–231.

gést kell látni abban, hogy Huszár Gálnak a debreceni nyomdától való megválása után a Bécsből távozni kényszerült Raphael Hoffhalter éppen Debrecenben telepedett le, és ott folytatta a könyvnyomtatást. Bizonyára része volt Huszár Gálnak abban, hogy Hoffhalter ebben a városban talált menedéket. Bár Hoffhalter neve 1565 előtt nem fordul elő debreceni nyomtatványokon, már korábban, 1563-tól kezdve részt vett a tipográfia munkájában mint fametsző is.

Raphael Hoffhalter egyik legszebb és legnevezetesebb magyarországi kiadványa, Werbőczy István *Tripartitum*ának<sup>190</sup> magyarra fordított kiadása, Debrecenben 1565-ben jelent meg. Hoffhalternek valószínűleg sikerült Bécsből elmenekítenie jól felszerelt nyomdája egy részét, de meglehet, hogy ez két részletben történt, és 1563/1564 fordulóján visszatért Bécsbe, hogy ottani műhelyének további részeit vigye át Debrecenbe. Valószínűleg ekkor hozta el jellegzetes ösvetségi jeleneteket ábrázoló iniciáléit, díszei egy részét és talán betűmatricáit is. Ezt látszanak igazolni az 1565-ös debreceni nyomtatványok bővült betűsorozatai és újonnan feltűnő betűi, amelyek közül egy sorozatot már valószínűleg Debrecenben metszett.

Röviddel Werbőczy *Tripartitum*ának kinyomtatása után Raphael Hoffhalter Debrecenből Váradra költözött.<sup>191</sup> Vallási meggyőződése egyre közeledett az unitáriusokhoz, talán ezért távozott a református Melius Juhász Péter közvetlen környezetéből. 1567-ig tartó váradi tevékenysége idején kiadta *Jób könyvét*, és részben elkészült Melius *Szent János jelenései* című könyvének kinyomtatásával, de befejezése már nem tőle származik. Ebben van Meliusnak az a nevezetes, az olvasóknak címzett írása, amelyben „Rosszhalter” Rafaelt kárhoztatja a szövegben lévő sok hibáért. Talán Váradhoz lehet leginkább kötni azt a példány alapján már nem ismert nyomtatványt, Melius Újtestamentum-fordítását, amely esetleg „Szeged” nyomdahellyel jelent volna meg.<sup>192</sup> 1567-ben azonban már Gyulafehérvárott folytatta nyomtatótevékenységét,<sup>193</sup> az unitáriusokkal rokonszenvező János Zsigmond udvarában, akinek fametszetes címere Hoffhalter több gyulafehérvári nyomtatványán is megtalálható. Itt Hoffhalter elsősorban Dávid Ferenc unitárius vitairatait adta ki, köztük a reformátusok és unitáriusok között lezajló gyulafehérvári hitvita jegyzőkönyvét is.

Hoffhalter Gyulafehérvárott halt meg 1568-ban. Hátrahagyott tipográfiájával azonban még 1569-ben is nyomtattak. Az egyik nyomtatványon 1568-ban özvegye, egy másikon 1569-ben Gregorius Wagner, egyébként ismeretlen nyomdász neve szerepel, a többi kiadvány pedig a nyomda, illetve nyomdász megjelölése nélkül jelent meg.

A Hoffhalter-nyomda történetével foglalkozónak feltűnik, hogy Rudolf nem lépett Gyulafehérvárott apjának 1568 elején bekövetkezett halála után annak örökébe. Váradon sem dolgozott Rudolf ezekben az években, amint azt korábban feltételezték. Pontos születési dátumának

190 RMNy 207

191 Az első váradi nyomdáról lásd BÁNFI Szilvia: *A váradi nyomdászat kezdetei és 16. századi története = Tipográfia régtől fogva. A nagyváradi nyomdászat 450 éves története*. Budapest, 2016. 22–48.; BÁNFI Szilvia, V. ECSÉDY Judit: *A 450 éves váradi nyomdászat rövid története = Magyar Grafika*, 2015. 4., 54–61.

192 RMNy 238 – A nyomtatás helyével kapcsolatos véleményeket összefoglalta BORSA Gedeon: *Hoffhalter-problémák = MKsz* 1970. 368–373.

193 BÁNFI Szilvia: *Gyulafehérvári nyomdászat. Négy százötven évvel ezelőtt indult meg a nyomtatás a fejedelmi székhelyen, Gyulafehérváron = Magyar Grafika*, 2017/6., 69–71.

ismeretében (1550) ez érthető, hiszen apja halálakor még kiskorú volt, huszonegy éves korában azonban, különösen örökölt ipar esetében, huszonnégy év helyett kivételesen már jogilag nagykorúnak számíthatott.

1571. szeptember 17-én Báthory István – az előző évi speyeri cenzúrapátensre támaszkodva – rendeletileg megtiltotta az uralma alatt álló területen a protestáns kiadványok kinyomtatását. Ezért a kolozsvári, sőt a debreceni nyomda is átmenetileg világi tárgyú munkákat jelentetett meg. Rudolf Hoffhalter, aki 1571 decemberében lett nagykorú, ezek után az 1573–1574-es években a Mura és Dráva vidékére áttelepülve Alsólendván és Nedelicen már önállóan dolgozott.<sup>194</sup> A Habsburg-tartományokban érvényben lévő cenzúrarendeletre hivatkozva tiltotta ki Miksa király Rudolf Hoffhaltart Bánffy Miklós birtokáról, Alsólendváról 1574-ben. Hoffhalter ekkor tovább költözött Nedelicre Zrínyi György oltalma alá, ahol még kinyomtatott néhány könyvet, de innét is hamarosan menekülni kényszerült. Rudolf Hoffhalternek Nedelicrol való kitiltásakor az általa nyomtatott művek nagy részét elégették, Pergossich horvát Tripartitum-fordítása is alig került el ezt a sorsot, ahogy erről maga a fordító beszámolt.

Nyomda ezen a vidéken időben legközelebb 1586–1587 között működött, a Nedelichez közeli Varasdon, Joannes Manlius vezetésével. Az, hogy az utóbbinak nyomtatványain, varasdi munkásságát követően, Hoffhaltertől származó könyvdíszek tűntek fel, valamiféle kapcsolatra enged következtetni e két – helyileg nagyon közel, de időben több mint tíz év távolságban működő – műhely között. Különösen szembeűő ez az azonosság az ószövetségi jeleneteket ábrázoló iniciáléknál, amelyeknek szinte mindegyike megtalálható Manliusnál. Még figyelemreméltóbbak az egybeesések a betűkészlet tekintetében, megjegyzendő azonban, hogy e betűk Bécsben nem kizárólag Hoffhalternél, hanem más nyomdáknál is használatban voltak.

A legutóbbi időig ismeretlen volt, hogy mi történt a Hoffhalterek nyomdai felszerelésével, hiszen Rudolf az apai örökségből, amelyet Alsólendván<sup>195</sup> és Nedelicen még használt, a díszek közül egyedül a fametszetes családi címet vitte magával Debrecenbe, ahol (rövid váradi kitérővel) 1586-ban bekövetkezett haláláig dolgozott. Néhány 1574-ben Alsólendván még Rudolf Hoffhalter által használt könyvdísz váratlanul a szebeni nyomda kiadványaiban tűnt fel. Ezek alapján megállapítható volt, hogy Hoffhalter Rudolf felszerelése a Dráva és Mura vidékéről átkerült Szebenbe, ahol 1575-ben a város kezdeményezésére papírmalom mellett könyvnyomda is létesült. Rudolf Hoffhalter tehát átmenetileg, még debreceni tartózkodását megelőzően, a szebeni tipográfiával is kapcsolatban állt, készlete nagy részét annak engedte át. A nagy híró Hoffhalter-féle műhely betűi és könyvdíszai azután a változó vezetés alatt álló szebeni nyomda használatában a 17. században is még sokáig fellelhetők.

Hoffhalter Rudolfnak Alsólindvát és Nedelicet követően egy darabig nem ismeretes nyomtatványa. Debrecenben 1576-ban kezdett nyomtatni, Komlós Andrásnének, a korábbi debre-

194 BÁNFI Szilvia: *A nyomdászat kezdetei a Dráva–Mura vidékén. Nyomda a reformáció szolgálatában = A nemzetiségi könyvtárak Szlovéniában és partnerkapcsolataik az Európai Unió területén. A nemzetközi konferencia előadásai.* Szerk. ZÁGOREC-CsUKA Judit, Lendva, 2010. 99–105.

195 BÁNFI Szilvia: *Rövid összefoglaló Alsólendva nyomdászatának történetéről = 50 éves a Magyar Grafika, 2008., jubileumi szám, 110–126.*



ceni nyomdász özvegyének házában. Miután Szebenbe került saját felszerelése legnagyobb része, így Debrecenbe szinte üres kézzel, fametszetes címerével és mindössze egyetlen, jellegzetes betűtípusával érkezett. Az 1577-ből származó debreceni nyomtatványok egy részén még Komlósne neve szerepel, másik részén már Rudolf Hoffhalter neve, aki az özvegy kezével a Komlósfele nyomda birtokába jutott. Debreceni munkássága idején több alkalommal is kiadott református énekeskönyvet, számos históriás éneket, bibliai történetet (csak 1582-ből nyolc ilyen műfajú kiadványról van tudomásunk).

Debreceni munkásságát megszakítva 1584–1585-ben átmenetileg Váradra költözött és itt nyomtatott. Ez idő alatt a debreceni nyomdászat szünetelt. Váradi munkássága idejéből három kiadványa ismeretes, köztük egy kalendárium, amelyhez fűzött vers az új időszámítást támadta.<sup>196</sup> A XIII. Gergely pápa által elrendelt naptárreform bevezetésének a protestánsok következetesen ellenálltak, így Hoffhalter is még a régi időszámításhoz ragaszkodott. Váradon adta ki újra Decsi Gáspár református prédikációit,<sup>197</sup> korábbi debreceni, szintén általa nyomtatott kiadása nyomán.<sup>198</sup> 1586-ban tért vissza Debrecenbe, ahol még ugyanebben az évben meghalt.

A több helyen, de néhol nem is egyszer megfordult Hoffhalter-műhely nyomon követésében és vizsgálatában a fő nehézséget az okozza, hogy betűik egyidejűleg több hazai műhelyben is jelen vannak. Ennek magyarázata az, hogy eltérően 16. századi nyomdáink többségétől, Hoffhalterék betűmatricákkal is rendelkeztek. Tehát apa és fia több mint húsz évre terjedő magyarországi munkásságuk idején többször is átönthették betűiket. Minthogy Raphael Hoffhalter betűmetszéssel is foglalkozott, ez megmagyarázza, hogy az általa használt betűsorozatokban miért mutatkozik helyenként némi eltérés. Tehát a tőlük származó betűk kisebb változásokkal egyszerre több helyen, párhuzamosan is használatban voltak. Sőt, ismeretes, hogy Huszár Gál Raphael Hoffhaltertől vásárolta – még Bécsben – saját felszerelését, és nem lehetetlen, hogy Joannes Manlius felszerelésének egy része is a bécsi Hoffhalter-műhelyből származik.



27. Hoffhalter Raphael címere

196 BÁNFI Szilvia: *A váradi nyomdászat kezdete... = Tipográfia régtől fogva...* 9–21.

197 RMNy 560

198 RMNy 506



Úgy tűnik, hogy Raphael Hoffhalter már magyarországi működésének elején fametszéssel is foglalkozott, és később is több illusztrációt, címlapkeretet készített kiadványaihoz. Debrecen városának címerét, a reneszánsz csarnokban elhelyezett zászlós bárányt minden bizonnyal itt metszette, iniciáléit azonban valószínűleg Bécsből hozta magával. Bécsi eredetű iniciáléi és díszei közül azonban nem mindegyik saját munkája, mert bécsi officinája számára több neves fametsző is dolgozott.<sup>199</sup> Bizonyosan Gyulafehérvárott készítette a nagy felháborodást kiváltó, Szentháromságot gúnyoló fametszeteit. Feltehetően Rudolf Hoffhalter is foglalkozott fametszéssel, talán tőle származik egy 1584-ben kiadott nyomtatványában megjelenő címer. A nagy gonddal és sok előkészülettel tervezett Félegyházi-féle Újtestamentum-fordításhoz<sup>200</sup> Rudolf Hoffhalter új, stilizált levél- és szőlőindákból komponált iniciálésorozatról is gondoskodott. A két Hoffhalter több mint félszáz nyomtatványa közül némelyik a hazai reneszánsz könyvdíszítés legszebb darabja.

#### *A Bornemisza–Mantskovit-műhely*

♦ <i>Sempte</i>	1573–1578
♦ <i>Detrekő</i>	1579–1584
♦ <i>Rárbók</i>	1584
♦ <i>Galgóc</i>	1585–1588
♦ <i>Vizsoly</i>	1588–1599

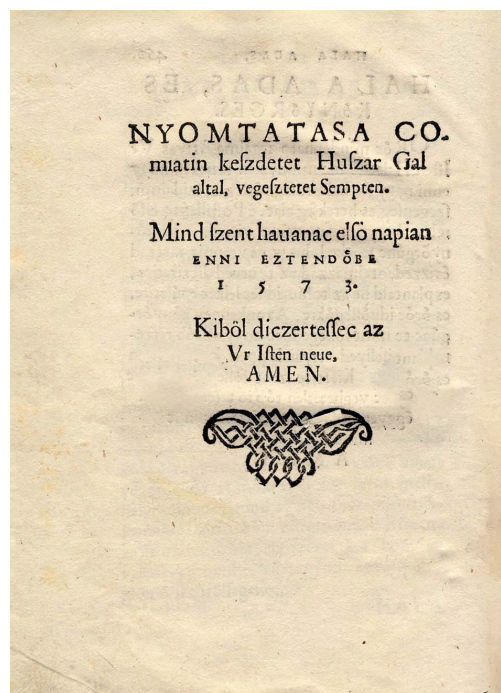
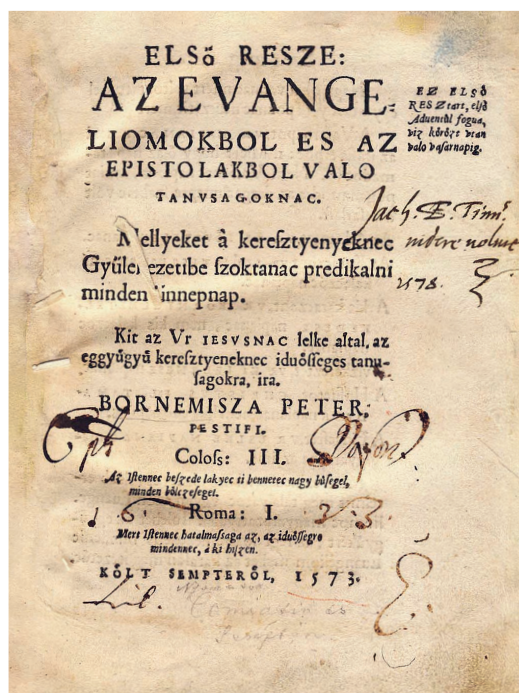
A 16. század két legnagyobb nyomdászati teljesítményeként a hazai nyomdatörténet Bornemisza Péter *Foliopostilláját*<sup>201</sup> és Károli Gáspár bibliafordítását, a *Vizsolyi Bibliát* tartja számon. Az elsőt, amelyet az irodalom Bornemisza többi prédikációskötetétől eltérő fólió mérete miatt nevez Foliopostillának, maga Bornemisza saját műhelyében nyomtatta ki. A Vizsolyban kiadott *Szent Bibliát*, amelyet az irodalom nyomtatási helye után nevez *Vizsolyi Bibliának*, volt nyomdása, majd utódja: Mantskovit Bálint készítette, azzal az egyes elemeiben még Bornemisztól származó nyomdafelszereléssel, amely 1573-tól negyedszázadon át volt használatban. Ebben a helyét többször változtató műhelyben jelent meg Bornemisza Péter szinte teljes irodalmi munkássága nyomtatásban, az első teljes, magyar bibliafordítás és még negyedszáz egyéb nyomtatvány.

Bornemisza Péter már 1569-ben foglalkozott azzal a gondolattal, hogy prédikációinak ki-nyomtatásához mecénásokat szerezzen. Kéziratban lévő műve ekkor 1200 lapot tett ki, és becslése

199 Raphael Hoffhalter Bécsben 1558-ban kiadott esztergomi breviáriumának (RMK III 447) fametszeteiről lásd BORSA, Gedeon: *Die Illustrationen der ältesten ungarischen Perikopenbücher, Teil II.* = *Gutenberg Jahrbuch*, 1980. 246–254.; A két Hoffhalter által Magyarországon használt díszekről lásd SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés...* 88, 139–140. és XXV–XLI. tábla.; Hoffhalter Rafael fametszői munkásságáról lásd SOLTÉSZ, Elisabeth: *Die Holzschneider-Tätigkeit Raphael Hoffhalters in Ungarn* = *Gutenberg Jahrbuch*, 1957. 247–253. A Hoffhalter-nyomda betűinek, díszjeleinek, illusztrációinak repertóriumát lásd Hung. typ I/91–97, 158–164, 431–458.

200 RMNy 584

201 RMNy 541



28. Bornemisza Péter *Prédikációinak* első kötete és kolofonja, amelyből megtudni, hogy nyomtatását Komjátin kezdte és Semptén fejezte be

szerint több mint ezer forintra volt szüksége kinyomtatásához. Olyan nyomda, amely ezekben az években magyar nyelvű kiadványok előállításával foglalkozott és folyamatosan működött volna, mindössze a kolozsvári Heltai- és a debreceni műhely volt, de mindkettő földrajzilag kívül esett Bornemisza működési területén. Lelkészi hivatala (Felső-Magyarország egyik legtekintélyesebb főúrnak, Balassa Jánosnak lelkesze és fiának, Balassi Bálintnak nevelője volt) Északnyugat-Magyarországhoz kötötte.<sup>202</sup> Bornemisza is azok közé az író-prédikátorok közé tartozott, akik felismerték a nyomtatott szó hatását, mint példaképe és atyai barátja, egyben lelkesztársa, Huszár Gál is.

Huszár Gállal valószínűleg már bécsi tartózkodása idején ismerkedett meg, talán akkor, amikor az Raphael Hoffhalter bécsi műhelyében tanulta a nyomdászmesterséget. Vélhetően Bornemisza érdeklődése is itt ébredt fel a könyvnyomtatás iránt. Kettejük útja néhány évre elvált, majd ismét földrajzi közelségbe kerültek egymással. Minden bizonnyal együttesen foglalkoztatta mindkettőjüket egy újabb nyomda felállításának terve, hiszen a nyomtatás mesterségéhez mindketten értettek. Ez a tervük 1573-ban vált valóra. Ekkor Bornemisza már Julius Salm gróf és felesége, Thurzó Erzsébet szolgálatában állt, azok galgóci birtokán. A birtokközpont Sempte volt. 1572-ben Bornemisza ide költözött, és már itt lakott, amikor hozzáfogott Komjátin az első prédikációs-kötet kinyomtatásához. Huszár Gál ugyanis ekkor a Forgách család bizalmát élvezte, és birtokukon a csallóközi Komjátiban működött lelkészként. Itt állította fel újból nyomdáját 1572/1573-ban, amely azonban akkor már tíz éve (Debrecen óta) nem volt használatban.

<sup>202</sup> Bornemisza munkásságáról összefoglalóan írt: SCHULEK Tibor: *Bornemisza Péter 1535–1584*. Sopron – Budapest – Győr, 1939 és NEMESKÜRTY István: *Bornemisza Péter az ember és az író*. Budapest, 1959.

Nyomdakészlete igen hiányos lehetett, hiszen felszerelése egy részét Debrecenben hagyta.<sup>203</sup> Ezért nagyobb a valószínűsége, hogy Huszár Gál újbóli nyomdaalapítása inkább közös vállalkozásban történt, amelynek fő mozgatója talán a Huszárnál fiatalabb Bornemisza volt, és a jelentős mennyiségű új felszerelés az ő vásárlásából származhatott. Az új betűket a bécsi Stainhofer-műhelyből szereztek be.

Bornemisza ötkötetes *Postillája* első darabjának<sup>204</sup> kinyomtatását, amint arról kolofonja tájékoztat, Komjátiban kezdték és Semptén fejezték be. A Semptén lakó Bornemiszának elég sok fáradozással járhatott a nyomtatás figyelemmel kísérése, a kézirat szállítása, korrektúrája, és bizonyára szívesen önállósult. Lehetséges, hogy Bornemisza ilyen vállalkozásban látta anyagi és polgári függetlenségének biztosítékát. Huszár Gáltól való szétválása valamikor 1573/1574-ben történhetett. Önállósulásuk alkalmával a betűkészletet és díszeket is megosztották egymás között olyan módon, hogy két használható nyomdafelszerelés jöjjön létre. A díszek közül a régebbi (a talán éppen Bornemisza közvetítésével Huszár Gálhoz jutott) sárvár-újszigeti fadúcok most Bornemiszához kerültek, újonnan felállított semptei műhelyébe.

Bornemisza tehát semptei szuperintendensi munkája mellett biztos megélhetést nyújtó állás és hatalmas patrónusok védelmében kezdte meg kiadói és nyomdásztevékenységét. Ettől kezdve tíz éven át szinte kizárólag saját műveinek megjelentetésével foglalkozott. Kinyomtatta *Postillái* további kötetét,<sup>205</sup> köztük a negyedik részhez csatolt *Ördögi kísérteteket*,<sup>206</sup> amellyel kihívta a katolikus papság, sőt patrónusa, Julius Salm gróf haragját is, aki megvonta tőle támogatását, és kiutasította Semptéről. 1578 decemberében kényszerült távozni, és 1579 januárjában költözött Detrekőre. A vár ura, Balassa István már korábban biztosította Bornemiszát jóindulatáról és támogatásáról. Sikertől nyomdáját is Detrekőre áttelepítenie, és még ebben az évben új betűvásárlással frissítette fel korábbi készletét. A Detrekőn feltűnő új betűk bizonyára Bécsből származnak,<sup>207</sup> és ezzel a vásárlással függhetett össze bécsi útja is, amely kis híján fogsággal végződött.

Bornemisza bizonyára nem maga végezte a nyomtatás munkáját, hiszen egyik művében maga is megemlékezik „nyomtató legényeiről”. A korabeli gyakorlat szerint a patrónus és mecénás keresése, valamint a korrektúra volt a nyomdatulajdonos gondja. Valószínű, hogy már Semptén is keze alatt dolgozott Mantskovit Bálint, vagy ahogy latinosan nevezte magát, Valentinus Farinola, Bornemisza feltehetően lengyel származású nyomdásza. Bár nem tudunk arról, hogy Lengyelországban önálló nyomdája lett volna, a keze alól kikerült nyomtatványok – nem utolsósorban maga a *Vizsolyi Biblia*<sup>208</sup> – azt bizonyítják, hogy igen jól képzett, ügyes mester volt. Nem lehetett teljesen ismeretlen a neve Bécsben sem, hiszen 1582-re kiadott kalendáriumában<sup>209</sup> azt írja, hogy a bécsi könyvárusok régóta biztatták magyar naptár kiadására.

203 BÁNFI Szilvia: *Huszár Gál távozása Debrecenből...* = MKSz 1986. 1–16.

204 RMNy 333

205 RMNy 355, RMNy 362, RMNy 422, RMNy 431 és RMNy 432

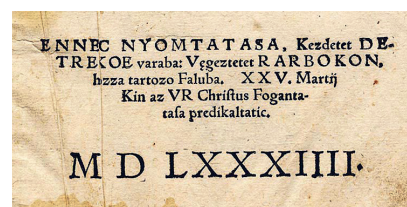
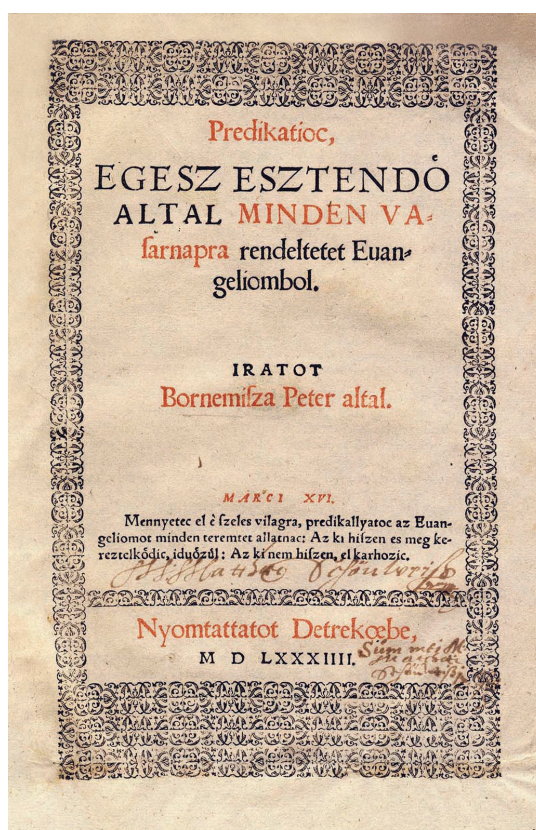
206 RMNy 433

207 V. ECSÉDY Judit: *A Bornemisza–Mantskovit-nyomda története*. Budapest, 1990., újabb, jav., átdolg., reprezentatív kiad. (Sárospatak, 2015).

208 RMNy 652

209 RMNy 487





29. Bornemisza Péter *Foliopostillájának* címlapja és kolofonja

Bornemisza postilláival kapcsolatban, azok hatalmas terjedelmét figyelembe véve megállapítható, hogy ilyen nagy mértékű nyomtatótevékenység egyedülálló abban az időben.<sup>210</sup> A nyomtatás üteme egyre gyorsult: a postillák második részéből körülbelül 75, a harmadikból már 107 levél szedése és nyomása esett egy-egy hónapra. Bornemisza detrekői éveinek legjelentősebb teljesítménye az egykötetes *Foliopostilla*<sup>211</sup> megírása és kibocsátása volt. Igényes tipográfiájával, mértéktartó díszítésével az egyik legszebb 16. századi magyar könyv. Bizonyosnak látszik, hogy Bornemisza Detrekőn még nem volt matricája, nem tudta újraönteni elkopott betűit, hiszen több alkalommal is kénytelen volt újakat vásárolni.

A *Foliopostilla* megjelenése után hamarosan, még 1584-ben meghalt Bornemisza, ezután készült el Balassi Bálint fordításában a *Vigasztaló könyvecske*,<sup>212</sup> amelyet már Mantskovit nyomtatott. Bornemisza korábbi munkatársa már 1585-ben Galgócra költözött, és tovább folytatta nyomtatótevékenységét Bornemisza hátrahagyott készletével. A *Foliopostillát* Bornemisza már a Detrekőhöz szomszédos Rárbókból datálta, ahol birtoka, saját háza és majorsága

210 BORSA Gedeon: A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege = MKsz 1973. 249–269.

211 RMNy 355, RMNy 362 és RMNy 541

212 RMNy 540 – Bornemisza egyszer már Semptén is kiadta 1577-ben mint a *Négy könyvecske* részét, lásd RMNy 396

volt. Ez bizonyára családjáé maradt. Nincs adatunk arra nézve, hogyan tett szert Mantskovit Bornemisza nyomdájára, bár feltételezhető, hogy az utolsó detrekői években egyfajta társas viszony volt kettejük között.

A Mantskovit által vezetett nyomda Galgócon jelentős felszereléssel gyarapodott,<sup>213</sup> és minthogy részben már itt megjelentek azok az új betűk, amelyekkel később a *Vizsolyi Bibliát*<sup>214</sup> nyomtatták, megengedhető a feltételezés, hogy Mantskovit ezzel már a Biblia kinyomtatására készülődött. Meglehet, hogy amíg megfelelőbb hely nem kínálkozott, Galgóc is számításba jött mint az első teljes magyar bibliafordítás nyomtatási helye, bár a bibliafordító Károli Gáspár lakhelyétől, Göncről meglehetősen távol esett.<sup>215</sup> Több jel mutat arra, hogy Mantskovitot már jóval 1588 előtt megkeresték Galgócon a Biblia kinyomtatása ügyében, és a nyomdai előkészületek nagy részének, így a betűöntésnek is, Galgócon kellett történnie. A nyomda 1585 és 1588 között lehetett Galgócon. (Galgóc legközelebb 1880-ban szerepel mint nyomdahely, amikor az Adolf Sterner-tipográfia telepedett meg itt.)

A Biblia kiadói David Gutgesell bártfai műhelyét is alkalmasnak találhatták a teljes magyar protestáns Biblia kinyomtatására. Bártfa valóban sokkal közelebb esett Göncchöz, mint bármely más, korabeli nyomda, a terv mégsem valósult meg, mert Gutgesell nem vállalta a Biblia kinyomtatását. Ugyanakkor, éppen a *Vizsolyi Biblia* nyomtatásának évében, 1589-ben Salomon Sultzer német származású betűöntő dolgozott Gutgesell házában,<sup>216</sup> és nem lehetetlen, hogy a készülő Biblia számára talán ennek a betűöntőnek a közvetítésével szereztek be külföldről matricákat, vagy őt bízták meg a nagy mennyiségű ólombetű öntésével. Biztosra vehető tehát, hogy a Biblia kiadóinak ösztönzésére – és a mecénás protestáns főurak anyagi támogatása révén – Mantskovit ilyen szándékkal frissítette fel tipográfiáját.

Vizsoly több szempontból megfelelőbb volt a Biblia nyomtatására: Károli Gáspár lakhelyéhez, Göncchöz közelebb és Bécstől távolabb esett, mint Galgóc. A korrektúrát Károli maga tudta végezni. Itt a nyomda számára a helység földbirtokosa házat is rendelkezésre bocsátott: a nyomdát valószínűleg a Rákócziak és Mágocsyok kastélyához tartozó valamelyik melléképületben helyezték el.<sup>217</sup> A Biblia kinyomtatásához 1589. február 1-jén kezdtek hozzá és 1590. július 20-án fejezték be, vagyis nyomtatása másfél évet vett igénybe. (Ezt néhány hónappal megelőzte egy nagyobb szedéstükörrel készült próbanyomtatás,<sup>218</sup> amelynek emlékét néhány töredék őrítte meg.) A *Vizsolyi Biblia* példányszámát 700–800-ra lehet becsülni, terjedelme 603 ív, és ez egyben a 16. század legnagyobb hazai nyomdai teljesítménye. A munkához – ilyen példányszám-

213 Valerianus MADER: *Libellus* című nyomtatványának felfedezéséről lásd: BORSA Gedeon: *Töredékesen előkerült két ismeretlen, 16. századi magyar nyomtatvány* = MKsz 1964. 162–166.

214 RMNy 652

215 Károli személyével és a Vizsolyi Bibliával kapcsolatos újabb irodalom: SZABÓ András: *A Vizsolyi Biblia keletkezéstörténete és a vizsolyi példány* = *Ércnél maradandóbb. A Vizsolyi Biblia vizsolyi példányának hasonmása*. Szerk.: MONOK István, NYERGES Judit. Budapest – Vizsoly, 2006. 22–30. és SZABÓ András: *A rejtőzködő bibliafordító, Károlyi Gáspár*. Budapest, 2012.

216 BORSA, Gedeon: *Salomon Sultzer ein Typograph...* = *Acta Litteraria*, 1971. 43–47.

217 SZABÓ András: *Adatok a vizsolyi nyomda történetéhez* = MKsz 1980. 394–395.

218 SZABÓ András: *A Vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke* = ItK 1983. 523–527.





30. A Vizsolyi Biblia, Mantskovit legnevezetesebb nyomtatványa (Vizsoly 1590)

mal és ennyi idő alatt – feltehetően négy sajtóra volt szükség,<sup>219</sup> amellyel az összes hazai műhely közül messze kimagaslik.<sup>220</sup> Az új beszerzések között tehát biztosan ott voltak az új sajtók is, minthogy Bornemisának nem valószínű, hogy akár kettő is lett volna.

Vizsolyban 1599-ig jelentek meg nyomtatványok, évente egy-két kisebb terjedelmű mű, leginkább alkalmi jellegűek. A nyomda nevezetes kiadványai közül a Balassi Bálint és Ferenc halálára írt *Epicedium* említendő.<sup>221</sup> Vizsolyban még mindig a nyomda birtokában voltak a Bornemisától, sőt Huszár Gáltól származó iniciálék és díszek. Lehetséges, hogy Jakob Klöss, a ké-

219 BORSA Gedeon: A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege = MKsz 1973. 263–265.; TIMKÓ György: A Vizsolyi Biblia, avagy a magyarországi nyomdászok tevékenysége a magyar helyesírás egységesítéséért és a „magyar betű”, a latin antikva meghonosításáért = Magyar Grafika, 2007/6. 107–109. és uő: Hogyan készült a Vizsolyi Biblia szedése? = Magyar Grafika, 2008/4. 99–103.

220 A Bornemisza–Mantskovit-műhely betűinek, díszének, illusztrációinak repertóriumát lásd V. ECSÉDY Judit: A Bornemisza–Mantskovit... című kötet két kiadásában és Hung. typ I/100–103, 165–170, 471–504.

221 RMNy 787 – Megjelenési körülményeiről lásd SZABÓ András, tipográfiájáról HAIMAN György tanulmányát az *Epicedium* hasonmás kiadásához. Budapest, 1994. 72–75, 76–77.

sőbbi második bártfai nyomdász valóban Vizsolyban dolgozott Mantskovit mellett. Az a feltevés azonban nem állja meg helyét, hogy Klöss bártfai nyomdáját a vizsolyi felszerelésből alapította volna. Klössnek a vizsolytól és a másik bártfai műhelytől, Gutgesellétől jól megkülönböztethető, önálló műhelye volt. Valóban vannak olyan elemei a vizsolyi készletnek, amelyek Klösshöz kerültek, de azokat csak jóval később, 1608 után használta. A *Vizsolyi Bibliából* ismert díszek egy része a 17. század folyamán a bártfai városi nyomdában, sőt még a 18. század elején a bártfai műhelyt megvásárló kassai jezsuita nyomdában is fellelhető.<sup>222</sup>

### *Joannes Manlius műhelye*

♦ Németújvár	1582–1585, 1595–1597
♦ Monyorókerék	1587–1592
♦ Németlövő (Sicz)	1592–1593
♦ Keresztúr	1599, 1601, 1603–1605
♦ Sárvár	1600, 1602

A 16. század végén és a 17. század elején működő magyarországi nyomdászok egyik figyelemre méltó képviselője Joannes Manlius volt, aki előbb Krajna tartomány (a mai Szlovénia) fővárosában, Laibachban, majd az akkori Magyarország nyugat-dunántúli részein (ma nagyrészt az ausztriai Burgenlandban) működött. Közben rövid ideig Varasdon, Magyarország akkori társországának, Horvátországnak területén dolgozott, onnét azonban visszatért Nyugat-Magyarországra, ahol még mintegy két évtizedig nyomtatott.<sup>223</sup>

Az első mű, amely őt nevezi meg nyomdászként, Laibachban 1575-ben került ki sajtója alól, az utolsó pedig (Német)Keresztúron 1605-ben. Manlius a személyére vonatkozó kevés adat alapján krajnai vagy isztriai születésű lehetett. A Wittenbergben tanult és irodalmi tevékenységet is folytatott, az azonos nevű Melanchthon-tanítvány és a nyomdász Manlius személyének azonossága nincs bizonyítva. Nevét többféle alakban használta a szlovén Mandelztól a német Manelig. Leggyakrabban, éppen magyar nyelvű nyomtatványain is, a latinos Manlius alakot részesítette előnyben. A rá vonatkozó első adat Laibachból származik, ahol a szlovén nyelvű bibliafordítás megjelentetése tárgyában fordult a krajnai rendekhez nyomdája felállításának ügyében. Kérelmét ugyan elutasították, de még ugyanebben az évben (1575) megjelentette az első szlovén nyelvű, szlovén földön kiadott bibliareszletet. Munkájának ismeretlen pártfogói valószínűleg a krajnai protestáns rendek lehettek. Laibachi tevékenysége idején könyvkereskedése is volt és könyvkötéssel is foglalkozott.

<sup>222</sup> Hung. typ I/1, 168.

<sup>223</sup> Joannes Manlius munkásságáról lásd SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiet des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (1582–1823)*. Eisenstadt, 1972. 7–52.; DULAR, Anja: *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrtstva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Ljubljana, 2002. 68–71.; ZVARA Edina: *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*. Szeged – Budapest, 2013. Benne: *Johannes Manlius, a Beythék nyomdásza és A németújvári könyvtár és nyomda gondnoka* [BEYTHE Imre] 94–99.

Manlius nyomdájának fő tevékenysége a szlovén nemzeti ügygel ekkor teljesen összefonódott reformáció szolgálata volt. Az itteni reformációt, továbbá az anyanyelvű irodalom ügyét szorgalmazó, a krajnai rendek és Laibach városa engedélyével dolgozó nyomdász működését végül betiltották. Az intézkedés közvetlen ürügye az a próbanyomtatvány volt, amelyet Manlius a szlovén nyelvű bibliafordítás előkészületei során készített (1580). A kiutasított nyomdász csak többször megismételt parancsra, két évvel az első rendelkezés után hagyta el Laibachot. A város és a tartományi gyűlés valószínűleg megpróbált közbenjárni érdekében. Végül 1582. április 3. után hagyta el Laibachot, magával vitte nyomdáját, de könyvesboltját hátrahagyta.<sup>224</sup>

Laibachból távozva valószínűleg útba ejtette Grácot, ahol fölkereste Jeremias Homberger gráci vezető lelkészt. Homberger és Manlius gráci találkozását mind ez ideig nem bizonyítják forrásértékű adatok. Viszont ismeretese Homberger magyarországi kapcsolatai Batthyány Boldizsárral és Sopron magisztrátusával. Hombergernek a nyugat-dunántúli lutheránusokkal való együttműködése révén ismernie kellett Beythe Istvánt is, úgy is, mint korábbi soproni lelkészt, majd Batthyány Boldizsár udvari papját.

Valószínűleg mind Hombergernek, mind Beythének érdeke volt egy közeli nyomda alapítása, méghozzá olyan hatalmas protestáns főúr védelme alatt, mint Batthyány Boldizsár. Az udvar ugyanis ezekben az évtizedekben már cenzúrarendeletekkel is igyekezett gátat vetni a reformációnak, jóllehet ennek Magyarországon szinte semmi foganatja nem volt. Protestáns nyomda létesítésére megfelelő helynek ígérkezett Batthyány Boldizsár udvara. Ő otthonról és Bécsben is a lutheránus hatásokkal, Párizsban a kálvinizmussal is megismerkedett. Még ugyanabban az évben, amikor elhagyta Laibachot (1582), Manliusnak három nyomtatványa is megjelent Németújvárott<sup>225</sup> (egyikük a „Velágos Várát” megjelöléssel). Működésének 1582-ben indult, mintegy három és fél éves németújvári szakaszából 17 nyomtatvány maradt ránk, köztük kilenc egyházi jellegű.<sup>226</sup> Ebből az öt magyar nyelvű Batthyány Boldizsár papja, Beythe István írta. Ekkor készült a főúr udvarában működő tudósak, Carolus Clusiusnak tudománytörténeti jelentőségű botanikakönyve<sup>227</sup> Manlius sajtóján. A hazai orvostörténet első magyar nyelvű nyomtatványa a soproni Frankovics Gergely orvos *Haszonos és felette szükséges könyve*,<sup>228</sup> amely ráadásul az első rézmetszetekkel díszített magyarországi könyv.<sup>229</sup> Manlius magyar és német naptárakat is kiadott: 1583-ra már ó- és új naptárat. Draskovich György győri püspök 1583.

224 BORSA Gedeon: *Johannes Manlius, a nyomdász és könyvkereskedő a délszlávok szolgálatában* = *Studia Slavica Hungarica*, 1979. 63–69. Manlius kötetéről lásd MONOK, István: *Balthasar Batthyány und die Bücher der protestantischen Schule von Güssing, 1569–1634 = Bewahrte Geistigkeit und Kulturerbe von drei Nationen. Die historische Bibliothek des Franziskanerklosters in Güssing. Aufsätze von István MONOK, Anton BRUCK, Edina ZVARA*. Budapest – Güssing, 2021.

225 RMNy 516, RMNy 517 és RMNy 518

226 Manlius nyomdafelszereléséről és magyarországi működéséről, kiadványairól lásd ZSIGMONDY Árpádné: *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1605)* = *OSZK Évkönyve*, 1982/1983. 297–410.; A Manlius-nyomda betűinek, díszjeleinek, illusztrációinak repertóriumát lásd Hung. typ I/117–123, 180–185, 571–608.

227 RMNy 536

228 Első kiadása: RMNy 532

229 Lásd erről részletesen BORSA Gedeon: *Frankovith Gergely = Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, 1956/3. 133–140.



szeptember 21-én rendelte el az új naptár bevezetését egyházmegyéjében, amelybe a zömmel evangélikus Sopron is beletartozott.

1586–1587-ben Manlius Varasdon tartózkodott, ahol kinyomtatta többek között a helybeli lelkésznek, Antol Vramecnek kétkötetes horvát nyelvű postilláját. Ottani tartózkodása idején helyi szerzők művei készültek műhelyében. Manlius Varasdra távozásának okairól semmi adatunk sincs: feltehetően a helybeli szerzőknek könyvkiadási lehetőség kellett, az olvasóközönségnek pedig könyvre volt szüksége. Nyomda azonban Hoffhalter Rudolfnak a közeli Nedeliceről való kitiltása (1574) óta a környéken nem működött. Feltételezhető, hogy Batthyány Boldizsár sógora, Zrínyi György is azok között volt, akik Manliust Varasdon pártfogolták. Ennek a főúrnak ugyanis a környéken nagy kiterjedésű birtokai voltak – a nyomdással való kapcsolatára azonban bizonyíték nem áll rendelkezésünkre. Ugyanakkor Varasd a horvát reformáció egyik legfontosabb központja volt, bízást föltételezhetjük a reformációt támogató főurak együttműködését egymással és a város vezetőivel a nyomda ügyében.

Manlius Magyarországra visszatérve továbbra is Zrínyi György birtokához tartozó területen, Monyorókeréken nyomtatott még évekig (1587–1592). Varasdon Manlius nyomdakészletében bizonyos gyarapodás következett be. Ekkor kerülhetett tulajdonába Hoffhalter készletének néhány darabja. Fel kell figyelni Rudolf Hoffhalter Nedelicen használt nyomdakészletének Manlius varasdi nyomtatványaival való hasonlóságára. Nemcsak a Hoffhalter-illusztrációk egy részét látjuk viszont Manliusnál, hanem a betűkészletek is sajátos egyezéseket mutatnak.



31. Frankovics orvosi könyvének a vízözönt ábrázoló rézmetszete – egyúttal a legkorábbi hazai rézmetszetek egyike



De a Hoffhalter-felszereléssel való azonos elemek már Varasdott megelőzően is jelen voltak Manlius készletében, sőt bizonyos egyezések Manlius legkorábbi nyomtatványai és Raphael Hoffhalter bécsi nyomtatványaival is mutatkoznak. Megjegyzendő azonban, hogy itt Bécsben általánosan forgalomban lévő betűkről van szó.

Manlius Monyorókeréken többek között egy haditudósítást, históriás énekeket, valamint egy különleges formátumú, haránt alakú, kotta nélküli énekeskönyvet<sup>230</sup> jelentetett meg. Frankovics rézmetszetekkel díszített orvosi könyvét másodszor is kiadta.<sup>231</sup> Feltűnő, hogy Manlius Monyorókeréken már általa vagy mások által kinyomtatott műveket adott ki újra. Nem egyházi jellegű utánnyomásai jórészt kolozsvári kiadványokról készültek.

Manlius még 1592-ben átkerült a Vas vármegyei Németlövőre, korabeli nevén Siczre. Utánnyomásainak egy része már ott készült. Felmerülhet a kérdés, hogy mi készíthette a sok utánnyomásra Manliust, aki eddig elsősorban a patrónusai köréhez tartozó szerzők műveit bocsátotta ki. A patrónuscseré (Zrínyi György személye) sem látszik indokolni ezt az utánnyomás-sorozatot. Inkább a lutheránus és kálvini irányzat között ekkor élesedő teológiai és személyi feszültségek okozhatták, hogy új nyomtatnivaló híján rákényszerült az említett utánnyomásokra. Majd 1593-ban áttért az elsősorban kálvinista művek utánnyomására, ami a kálvinizmus felé hajló Zrínyi György fennhatósága alatt érthető.

Míthogy 1594-ből nem maradt ránk Manlius-nyomtatvány, nem tudni, meddig maradt Siczen, és mikortól tartózkodott Németújváron. 1595 és 1597 között kiadott művei ugyanis mind Németújváron jelentek meg, ahol már korábban (1582–1585) több évig tartózkodott. Ebből a második németújvári korszakából Beythe István fia, András által összeállított füveskönyv<sup>232</sup> említésre méltó. Manlius tehát újra a református Batthyányak birtokán tartózkodott, de pártfogója ekkor már Batthyány Ferenc volt, az 1590-ben meghalt Boldizsár fia.

A 16. század végéig megjelent Manlius-nyomtatványok az egyaránt Nádasdy-birtokot képező két nyomdahely: Keresztúr és Sárvár egyikén jelentek meg: 1598–1599-ben (Német)Keresztúron, 1600-ban Sárváron (Sárvárra még egyszer visszatért 1602-ben, Keresztúron még kétszer is megfordult a 17. század első éveiben.) Manlius 1598-ban Keresztúron kinyomtatatta a lutheránusok tanait összefoglaló *Summáját az articulusoknak*,<sup>233</sup> vagyis az Egyesség könyvének is nevezett evangélikus hitvallást, reformátusellenes támadás kíséretében. Ellentétben a Batthyányakkal, Nádasdy Ferenc ugyanis evangélikus volt.

Joannes Manlius műhelyének nemcsak Hoffhalter nyomdájával,<sup>234</sup> hanem a nagyszombati Telegdi, illetve káptalani nyomdával kapcsolatban is kimutathatók bizonyos egyezések. 1598-tól

230 RMNy 648

231 RMNy 617

232 RMNy 766

233 RMNy 834

234 A Hoffhalter család és Manlius között kapcsolat állapítható meg a könyvillusztrációk terén. Lásd erről SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés...* 89–115, XXXVI. és XXXIX. tábla és Hung. typ I/117–123, 180–185, 571–608.; Ugyanakkor nem mutatható ki közvetlen összefüggés a kis méretű evangéliumi képsorozatok terén: BORSA, Gedeon: *Die Illustrationen der ältesten ungarischen Perikopenbücher, Teil III.* = *Gutenberg Jahrbuch*, 1981. 229–233.

kezdődően ugyanis egyes jellegzetes, korábban csak Nagyszombatból ismert iniciálék is feltűntek nyomtatványain,<sup>235</sup> egyelőre nem tudni azonban, hogy közös beszerzési forrásról vagy valóban a nagyszombati iniciálék vándorlásáról van-e szó. Manlius könyvnyomtatói tevékenysége a Nádasdyak birtokán 1605-ig, a nyomdász haláláig tartott.

Manlius magyarországi működése 1582 és 1605 között – a varasdi éveket leszámítva – mintegy húsz évig tartott. A 16. század folyamán, mai ismereteink szerint, 46 művet adott ki, és további 18 művet a 17. század elején.<sup>236</sup> Magyarországi tevékenysége mindvégig elsősorban a nyugat-dunántúli protestánsokat szolgálta. Működésének öt hazai színhelyén kis változásokkal, némi gyarapodással mindvégig ugyanazzal a felszereléssel nyomtatott, amelyet azután halála után a 17. század első évtizedeiben Farkas Imre használt.

## 5. Katolikus nyomdák

### *A NAGYSZOMBATI Telegdi-nyomda (az esztergomi káptalan nyomdája) 1578–1609*

Attól kezdve, hogy az ország középső részét a törökök elfoglalták, Nagyszombat lett az esztergomi érsekség és a káptalan székhelye. Telegdi Miklós esztergomi érseki helynök nyomdaalapítására a jezsuiták ideiglenes visszavonulása idején került sor. A 16. század hatvanas éveinek közepén a jezsuiták nemcsak Magyarországot kényszerültek elhagyni, hanem 1565-től bécsi kollégiumuk és nyomdájuk sem működött tovább. Minthogy ezekben az években már Nagyszombatban is erősödni kezdett a protestantizmus, e folyamatot Telegdi előbb csak irodalmi téren próbálta megállítani, amikor megindította a magyarországi ellenreformáció hitvitázó irodalmát. Majd ezek a körülmények juttatták őt arra az elhatározásra, hogy állandó katolikus nyomda alapításával próbálja ellensúlyozni az országban működő, egyöntetűen protestáns kézben lévő tipográfiák hittérítő munkáját. Mivel az országban nem működött katolikus nyomda, saját művét, *A kereszténységnek fundamentomai* című, első magyar katolikus katekizmust Bécsben kellett kinyomtatnia (Hoffhalternél 1562-ben). Nagyszabású munkájának, *Az evangéliumoknak magyarázatjának* első része is még Bécsben jelent meg (1577), de eközben már lépéseket tett a nagyszombati nyomda szervezése ügyében, és prédikációinak második része már ebben az újonnan felállított hazai nyomdában készült.<sup>237</sup>

Telegdi nyomdavasárlásának előzményeihez tartozik, hogy a bécsi jezsuiták nyomdája, amely 1559-ben kezdett működni, és ahol magyar szerzők művei is megjelentek, mint Dras-

235 Manliusnak a nagyszombatiakkal közös könyvdíszait lásd: ZSIGMONDY Árpádné: *Johannes Manlius...* 345., a nagyszombati betűk, díszek, illusztrációk repertóriumát lásd Hung. typ I/110–117, 175–179, 535–564.

236 Manliusnak korábban ismeretlen nyomtatványai kerültek elő könyvtárlából, ennek alkalmával könyvkötői tevékenységére is fény derült: BORSA Gedeon: *Joannes Manlius mint könyvkötő* = OSZK Évkönyve, 1970–1971, 301–321. és BORSA Gedeon: *Nyomtatványok Manlius kötetlábláiban* = OSZK Évkönyve, 1972, 165–203.

237 RMNy 173, RMNy 374 és RMNy 418



32. A nagyszombati Telegdi-nyomda egyik korai kiadványa:  
*Magyarország története* (1579)

kovich György pécsi püspök *Epistola paraenetica*<sup>238</sup> című munkája, 1577-ben már tizenkét éve használatlanul hevert. I. Ferdinánd halála után ugyanis Miksa császár megszüntette a jezsuita nyomda évi segélyezését. Amikor tehát Telegdi Miklós Rudolf császárhoz fordult, hogy a katolikus egyház érdekében a nyomda vásárlásában támogatását elnyerje, a császár ezer forintot adományozott erre a célra, ötszáz forintot pedig az esztergomi káptalan. Az adásvétel 1577. november 20-án jött létre, és Telegdi a könyvnyomtató műhelyt saját házában helyezte el.

Némelyik kiadványának címlapján kezdettől fogva a „felséges római császár engedelmével” megjelölés olvasható, ez azonban inkább csak az egyes könyvek jóváhagyására vonatkozhatott, mert a nagyszombati nyomda működési engedélyét Rudolf császár és magyar király csak 1584. augusztus 14-én adta ki írásban, privilégium formájában. Minthogy Gutgesell bártfai műhelyével együtt a nagyszombati nyomda a két első olyan magyarországi tipográfia, amely a német-római császár és magyar király működési engedélye birtokában dolgozott (jól-

<sup>238</sup> RMK III 465

lehet alapítását időben megelőzte több hazai műhely, és közülük három a királyi Magyarországi területén), érdemes részletesebben kitérni erre az európai szokásoknak megfelelő általános és speciális privilégiumra. A nagyszombati nyomdára vonatkozó engedélyben a magyar király egyúttal eltiltotta a további működéstől mindazokat a nyomdákat, amelyeket eddig az országban nyíltan vagy titkon, a király tudta és beleegyezése nélkül állítottak fel. Az engedély értelmében tilos Telegdi nyomtatott műveinek engedély nélküli utánnyomása, külföldön való utánnyomása és Magyarországra való behozatala. A privilégium tehát Telegdi szerzői jogát is speciális védelmébe vette. Ugyanakkor előírta még, hogy Telegdi szerzői jogának és nyomdai termékeinek hathatósabb védelme érdekében legalább három-három példányt a nyomdának magyar királyi udvari kancelláriába kell felterjesztenie. Ez az első kötelespéldányra vonatkozó rendelkezés Magyarországon.<sup>239</sup>

A nagyszombati nyomda 1578-ban kezdett dolgozni. Első kiadványa az olasz származású Lorenzo Magiónak, a jezsuiták bécsi tartományfőnökének az olmützi társulati szabályzata, *Canones*<sup>240</sup> címen. Mint tartományfőnök, bizonyára ő adta el a használaton kívüli bécsi jezsuita nyomdát, ezért Telegdi udvariasságból inkább Magio, és nem a saját munkáját (prédikációinak második kötetét) készítette el elsőnek. Ezt a *Canonest* Telegdi különben is a nyomda kipróbálásának tekinthette. A Telegdi-féle postillák második kötetének munkálataihoz a nyomda már új könyvdíszeket szerzett be. Úgy látszik ugyanis, hogy a bécsi jezsuitáktól vásárolt készlet már ebben az évben némileg felfrissítették új könyvdíszek, főleg iniciálésorozatok beszerzésével. Valamiféle kapcsolatot kell feltételezni a Telegdi-féle nyomda és Joannes Manlius Nyugat-Dunántúlon működő nyomdája között. Ez utóbbi felszerelésében ugyanis 1598–1602 között több, a jellegzetes nagyszombatiakkal egyező iniciálé tűnt fel. Éppen ezek az iniciálék nem tartoztak az eredeti bécsi jezsuita nyomda felszereléséhez, hanem ezekkel a díszítőelemekkel a műhely valószínűleg már Nagyszombatban bővült.

Telegdi mellett dolgozott Pécsi Lukács káptalani ügyész, aki – mint költő és naptárfordító, szerkesztő, korrektor és talán fametsző – a nyomda vezetője volt. Már 1580-ra kiadta a később hagyománnyá vált nagyszombati kalendáriumok első darabját. A továbbiakban olyan jelentős munkák hagyták el a sajtót, mint Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum* című, Magyarország kivonatos történelmét, földrajzát ismertető műve, amely Zsámboki János kiadása nyomán készült (1579). A nyomdának 1583-ban Otmar Bálint volt a vezetője, amint azt az 1583-ban nyomtatott és 1584-re szóló új naptár tanúsítja.<sup>241</sup> Ez a kalendárium a 16. század egyetlen olyan nagyszombati nyomdaterméke, amelyen nyomdász neve szerepel. Nem tudni, hogy mennyi ideig vezette a nagyszombati tipográfiát, de az bizonyos, hogy 1603-ban már Prágában dolgozott. Otmar nagyszombati tartózkodása a nyomda betűtípusainak 1583-ban történt átöntésével is összefügghetett. 1584-ben ugyanis a nyomda a magyarországi törvények, a *Corpus juris Hun-*

239 IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*. A tárgyi emlékek ismertetésével kieg. és szerk. CZÁKÓ Elemér. Budapest, 1927. 176.

240 RMNy 417

241 RMNy 441, RMNy 444 és RMNy 531



garici<sup>242</sup> teljes gyűjteményét jelentette meg Telegdi Miklós és Mossóczi Zakariás szerkesztésében, amely egyúttal a nyomda tipográfiai is legkiválóbb alkotása. Erre a nagy munkára felkészülve öntették újra a betűket, és egyúttal több új típus is ekkor jelent meg először.

Telegdi 1586-ban halt meg. Néhány hónappal korábban kelt végrendeletében a tulajdonában lévő könyveket a felállítandó jezsuita kollégiumra hagyta, a nyomdáról nem volt szó a végrendeletben. Érthető módon, hiszen az nem sajátja, hanem az esztergomi főegyházmegyéé és a káptalané volt. Telegdi halála után a jezsuiták elérkezettnek látták az időt, hogy egykori bécsi nyomdájukat visszaszerezzék, és valószínűleg ilyen értelemben próbáltak eljárni az udvarnál. Mossóczi Zakariás még ugyanebben az évben Rudolf császártól parancsot kapott, hogy a nyomdát a könyvekkel együtt át kell engednie a Nagyszombatban alapítandó jezsuita kollégium részére. Telegdi Miklós azonban annak idején az uralkodó jóváhagyásával és anyagi támogatásával szerezte meg a tipográfiát. Rudolf császár tehát a jezsuiták követelését véleményezésre a magyar királyi udvari kamarának továbbította. Ez azonban határozottan az átadás ellen volt, azzal az indokkal, hogy egyrészt Telegdi szándéka az volt, hogy a nyomda az országban maradjon (jóllehet erre nem volt utalás Telegdi végrendeletében), másrészt követelték annak az ötszáz forintnak megtérítését, amelyet az esztergomi káptalan adott a nyomdára. Rudolf császár 1587. április 30-i leirata ilyen értelemben rendezte a nagyszombati tipográfia ügyét, vagyis hogy a továbbiakban az esztergomi káptalan őrizze és használja a nyomdát.<sup>243</sup>

Telegdi halála után a nyomda eszmei irányítója Monoszlói András lett, a nagyszombati káptalani iskola humanista képzettségű tanára, pozsonyi prépost, maga is hitvédő iratok szerzője. A tipográfia gyakorlati vezetése továbbra is Pécsi Lukács kezében maradt, aki a 17. század elejéig folyamatosan Nagyszombatban működött. Telegdi halála után azonban a nyomda veszített korábbi jelentőségéből: hiányzott Telegdi személyes részvétele és közreműködése a nyomdai munkálatok minden területéről.

A 17. század első éveiben még Pázmány Péter első vitairatai (1603-ban és 1609-ben) itt jelentek meg. Éppen Pázmány 1609-ben kiadott három művének három különböző nyomtatási helye mutatja, hogy ebben az évben változás történt a nagyszombati nyomdászatban: *Az nagy Calvinusnak* című műve még a káptalani nyomdában, az Alvinczi Péternek írott *Öt szép levél Grazban*, harmadik hitvitázó irata, *Alvinczi feleletinek megrostálása* pedig az újonnan létesült pozsonyi érseki nyomdában jelent meg.<sup>244</sup> A Telegdi-, illetve a káptalani nyomda 1609-ig tartó működésének idejéből közel hetven kiadványáról tudunk: a nyomdából hitvitázó, prédikációs, ismeretterjesztő művek kerültek ki magyar és latin nyelven.

Az 1609. évet követően nincs nyoma a káptalani nyomdának sem fennmaradt nyomtatványok, sem korabeli iratok formájában. A nyomdának és felszerelésének sorsa a továbbiakban

242 RMNy 549

243 Összefoglalás a nagyszombati, majd budai Egyetemi nyomdáról: KÄFER István: *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve: 1577–1977*. Budapest, 1977.; A nagyszombati Telegdi-nyomda betűinek, díszjeleinek, illusztrációinak repertóriumát lásd Hung. typ I/110–117, 175–179, 535–564.

244 RMNy 905, RMNy 984 és RMNy 986

nem ismeretes. Az a tipográfia, amely 1619-ben működött Nagyszombatban, már nem a Tegdi által alapított műhely volt.<sup>245</sup>

#### *A VIMPÁCI ferences nyomda 1593–1599 (1601)*

A 16. század utolsó évtizedében a nyugat-magyarországi Vimpác (Wimpassing) ferences kolostorában nyomda működött.<sup>246</sup> Így Nagyszombat mellett ebben az időben ez volt hazánkban a második katolikus műhely, amelynek ma hét nyomtatványa ismeretes. A vimpáci nyomda sorsa szorosan összefonódott a Pichler és Stotzinger családdal. A Lajta jobb partján fekvő Vimpácon az uradalom új tulajdonosa, a buzgón vallásos Leonhard Pichler, Ferdinánd császár titkos tanácsosa akart kolostort alapítani azzal a szándékkal, hogy a protestantizmust új uradalmában visszaszorítsa. Terve életében nem valósult meg, de veje, Ruprecht von Stotzinger 1587-ben hozzáfogott a kolostor építéséhez. Stotzingerék a ferencesek szigorúbb, obszerváns ágának tíz tagja számára biztosították a szükséges ellátást a rendházban, a Miasszonyunkról elnevezett templom felszentelésére pedig 1593. június 8-án került sor. Ekkor Stotzinger már alsó-ausztriai helytartóvá lépett elő. A család egész könyvtárát is adományozott a ferencesek tanulmányainak támogatására. Nem ez volt az egyetlen kolostor, amelyet Stotzinger alapított, hanem birtokain több apácázárdát és szerzetesházat is létesített: így a stotzingi kolostort, amelybe jóval az alapító halála után szerviták költöztek be. Nem sokkal később Nádasdy Ferenc megvette az uradalmat, és a szerzeteseket az általa kiépített közeli Lorétomba telepítette át, ahol később (1670–1672) nyomdát is működtetett.

Bár viszonylag gazdag dokumentáció áll rendelkezésre a kolostor alapítása és működése első éveinek történetéhez, a tipográfiát egyetlen forrás sem említi. Mindaddig, amíg az 1960-as években nem került elő néhány itt készült nyomdatermék, senki sem tudott róla, a vimpáci nyomda emléke tökéletes feledésbe merült.

A nyomda ma ismeretes hét kiadványa közül három az 1593. évből származik,<sup>247</sup> kettő 1595-ből,<sup>248</sup> egy 1599-ből,<sup>249</sup> a legújabban felfedezett hetedik nyomtatvány pedig 1601-ből.<sup>250</sup> Tartalmilag valamennyi szoros kapcsolatban áll a kolostorral. A kiadványok közül négy kis

245 V. ECSÉDY Judit: *A nagyszombati akadémiai nyomda első másfél évtizede: 1548–1562* = MKsz 1995. 361–362.

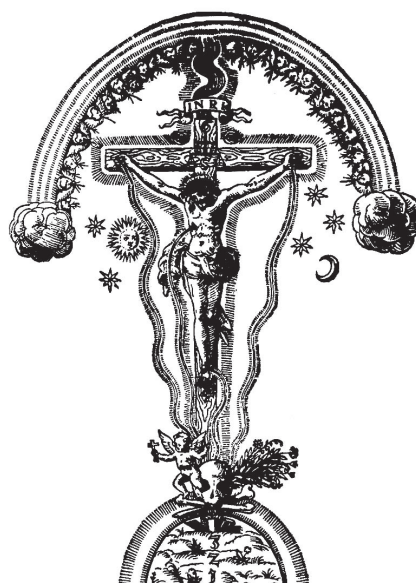
246 SEMMELWEIS, Karl: *Ismeretlen 16. századi nyomda a mai Burgenland területén (Vimpác)* = MKsz 1966. 338–344. és uő: *Burgenländische Heimatblätter* 1966. 183–189.; A vimpáci műhelyre vonatkozó ismereteket burgenlandi nyomdatörténetében is összefoglalta: SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes...* 64–67.

247 RMNy 735, RMNy 736 és RMNy 737

248 RMNy S 767A és RMNy S 767B

249 RMNy 862, RMNy S 767A és RMNy S 767B – Az előbbi ismertette BORSA Gedeon: *A vimpáci ferences nyomda és annak újabb terméke 1595-ből* = MKsz 1980. 178–185.

250 P. VÁSÁRHELYI, Judit: *Ablaß und Gnaden Büchlein. Wimpassing an der Leitha 1601 = Lelekiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei Nagy László tiszteletére*. Szerk. BAJÁKI Rita et al. Budapest, 2017. 509–515. Az újonnan felfedezett nyomtatvány RMNy-besorolása: RMNy S 881A



33. Fametszetű illusztráció a vimpáci ferences kolostor alapítását megelőző látomásról

imádságoskönyv, egy a vimpáci kolostor alapításával függ össze, egy pedig egy vimpáci szerzetes munkája. Csak az utóbbi latin, a többi német nyelvű. A nyomda felszerelését az alapító Stotzinger minden bizonnyal Bécsben szerezte be, és a gyakorlott fametszőre utaló illusztrációk is valószínűleg innen származnak, vagyis a vimpáci kolostort építtető Pichler és Stotzinger család a kor és a környék igényéhez képest aránylag jól felszerelt nyomdával látta el a ferenceseket.<sup>251</sup>

A nyomdász személye – a ferences kolostorok nyomdáinak gyakorlata szerint – ismeretlenségben maradt, nem szerepel a kiadványaikon, maga a nyomda helye azonban pontosan meg van jelölve: „Wimpassing an der Leytta in Ungern”. A közel tucatnyi betűtípus és könyvdísz mellett a nyomdász képességeit bizonyítja, hogy a viszonylag több felkészültséget kívánó piros-fekete nyomást is sokszor használta a kiemelés fokozására és a kor esztétikai követelményeinek kielégítésére. Az alapítás körülményeiről beszámoló látomás illusztrálására szolgáló jó minőségű metszet pedig arra utal, hogy ennek elkészítésére a kegyúr vagy esetleg maguk a ferencesek két évvel a műhely megindulás után is áldoztak.<sup>252</sup>

Minthogy a vimpáci kolostor feltehetően több mint két évtizedig állt, eddig is feltételezhető volt, hogy a nyomda is tovább működött 1599 után. Erre azonban kézzelfogható bizonyíték a legutóbbi időig nem volt. A közelmúltban felfedezett 1601-es nyomtatvány<sup>253</sup> – amely egyben a jelenleg ismert legkorábbi, magyarországi nyomdában megjelentetett társulati kiadvány is – most a nyomda működését legalább két évig kitolta. Továbbra is kérdéses, hogy 1601 volt-e

251 BORSA Gedeon: *A vimpáci ferences nyomda...* MKSz 1980. 178–185.

252 A vimpáci nyomda betűinek, díszének, illusztrációinak repertóriumát lásd Hung. typ I/123–124, 185–186, 609–618.

253 RMNy S881 A *Abläss und Gnaden Büchlein* (Wimpassing 1601)

a nyomda működésének utolsó éve? Igaz, hogy nem volt nyereségre törekvő vállalkozás, így nem kellett folyamatosan üzemeltetni, mégis feltételezhető, hogy a ma ismerteken kívül készültek ott további kiadványok is.

A vimpáci kolostor valószínűleg a 17. század eleji harcoknak esett áldozatul: megszűnésének időpontjára több feltevés is lehetséges, egyesek ezt a Bethlen-féle hadak 1619. évi dúlásának tudták be, mások szerint csak 1627-ben hagyták ott a ferencesek a vimpáci házukat.

## 6. Rövid életű nyomdák

*Karádi Pál nyomdája ABRUDBÁNYÁN és SIMÁNDON 1569, 1570/1571*

Egyetlen nyomdatermék maradt fenn Abrudbányáról, ebből a kis erdélyi bányavárosból, a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról*<sup>254</sup> című politikai gúnyirat, amelyet 1569-ben nyomtatott ki Karádi Pál, unitárius prédikátor. Ez a tette üldöztetését vonta maga után: a röpirat megjelenését követően hamarosan menekülnie kellett. Miután ez a könyvecske az egyetlen fennmaradt nyomtatvány Abrudbányáról, a magyar könyvészet kételkedett abban, hogy a megjelölt évszám valóban a kinyomtatásra vonatkozik-e. Inkább a kézirat keletkezésének évét látták benne, és az előállítás helyét Gyulafehérvárral keresték. A legújabb kutatás azonban bebizonyította a műhely létezését. A nyomtatvány sajátos tipográfiai jellege is bizonyítja, hogy 1569-ben Karádi nyomdája valóban Abrudbányán működött.<sup>255</sup>

A simándi nyomda létezése egyedül a heidelbergi unitárius prédikátor, Adam Neuser beszámolójából ismeretes. Neuser adatai, kiegészítve a nyomdászról szóló korábbi ismeretekkel, a következőkről tanúskodnak: az unitárius prédikátor Karádi kénytelen volt az 1569. évben vagy 1570 elején gúnyirata miatt Abrudbányáról Simándra menekülni. Ez a kis helység – Arad és Gyula között, a magyar Alföld délkeleti határán – abban az időben ahhoz az országrészhez tartozott, amelyet a török megszállva tartott. Itt működhetett talán Karádi nyomdája 1570/1571-ben. Azonban simándi műhelyéből egyetlen nyomtatvány sem került még elő.<sup>256</sup> Amennyiben valóban dolgozott Karádi Simándon is, akkor ez lenne az egyetlen, hódoltsági területen tevékenykedő nyomda. 1572-ben azután Karádinak Simándról is menekülnie kellett, az időközben kitört vallási zavargások kényszerítették távozásra. Neuser és Karádi Lugoson, az akkori Erdélyhez tartozó városban találkozott. Onnan együttesen Temesvárra mentek, ahol az ottani török pasa Neusert elfogta. Karádi 1572-től Temesvárott működött mint prédikátor, nyomdája sorsáról azonban semmit sem tudni.

254 RMNy 260

255 KATHONA Géza: *Karádi Pál abrudbányai könyvnyomdája és annak végsorsa = Református Egyház*, 1962. 180–181.; Karádi Pál nyomdafelszerelésének repertóriumát lásd Hung. typ I/ 99, 165, 459–466.

256 DÖRNYEI Sándor: *A 16. századi simándi nyomda* = MKsz 1964. 172–174.; BALÁZS Mihály, KÁLDOS János: *Karádi Pál nyomdája = Fata libelli...* 2013. 215–228.



## A BESZTERCEBÁNYAI nyomda 1578

A rövid életű besztercebányai nyomdára vonatkozóan a korabeli városi számadások szolgáltat-  
tak adatokat. Christoph Scholtz Alsólehotáról származott és nyomdászlegényként került Besz-  
tercebányára, ahol már 1577-ben elkezdte műhelyét berendezni. A szükséges felszerelés beszer-  
zéséhez azonban nem rendelkezett elég pénzzel, ezért a városi tanácstól vett fel kölcsönképpen  
száz forintot. Erről szóló beadványában ugyanis arról írt, hogy Lipcsében alkudott egy új nyom-  
tatófelszerelésre, amelyet az 1577. év húsvétjáig kell kiváltania. Scholtz hivatkozott arra, hogy  
a városi tanács már eddig is támogatta őt. Itt elsősorban arra kell gondolnunk, hogy Scholtz a  
nyomda felállításának a tervét ismertette a tanáccsal, és megnyerte a város urainak a beleegye-  
zését. Scholtz a felszerelést először Bécsben akarta megvásárolni, ott azonban csak nagyon ma-  
gas áron vehetett volna, és nem állt rendelkezésére elég pénz. Ezért továbbment, hogy Lipcsé-  
ben vagy Wittenbergben szerezze be a szükséges eszközöket. Lipcsében sikerült is egy új,  
használatlan betűkészletet találnia egy ugyancsak új préssel együtt. Ennek megvételéhez sem  
volt elég pénze, de akadt hitelező, aki húsvéti lejáratlaltal biztosította a hiányzó összeget. Valószínű  
tehát, hogy a városi tanács Scholtznak erre a beadványára utalta ki a már említett százforintos  
kölcsönt, és így tette lehetővé a nyomda felállítását. Scholtz a következő évben újabb kölcsönt  
kért a várostól, hogy nyomdáját gót betűkkel is felszerelhesse. A városi számadáskönyv szerint  
erre a célra harminc forintot kapott.<sup>257</sup>

Első ismert kiadványa előszavának a kelte 1578. január 31. Scholtz tehát a nyomda beren-  
dezésével az előző, 1577. év második felében készülhetett el. A besztercebányai műhelyből csak  
két nyomtatványt ismerünk, mindkettő 1578-ban hagyta el a sajtót. Scholtz nyomdája nem na-  
gyon virágozhatott, hiszen az 1577-ben kölcsönvett száz forintot még 1590-ben sem fizette visz-  
sza teljes egészében. Ebből a feljegyzésből azt is megtudni, hogy 1590-ben még mindig Besz-  
tercebányán élt, és akkor is nyomdászként említik. Az valószínűtlen, hogy a nyomda 1590-ig  
folyamatosan üzemelt volna, de egy-egy ma ismeretlen nyomtatvány talán még elhagyhatta  
Scholtz sajtóját. Ma ismeretes kiadványai közül az egyik Gregor Meltzer selmecbányai, majd  
besztercebányai evangélikus lelkész evangélikus tanítása,<sup>258</sup> amelyben a már csaknem húsz éve  
megfogalmazott úgynevezett bányai vagy hétvárosi hitvallást is kiadta, másik munkája az előző  
évben november 13-án megfigyelt üstökös jelentőségével, az üstökösök természetével és követ-  
kezményeivel foglalkozik.<sup>259</sup> Ennek írója Jacobus Pribicerus, aki németországi egyetemeken ta-  
nult, majd Besztercebányán és Kassán tanított.

Érdemes megemlíteni, hogy David Guttesell ugyanabban az évben rendezte be és indí-  
totta meg nyomdáját, mint Scholtz a magáét, és ugyanebben az évben kezdte meg működését  
a nagyszombati nyomda is (ez utóbbi természetesen evangélikus kiadványok szempontjából

257 DÖRNYEI Sándor: *A 16. századi besztercebányai nyomda történetéhez* = MKsz 1965. 62–64.;  
A besztercebányai nyomda felszerelésének repertóriumát lásd Hung. typ I/117, 179–180, 565–569.

258 RMNy 407

259 RMNy 408

nem jöhetett számításba). Elérhető földrajzi közelségben dolgozott még különböző állomáshe-  
lyein a Bornemisza–Mantskovit-műhely. Meglehet, hogy e tényezők együttesen kedvezőtlenül  
befolyásolták az újonnan alapított besztercebányai nyomda lehetőségeit.

A városi számadások szerint Besztercebányán 1623-ban is dolgozott egy nyomda. A nyom-  
dász ugyanis a szövetséges bányavárosokhoz fordult, hogy támogassák papírvásárlását. Erről  
a nyomdászról semmit sem tudni, és nem is maradt fenn más nyoma annak, hogy a 17. század-  
ban Besztercebányán sajtó dolgozott volna. Legközelebb csak a 18. századból ismeretes itt  
nyomtatott könyv. Az csaknem bizonyosan kizárható, hogy 1623-ban még mindig Christoph  
Scholtz lett volna a besztercebányai nyomdász.

## 7. Erdélyben készült cirill betűs nyomtatványok

Az ortodox egyházi könyvek egy részét korábban Velencében nyomtatták (más részüket szerb  
kolostorokban és a havasalföldi Tîrgovişteben is). A török előretörése azonban a román fejede-  
lemségeket elvágta Velencétől, így részükre 1544 és 1588 között a nyomtatott, főleg liturgikus  
könyveket az erdélyi szászok városaiban, elsősorban Brassóban, kisebb számban Szebenben,  
Gyulafehérvárott, Szászvárosban és Szászsebesen állították elő.<sup>260</sup> Ma közel negyven, Erdélyben  
nyomtatott cirill betűs kiadvány ismeretes a 16. századból: egy részük óegyházi szláv, más ré-  
szük román nyelven íródott. Az utóbbiak bár cirill betűsek, mégsem mindegyikük ortodox egy-  
házi könyv, hanem akad köztük protestáns felfogású mű, például katekizmus is.

A 16. század folyamán tehát öt helyen folyt hosszabb-rövidebb ideig cirill betűs könyv-  
nyomtatás Erdélyben, de e műhelyek mindegyike a városban működő latin betűs nyomdától  
független tipográfiának látszik: legalábbis nem mutatható ki biztonságosan összefüggés



34. Az erdélyi románság számára készült cirill betűs nyomtatvány fejléce,  
közepén a kiadást támogató Báthoryak sarkányfogas címere

<sup>260</sup> Az erdélyi cirill betűs könyvnyomtatás kezdeteiről lásd HERVAY Ferenc: *L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au 16e siècle* = MKsz 1965. 201–216.; PANAITESCU, P. P.: *Les origines de l'imprimerie en langue roumaine* = *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, 1968. 23–37. és DEMÉNY Lajos: *Le livre et l'imprimerie roumains au 16e siècle* = *Revue Roumaine d'Histoire*, 1970. 625–639.

a brassói Honterus-féle nyomda és a Coresi-tipográfia vagy Hoffhalter Rudolf gyulafehérvári nyomdája között.

A 16. századi cirill betűs erdélyi nyomtatott könyvek a velencei és szerb kolostorok kiadványai mintájára készültek. Jellegzetességük, hogy sem címlapjuk, sem címük nincsen, a könyv megnevezése és a nyomtatás adatai azonban legtöbbször megtalálhatók az utószóban. Az évszám a bizánci időszámítást követi, és csak ritkán van mellette a nyugati évszámítás. A legtöbb kiadvány fekete és piros festékkel van nyomtatva, mivel liturgikus használatra készültek, elsősorban a román ortodox egyház számára.

A cirill betűs nyomtatványok több műhelyben készültek, amelyeknek összesen kilenc nyomdászát ismerjük név szerint. A legelső nyomtatott cirill betűs román könyv Erdély területén, Szebenben készült 1544-ben, Philip nyomdásznál.<sup>261</sup> Ez a kiadvány (evangélikus katekizmus) jelenti a román nyelvű könyvnyomtatás kezdetét. Ennél korábban a román fejedelemségekben sem készült román nyelvű nyomtatott könyv. Példány ugyan nem maradt fenn belőle, de nyomtatásának kétségtelen bizonyítéka egy városi, hivatalos bejegyzés. Összefüggést kell keresnünk a korai szebeni városi nyomda,<sup>262</sup> majd annak több évtizedes szünetelése után a város által támogatott moldvai származású Philip mester tevékenysége között. Műhelyében a románok számára kívánt nyomtatni, amint láttuk, evangélikus katekizmus nyomtatásával is megpróbálkozott. Ehhez a cirill betűket feltehetően szintén a város támogatásával bizonyára Velencéből szerezték be. Philiphez kerülhetett a korábbi, latin betűs műhely néhány dísz is, köztük az 1528-as évszámot és C TR betűket ábrázoló fadúc. Talán az elveszett evangélikus kate számára vágtak le a keskeny fadúc két végéből, hogy az eredetileg nagyobb lécszerű nyolcadrés formátumú katekizmus díszítésére alkalmas legyen. Philip révén kerülhetett ez a dísz évtizedekkel később egy másik cirill betűvel nyomtató mesterhez, Lorințhoz, Gyulafehérvárra, és öröközte meg ez utóbbi egyik nyomtatványában.

Philip mesternél Szebenben jelent meg az első, Erdélyben készült ócegyházi szláv nyelvű cirill betűs nyomtatvány, részben ócegyházi szláv, részben román nyelven. Ez a legrégebbi, példány alapján is ismert román nyelven készült nyomtatott szöveg, amely a négy evangéliumot tartalmazza. Az evangéliumok szövege előtt a fejlécek közepén Szeben város címere látható. Philip harmadik munkája 1552 körül készült el, ugyancsak Szebenben.<sup>263</sup> Ennek papírja már az 1546 óta működő brassói papírmalomból való.

A legtöbb művet nyomtatta és a legtovább működött Erdély területén Coresi diakónus (kisebbségi megszakításokkal 1557-től 1583-ig), majd műhelyével Șerban nevű fia dolgozott tovább. Philip mester és Coresi műhelye nem azonos; az előbbinek sorsa 1552 után nem ismert. Coresi műhelye Brassón kívül, Szászsebesen is dolgozott. Nyomtatványaiban több munka-

---

261 HERVAY Ferenc: *L'imprimerie du maitre Philippe de Nagyszeben et les premiers livres au langue roumaine* = MKSz 1965. 119–127.; DEMÉNY Lajos: *Typographische Kennzeichen der kyrillischen Druckpresse in Hermannstadt im 16. Jh = Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 1969. 25–36.; Philip mester cirill nyomdafelszerelésének repertóriumát lásd Hung. typ I/65, 142, 303–310.

262 SIMON Zsolt: *Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből* = MKSz 2009. 1–29.

263 RMNy 59, RMNy 66 és RMNy 99A

társának nevét is megemlíti, így Opreával dolgozott 1561–1562-ben, Tudorral 1579-ben és 1583-ban Mănăilával. Coresi korábban a Havasalföldön, Târgovișteben nyomtatott, de tartósan Brassóban telepedett le. Működése kezdetén néhány román könyvet (például evangélikus katekizmust) is megjelentetett, túlnyomórészt azonban a román ortodox egyház részére adott ki ógyházi szláv és román nyelvű liturgikus könyveket. Könyveivel jelentősen hozzájárult a román nyelv megerősítéséhez. Terjedelem szempontjából nyomdai teljesítménye az elsők között áll a 16. századi Magyarországon. A Coresi-kiadványok példányszámára a brassói papírok vízjeleinek vizsgálata alapján lehetett következtetni, eszerint egy-egy kiadvány általában 200–400 példányban készült.

Coresi több nyomtatványa is Johann Benkner brassói bíró megbízásából készült, ezek terjesztéséről azután valószínűleg brassói kereskedők gondoskodtak.<sup>264</sup> Coresi református postillákat és agendát is kiadott román nyelven (1567), a román nyelvű agendát Heltai Gáspár 1559. évi kolozsvári kiadásából fordították. Több liturgikus könyvet Alexandru havasalföldi fejedelem megbízásából nyomtatott ki. Szászsebesen készült el 1580-ban a *Sbornik*, amely az egész bizánci egyházi év álló ünnepeinek zsolozsmáit tartalmazza.<sup>265</sup> Mintájául az 1538-ban Velencében nyomtatott kiadás szolgált,<sup>266</sup> a fametszetek is ennek illusztrációit utánozzák. Ezt a kiadást Ghenadie erdélyi ortodox metropolita utasítására jelentette meg, záródíszze pedig a Báthoryak címerét foglalja magában. 1581-ben Coresi – már ismét Brassóban – ortodox postillákat nyomtatott ki román nyelven; ennek fordítója is Coresi volt. Előszavából ismeretes, hogy a könyvet nyomdaja Lukas Hirscher brassói bíró megbízásából készítette. A kötet elején Hirscher egész lapos címere, hátul pedig Brassó városé látható. Korabeli adatokból ismeretes, hogy a könyv terjesztésével és értékesítésével maga Hirscher foglalkozott, és hogy a fogarasiak, szebeniek és helybeliek mellett a havasalföldi és moldvai fejedelmességbe sok példányt vittek el.

Coresi jó néhány nyomtatványának utószava pontosan megmondja a nyomtatás megkezdésének és befejezésének időpontját, és azt is, hogy hány (név szerint nem mindig említett) társa vett részt a nyomtatási munkában. Az 1583-ban Mănăilă nevű társával együtt készített munkája lehetett az utolsó, amely még Coresi keze alól került ki. Fia, Șerban 1582-ben Szászvárosban nyomtatta ki a *Paliát*, a román nyelvű Ószövetség első két könyvét.<sup>267</sup> A könyvet az erdélyi református románoknak szánták, és az erdélyi román reformátusok püspöke, Tordasi Mihály fordította le héber, görög és szerb nyelvből románra. Șerban a könyvet Marien nevű nyomdásztársával együtt készítette. A felszerelés azonos Coresi brassói tipográfiájával.<sup>268</sup> A nyomdászok valószínűleg Brassóból telepedtek át Szászvárosba, hogy a fordítást és korrigálást vezető Mihály püspök székhelyéhez, Tordashoz közel legyenek.

Coresi és Philip mester tipográfiáján kívül – Coresivel nagyjából egy időben – Lorinț diakónus nyomtatott még önálló műhelyében cirill betűs könyveket (1567–1579) Brassóban és

264 RMNy 139, RMNy 167 stb.

265 RMNy 239, RMNy 154 és RMNy 477

266 BADALIĆ, Josif: *Jugoslavica usque ad annum MDC*. Ed. 2. Baden-Baden, 1966. 45.

267 RMNy 522 és RMNy 519

268 Coresi nyomdafelszerelésének repertóriumát lásd Hung. typ I/ 82–83, 149–150, 365–382.



Gyulafehérvárott.<sup>269</sup> Lorint nemcsak Brassóban, hanem gyulafehérvári nyomtatványain is brassói papírt használt. Egyik munkája, a liturgikus használatra szánt ógyházi szláv nyelvű evangéliumok<sup>270</sup> Báthory Kristóf erdélyi fejedelem megbízásából jelent meg. Ebben a cirill betűs nyomtatványban Lorint egy olyan fametszetű fejléct használt, amely ott idegen, mivel az 1528-as évszám mellett a C és TR latin betűk olvashatók rajta. A hosszúkás lécs Lorint nyomtatványában fejjel lefelé áll, tekintve, hogy ott csak dekoratív szerepe lehetett. A könyvtörténészek korábban a C betűt G-nek olvasták, és a régi szebeni nyomda 1528-as létének és Theobaldus Gryphius Reutlingensis ottilétének bizonyítékát látták benne.<sup>271</sup> A közelmúltban tisztázódott az első szebeni nyomda alapításának ideje és a nyomdászok neve,<sup>272</sup> ezáltal egyértelmű a betűcsoport értelmezése: C(orvinus) & TR (apoldner), minthogy ez a két személy nevezi meg magát a legelső, 1525-ből datált szebeni nyomtatványokon. Valószínűleg a szebeni város szolgálatában álló és cirill betűs műhelyében 1544-ben a románok számára nyomtató Philip mester közvetítésével került Lorinthez.<sup>273</sup> Vagyis ellentétben a korábbi feltételezésekkel, lehetett valamilyen kapcsolat egyrészt a szebeni városi nyomda és az ottani Philip mester, valamint Lorint között.

Mint rendkívül korai kezdeményezés megemlítendő a Heltai Gáspár által Kolozsvárott latin betűkkel kinyomtatott román nyelvű református énekeskönyv.<sup>274</sup> Bár a töredékben fennmaradt énekeskönyv készítésének pontos idejét nem tudni (1564–1586 között készült), ez a legkorábbi ma ismert latin betűs román nyomtatvány.

A 16. század utolsó erdélyi cirill betűs könyve 1588-ban Brassóban Šerbannál, Coresi fiánál jelent meg. Ezután legközelebb fél évszázad múlva nyomtattak újra cirill betűs könyveket Erdélyben.

## 8. Tévesen feltételezett vagy nem kellően bizonyított 16. századi hazai műhelyek

Szlovák bibliográfusok lehetségesnek tartották, hogy 1515-ben Świątopelk Fiol nyomdász huszita bibliát nyomtatott volna ki *Lőcsén*. Fiol, aki néhány cirill betűs könyvet jelentetett meg 1491-ben Krakkóban, valóban többször meglátogatta ezt a felső-magyarországi várost. Nincs azonban bizonyíték arra, hogy ott folytatta volna nyomdászattal kapcsolatos tevékenységét.

Az öt felső-magyarországi város (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben) 1549-ben megfogalmazott hitvallását nem nyomtatták ki ugyanabban az évben *Kassán*, sem 1560-ban

269 HERVAY Ferenc: *L'imprimerie cyrillique...* 201–216. és JAKÓ Zsigmond: *Szeben latin betűs könyvnyomtatása a 16. században* = Űő: *Írás, könyv, értelmiség...* 180–192.; Lorint nyomdafelszerelésének repertóriumát lásd Hung. typ I/98, 164–165, 459–466.

270 RMNy 435

271 JAKÓ Zsigmond: *Szeben latin betűs...* 181.

272 SIMON Zsolt: *Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből* = MKsz 2009. 1–29.

273 BORSA Gedeon: *Az első hazai nyomdászjelvény* = *Crescit eundo...* 39–44.

274 RMNy 313

Lőcsén, mint ahogyan azt korábban feltételezték,<sup>275</sup> hanem csak jóval később, 1613-ban Kassán. A 16. században Kassán csak rövid ideig, átmenetileg volt nyomda Huszár Gál 1560. évi ott-tartózkodásakor, Lőcsén pedig a 17. századot megelőzően egyáltalán nem bizonyított könyvnyomtató műhely léte.

Több 18. századi hazai forrás szerint Szegeden 1567-ben kálvinista felfogás szerinti Újszövetséget nyomtattak ki magyar nyelven. Azonban a nyomdászat létezését az ebben az időben törökök által megszállt városban eddig még nem lehetett megnyugtatóan bizonyítani,<sup>276</sup> és a szóban forgó mű nyomtatási helyéül inkább Várad feltételezhető.<sup>277</sup> Az a nézet is felmerült, hogy Szegeden már 1541-ben, illetve 1547-ben dolgozott volna könyvnyomtató műhely. Ezek az adatok vagy tévesek, vagy félreértésen alapulnak (például Sylvester János *Újtestamentum*-kiadásánál<sup>278</sup> az „Ujszigetben” szó téves átvételéből).

Karádi Pál abrudbányai nyomdász 1572-ben a heidelbergi unitárius prédikátorral, Adam Neuserrel Temesvárra érkezett, ahol az ott székelő pasa mindkettőjüket elfogatta. Egy kortársuk levele arról számol be, hogy az unitáriusoknak *Temesvárott* nyomdájuk volt. Ez az egyetlen adat erről az esetleges temesvári nyomdáról, amely azonban túlságosan bizonytalan ahhoz, hogy a nyomda tevékenysége egyértelműen bizonyítható lenne.<sup>279</sup>

Az *eperjesi* nyomda létét egy 1573. évszámú, címlapján valóban Eperjes megjelölést viselő kis tankönyv alapján feltételezte könyvészetünk.<sup>280</sup> Ezzel szemben a sziléziai Neisse városában 1553 és 1585 között dolgozott Hans Creutziger eperjesi származású nyomdász, aki szülővárosával és más felső-magyarországi városokkal is fenntartotta a kapcsolatot. Creutziger többi, neissei nyomtatványával összehasonlítva bebizonyosodott, hogy ugyanott készült ez a kis tankönyv is. Maga a szerző, Lucas Fabinus is eperjesi származású tanár volt, tehát a nyomtatványnak kétszeres magyar vonatkozása is van, a 16. századi eperjesi nyomda létezését azonban sem ez, sem más korabeli adat nem bizonyítja.<sup>281</sup>

A jezsuiták 1579-ben telepedtek meg Kolozsvárott. Több korabeli adat is bizonyítja, hogy ott nyomdát akartak berendezni. Ezek alapján az ebben az időben Kolozsvárott tartózkodó Wolfgang Schreck jezsuita két, nyomtatásban megjelent művét és egy további is a *kolozsvári* jezsuita nyomda termékének tartottak. Történt ugyan kísérlet ilyen műhely berendezésére, a valóságban azonban nem működött a 16. században Kolozsvárt semmiféle jezsuita nyomda.

275 RMNy App 51, App 21 és App 22

276 DÖRNYEI Sándor: *A 16. századi szegedi nyomda kérdései* = MKsz 1965. 357–362.

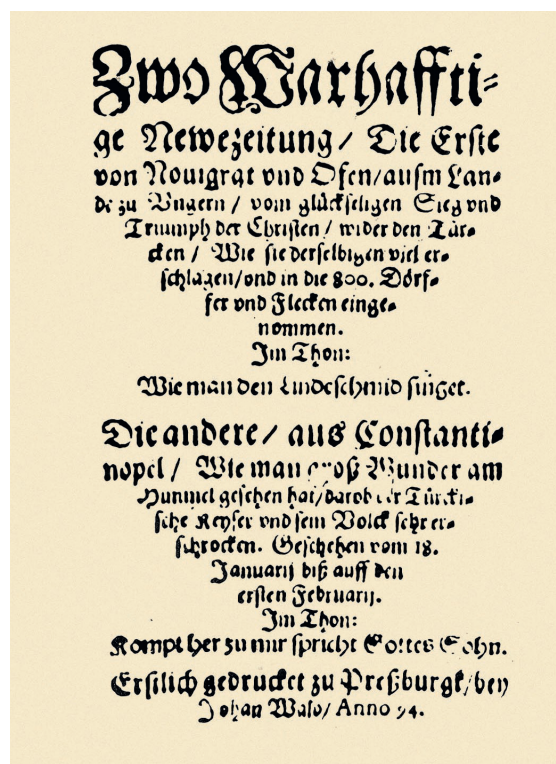
277 RMNy 238

278 RMNy 49

279 DÖRNYEI Sándor: *A 16. századi simándi nyomda* = MKsz 1964. 172–174.

280 HORVÁT István: *Az eperjesi, abrudbányai és varasdi könyvnyomtató műhelyekről a 16. században* = *Tudományos Gyűjtemény*, 1819. V. 76–85.; SZABÓ Károly bibliográfiájában is eperjesi nyomtatványként szerepel: RMK II 337.

281 RMNy App 34 – Lásd erről és más, tévesen feltételezett nyomdahelyekről: BORSA Gedeon: *Három tévesen feltételezett 16. századi hazai nyomda (Eperjes, a kolozsvári jezsuiták műhelye és Nagybánya)* = MKsz 1965. 347–349.



35. Johann Walo egyetlen kiadványa, amely kérdéses, hogy valóban Pozsonyban jelent-e meg

Azokról a művekről, amelyeket a feltételezett kolozsvári nyomda kiadványainak tartottak, bizonyosodott, hogy kettő Heltainál,<sup>282</sup> egy pedig Krakóban készült.<sup>283</sup>

Joannes Manlius egyik 1582-ből való nyomtatványa „Velágos Varat” jelent meg. Ezt a régebbi magyar szakirodalom az Arad vármegyei *Világosvárral* azonosította. A Laibachból emlekkült nyomdász, Manlius ezt a helységnevet valószínűleg megtévesztésül választotta, de meg lehet, hogy az elnevezés a könyv szerzőjétől, Beythe István prédikátortól származik, és inkább jelképes értelme van: a felvilágosult szellemű Batthyány-udvarra utal. Beythe e művét mindenestre Németújvárott nyomtatták<sup>284</sup> és nem Világosvárott, az előbbtől több száz kilométerre keletre, Arad megyében, ahol sohasem működött nyomda.

A romániai könyvészet számontartott a 16. századi erdélyi nyomtatványok között egy művet, amely 1586-ban *Nagybányán* jelent volna meg.<sup>285</sup> A csonkán fennmaradt nyomtatványnak azonban csak előszava kelt Nagybányán. Ugyanennek a műnek korábbi kiadása is ismeretes 1581-ből, és ezt Lipcsében Johann Beyer nyomtatta, ugyanúgy, mint a nagybányai előszóval

282 RMNy 566 és RMNy S614A. – Az utóbbiról lásd VÁSÁRHELYI Judit: *Ismeretlen 16. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből* = MKSz 1983. 264–272.

283 RMNy App 41– Lásd BORSA Gedeon: *Három tévesen feltételezett...* 328–329.

284 RMNy 516

285 JUGĂREANU, Veturia: *Bibliographie der siebenbürgischen Frühdrucke*. Baden-Baden, 1959. Nr 294.

ellátott későbbi kiadást. Semmiféle adat nem támasztja alá nagybányai nyomda létezését a 16. században.<sup>286</sup>

Fennmaradt egy olyan újságlevél (Newe Zeitung), amelynek német szövege szerint azt első ízben Pozsonyban Johann Walónál nyomtatták ki 1594-ben.<sup>287</sup> Ilyen nevű nyomdász ma sem Pozsonyból, sem Magyarországról, de egész Európából sem ismeretes. Lehetséges, hogy Walo nem nyomdász, hanem kép- vagy kártyafestő, illetve könyvárus volt. Mivel ez az újságlevél a keresztényeknek a törökök feletti magyarországi győzelméről tudósít, az is elképzelhető, hogy a rajta szereplő „Pressburgk” helynév ez esetben csupán a híradás hitelességét alátámasztani hivatott koholmány. A sokféle betűtípussal szedett szöveg is inkább külföldi nyomdára utal, és nem hozható összefüggésbe Joannes Manliusnak,<sup>288</sup> a Nyugat-Dunántúlon működő nyomdásznak felszerelésével sem, aki egy időben valóban Pozsony felé is tájékozódott.<sup>289</sup>

---

286 RMK III 708 és RMNy App 48. – Lásd erről a kérdésről BORSA Gedeon: *Három tévesen feltételezett...* MKsz 1965. 329.

287 RMNy 750

288 ŽIBRITOVÁ, Gabriella: *Kníhtlačiarsstvo v Bratislave v 16. storočí = Kniha’ 93/94*, 35–45. A Walo-nyomda által használt betűtípusokat lásd Hung. typ I/124, 186, 619–623.

289 ZSIGMONDY Árpádné: *Johannes Manlius és nyomdakészlete 1575–1605 = OSZK Évkönyve*, 1982/1983, 403.; A külföldi szakirodalomba bekerült további, kérdéses hazai nyomdahelyeket gyűjtötte össze BORSA Gedeon: *Tévesen feltételezett 16. századi magyarországi nyomdahelyek Deschamps földrajzi szótárában* = MKsz 1967. 76–78. uő: *Problematische Druckorte des sechszehnten Jahrhunderts in Ungarn = Gutenberg Jahrbuch*, 1967. 96–98. és uő: *Weitere problematische Druckorte des sechszehnten Jahrhunderts in Ungarn = Gutenberg Jahrbuch*, 1969. 103–106.



## V. MAGYARORSZÁGI KÖNYVNYOMTATÁS A 17. SZÁZADBAN

### 1. Területi és felekezeti megoszlás

Magyarország 17. századi képét az országnak az előző században történt három részre szakadása határozta meg. A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség között helyezkedett el a török hódoltság területe. A határok azonban nem voltak állandóak, a század folyamán többször is változtak. Az erdélyi fejedelmek 17. század eleji hadjáratai eredményeképpen például Kassa az Erdélyi Fejedelemséghez került, 1660-ban viszont a törökök kezére jutott a Partium legjelentősebb városa, Várad. Az egyes vidékek gazdasági és kulturális életét alapvetően meghatározta politikai hovatartozásuk.

E területi felosztást pontosan követte a 17. század folyamán működő nyomdák helye. Az úgynevezett királyi Magyarországhoz tartozó nyugat-dunántúli helységek közül tíz, Felső-Magyarországon kilenc helyen működött hosszabb-rövidebb ideig könyvnyomtató műhely. Az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó kelet-magyarországi helységek közül három, Erdélyben nyolc



36. Magyarországi nyomdahelyek a 17. században

	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700
Szenice				--							
Trencsén				-----							
Zsolna								-----			
Sárvár	--										
Keresztúr	--	----									
Csepreg				-----							
Németújvár				--							
Pápa			----								
Tejfalu				-----							
Somorja						--					
Kőszeg							-----				
Nagyszombat, Kápt.	-----										
Nagyszombat, Érs.			--								
Nagyszombat, Egyed.							-----				
Pozsony, Érs.		-----									
Pozsony, Jezs.				-----							
Pozsony, Gründ.								----			
Pozsony, Zerw.									----		
Sárospatak							-----				
Loretom								--			
Csiksomlyó									-----		
Bártfa	-----										
Lőcse, Klöss.			--								
Lőcse, Schults			--								
Lőcse, Brewer.				-----							
Kassa, Vár.		-----									
Kassa, Fejed.		--									
Kassa, Ref.										----	
Kassa, Jezs.								--			
Debrecen	-----										
Brassó				-----							
Gyulafehérvár, Fejed.				-----							
Gyulafehérvár, Ortod.										--	--
Kolozsvár, Heltai	-----										
Kolozsvár, Szenci							--				
Kolozsvár, Ref. egyh.								-----			
Kolozsvár, Unit.											----
Keresd									----		
Várad				-----							
Szeben, Vár.	-----										
Szeben, Fejed.								----			
Szeben, Szenci								----			
Szeben, Ortod.											--
Preszáka					--						
Százsebes									--		
Vimpác	--										

37. Áttekintés a 17. századi hazai nyomdahelyeinkről

helyen működött nyomda a század folyamán (összesen harminc helységben, majdnem pontosan ugyanannyiban, mint az előző században). A hódoltsági területen nem működött sajtó; a legközelebb eső nyomda a debreceni volt.

E területi széttagoltság mellett a 16. századhoz hasonlóan ekkor is jellemző volt a vallási megosztottság. Bár az ellenreformáció már a század elejétől kezdve éreztette hatását, a katolikus vallás túlsúlya a hazai nyomdák felekezeti hovatartozásában eleinte még nem mutatkozott. A század legnagyobb részében csak egyetlen katolikus nyomda működött az országban, és még a királyi Magyarországon is a protestáns vezetés alatt álló tipográfiai voltak túlsúlyban. A keleti országrészben és Erdélyben pedig a század jelentős részében csak protestáns (lutheránus, kálvinista és unitárius) nyomdák működtek, mindössze a század utolsó negyedében létesült egyetlen, kevéssé jelentős katolikus nyomtatóműhely Csíksomlyón. Országos hatású katolikus nyomda csak a nagyszombati jezsuita egyetemé volt, amely kiadványainak számával, példányszámával és terjesztésével a 17. század végére már kimagaslott a többi hazai nyomda közül. Legújabbban bizonyosodott, hogy a 16. század végén létesült vimpáci nyomda a 17. század első évében is folytatta működését, és nem zárható ki, hogy tovább is fennállt. A század utolsó harmadára az addig protestáns főurak többségének katolikus hitre való áttérése, a Wesselényi-féle Habsburg-ellenes összeesküvés megtorlásaként további protestáns nyomdák nem létesülhettek.

A 17. század derekáig az egész magyar területen mindössze hat olyan nyomda volt, amelynek eredete a 16. századba vezethető vissza: Szeben, Brassó, Kolozsvár, Debrecen, Bártfa és Vimpác. A többi nyomdahelyen újonnan alapított tipográfiai kezdtek meg működésüket.

## 2. A felső-magyarországi városok nyomdái

### *A BARTFAI Klöss-nyomda és a városi nyomda*

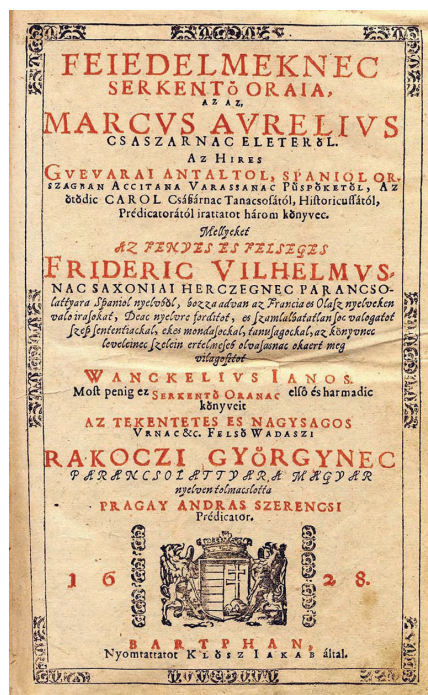
- ♦ *Klöss-nyomda* (1601)–1614, 1616–1664
- ♦ *Városi nyomda* 1665–1710

A 16. század folyamán Bártfán működő két nyomda közül csak Jakob Klöss műhelye folytatta tevékenységét a 17. században;<sup>290</sup> David Gutgesellé még az előző század utolsó éveiben megszűnt.<sup>291</sup> Közvetett bizonyítékok alapján valószínűnek látszik, hogy Klöss kapcsolatba került Vizsolyban Mantskovittal. Az a feltevés azonban, amely szerint bártfai nyomdáját a megszűnt vizsolyi nyomda felszereléséből alapította volna,<sup>292</sup> nem állja meg a helyét. Klöss ugyanis műkö-

<sup>290</sup> FARKAS Ágnes: *A bártfai Klöss-nyomda és Városi nyomda*, lásd Hung. typ. XVII/1, 49–53, 106–118, 277–338.

<sup>291</sup> A bártfai könyvnyomtatásról összefoglalóan lásd REPČÁK, Jozef: *Knihy, knižnice...* 7–44.

<sup>292</sup> GULYÁS Pál és FITZ József összefoglaló nyomdászattörténeti munkájában egyaránt ezen a véleményen volt, lásd GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a 15. és a 16. században*. Budapest, 1931. 179. és FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története II.*, Budapest, 1967. 251.



38. A Bártfán megjelent könyv címlapján ugyanazzal az oroszlanos magyar címerrel, mint a *Vizsolyi Biblia*

dése kezdetén saját, máshonnan nem ismert készletével nyomtatott. Ugyanakkor az 1608–1609-es években jelentősebb betűanyag és a vizsolyi nyomda díszének nagy része valóban Bártfára került az egykori vizsolyi nyomdából.<sup>293</sup> Mindezeket Bártfán az 1630-as évekig használták. (A vizsolyi betűkészlet másik része azonban – éppen a *Vizsolyi Biblia*<sup>294</sup> szövegbetűi – nem kerültek át Bártfára, és a későbbiekben máshol sem jelentek meg).

A nyomdaalapító idősebb Klöss bártfai működése a 17. században nem folyamatos: két évig Lőcsén dolgozott, ahol akkor még más nyomda nem volt. Már korábban is tervezte, hogy Bártfa helyett máshol folytatja tevékenységét: 1610-ben Kassára készült áttelepülni. Kassa városától száz forint kölcsönt kért papírra és egyéb felszerelésre, hogy nyomdáját ott megalapozhassa. Minthogy azonban a város csak ötven forintot volt hajlandó fizetni, elállt tervétől és vejét, Johannes Fischert ajánlotta a kassaiknak könyvnyomtatóként.<sup>295</sup>

1614-ben id. Jakob Klöss valóban elhagyta Bártfát, és egész nyomdai felszerelésével Lőcsére költözött. Lőcse város tanácsa szívesen fogadta tervét, és minden lehető támogatást kilátásba helyezett. A költözködés 1614. február 10. után ment végbe. Klössnek Lőcséhez fűződő reményei nem váltak be, és az ekkor már betegeskedő Klöss 1616-ban már újra Bártfán volt.

<sup>293</sup> Meglehet, hogy a vizsolyi betűk és díszek bártfai feltűnését a *Vizsolyi Biblia* tervezett újrakiadásával lehet összefüggésbe hozni. A kiadással kapcsolatos előkészületekről lásd HELTAI János: *Egy művelődéspártoló polgári kör a 17. század elején* = MKSz 1982. 115–116.

<sup>294</sup> RMNy 652

<sup>295</sup> KEMÉNY Lajos: *Kassa város levéltárából* = *Történelmi Tár*, 1889. 200.





39. Állatfigurák egy bártfai sorsvető könyvből

1618-ban halt meg, ekkor azonban fia, ifj. Jakob Klöss még nem volt nagykorú. Ezt az 1619 és 1621 közötti átmeneti időszakot csak két nyomtatvány jelzi. A nyomdában 1620-ban Martin Wolfgang tipográfus (későbbi brassói nyomdász) dolgozott bizonyára mindaddig, amíg az ifj. Klöss el nem érte a nagykorúságot. Wolfgang idejében jelent meg a bártfai nyomda első, 17. századi magyar nyelvű kalendáriuma, az 1621. esztendőre.<sup>296</sup>

A nyomdát öröklő ifj. Jakob Klöss 1622 és 1663 között állt a nyomda élén. Tevékenységének első éveiben a Várday, Nyáry és Telegdy család több kiadvány megjelentetését is támogatta.<sup>297</sup> Így Szepesi Csombor Márton *Udvari scholáját* Telegdy Anna jelentette meg már a szerző halála után.<sup>298</sup> Kinyomtatását Kovásznai B. Imre szorgalmazta, aki a Nyáry-birtokhoz tartozó Szepsiben volt református lelkész, és aki azt eredetileg Lőcsén akarta kinyomtatni. A terv talán még akkoriból származik, amikor az idősebb Klöss átmenetileg Lőcsén volt. Amikor a könyv kiadására sor került, 1623–1624-ben ott könyvnyomtató műhely már nem működött. Így fordultak a Bártfán dolgozó ifj. Klösshöz, akinél 1623-ban megrendelték az *Udvari scholát*, majd 1624 elején a Kecskeméti C. János művét, a *Szép és ájtatos imádságos könyvecskét*.<sup>299</sup> Minthogy ennek ajánlása Várday Katához szól, költségeit bizonyára ő fedezte.

Előbb az 1634–1635-ös évben látszik szünetelni a bártfai tipográfia, majd az 1650-es évektől – legalábbis ma ismeretes termékei alapján – működése ismét rendszertelenné vált. A nyomda a kiadványok számának kisebb-nagyobb ingadozásával 1663-ig ifj. Jakob Klöss vezetésével működött. Ifjabb Klöss tekintélyes bártfai polgár volt, aki apjához hasonlóan a városi bíró tisztét is viselte. Nyomdája mintegy félszázados működése és több mint hetven magyar nyelvű terméke révén kiemelkedő szerepet játszott a magyar irodalom és magyar nyelv terjesztésében. Fennmaradt epitáfiuma szerint 1665-ben halt meg, bár neve már az egyetlen, 1664. évből való bártfai nyomtatványon sem szerepelt. Úgy látszik, hogy örökösök hátrahagyása nélkül hunyt el, és a nyomdát a kor szokása szerint Bártfa városa váltotta magához.

A tipográfia egy ideig, bizonyára nyomdász hiányában, használatlanul hevert, majd 1668-ban kezdett újra dolgozni, ekkor használták első alkalommal impresszumban a „városi nyomda” megjelölést Bártfán.<sup>300</sup> Ettől fogva egészen a század végéig a nyomdász nevét ritkán tették ki,

<sup>296</sup> RMNy 1199

<sup>297</sup> Kovács Sándor Iván: *A Bedegi Nyári família nyomtatómestere: ifjú Klöss Jakab* = Mksz 1966. 331–338.

<sup>298</sup> RMNy 1283

<sup>299</sup> RMNy 1295

<sup>300</sup> GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. II.* Budapest, 1961. 150.

legtöbbször csak Bártfa neve szerepel, esetleg még a városi nyomda megjelölés. Így a nyomda-vezetők személyéről keveset tudni: 1668–1669-ben Georgius Sambuch állt a nyomda élén, de 1669-ben Thomas Scholtz nevével is megjelent egy nyomtatvány. Scholtznak már tizenhárom évvel azelőtt, hogy bártfai nyomtatványon megjelent volna a neve, ismeretes egy kiadványa Eperjesről 1656-ból.<sup>301</sup> Ez egyúttal a 17. századi eperjesi nyomdának egyetlen emléke.

Majd 1683–1684-ben Leonhard Ocherlan, a század utolsó éveiben ismét Thomas Scholtz lett a nyomda vezetője. Közben azonban többször is három-négy évig szünetelt a nyomda, amely a két Klöss idején élt virágkora után fokozatos hanyatlásnak indult, bár a Rákóczi-szabadságharc idején még működőképes állapotban volt.

A bártfai Klöss-nyomdában túlnyomórészt evangélikus, kisebb számban református szellemű kiadványokat nyomtattak latin és magyar nyelven: imádságoskönyvet, elmélkedéseket, evangéliumokat és episztolákat több alkalommal is, evangélikus zsinati határozatokat. 1607-ben a Klöss-nyomda hozzáfogott a Károli-féle Biblia újrakiadásához. A kortársak véleménye nem egyezik a tekintetben, hogy befejezték-e vagy csak elkezdték-e nyomtatását. Mindenesetre az a tény, hogy e nagy terjedelmű bibliakiadásból mindössze néhány levél maradt fenn, arra mutat, hogy félbehagyták.<sup>302</sup> Ennek oka az lehetett, hogy a Károli-féle református fordítás egyes részeit a szigorúan lutheránus bártfaiak kifogásolták.

Hely és nyomda megjelölése nélkül itt jelent meg a század egyik legnépszerűbb református polemikus irata a római pápa ellen Kecskeméti C. Jánostól, akinek egyébként több más munkáját is az ifj. Klöss nyomtatta ki. Öröknaptárak és sorsvetőkönyvek mellett, ha nem is folyamatosan, de az ifj. Klöss munkásságának legnagyobb részében rendszeresen megjelentek David Frölich magyar nyelvű naptárai. 1650 után azonban a bártfai városi nyomda – legalábbis mai ismereteink szerint – legközelebb az 1701-es esztendőre adott ki naptárt.

Különösen a század első évtizedeiben számos kiemelkedő irodalmi mű hagyta el az idősebb és ifjabb Klöss bártfai műhelyét. Ő nyomtatta ki a Justus Lipsius hatását tükröző *Királynak tükörét* Pataki Füsüs Jánostól (1626) és Prágai Andrástól a *Fejedelmeknek serkentő óráját* (1628) mint a „fejedelmi tükrök” Európa-szerte kedvelt műfajának magyar képviselőit. Justus Lipsiusnak *A polgári társaságról* írt munkája Laskai János fordításában szintén Bártfán jelent meg (1641). Nem Kecskeméti C. János volt az egyetlen református szerzője a bártfai nyomdának, mert Medgyesi Pálnak is több művét, köztük *Praxis pietatis*-fordítását is kiadták. Bártfán jelent meg Balassi Bálint–Rimay János *Istenes énekének*<sup>303</sup> legkorábbi kiadása (1632 táján). Leggazdagabban illusztrált kiadványa a két kiadásban is megjelent *Evangeliumok és epistolák*.<sup>304</sup>

301 RMNy 2635

302 RMNy 951

303 RMNy 1347, RMNy 1400, RMNy 1867, RMNy 1817 és RMNy 1519

304 Újszövetségi jeleneteket ábrázoló képekkel 1616-ban és 1630-ban jelent meg: lásd RMNy 1096 és RMNy 1452.; Más hazai nyomdák hasonló illusztrációival való összefüggéséről lásd BORSA, Gedeon: *Die Illustrationen der ältesten ungarischen Perikopenbücher, Teil IV. = Gutenberg Jahrbuch*, 1982. 236–240.; A Klöss-nyomda 17. századi betűinek, díszjeleinek, illusztrációinak repertóriumát lásd FARKAS Ágnes: *A bártfai Klöss-nyomda...* = Hung. typ. XVII/1 277–308.

A 17. század folyamán Bártfán mintegy kétszáz nyomtatvány jelent meg. Attól kezdve, hogy az egykori Klöss-nyomda városi intézményként kezdett működni, kevesebb és gyengébb tipográfiájú kiadványok hagyták el a bártfai sajtót, és tartalmuk is kevés változatosságot mutat. Túlnyomó részüket tankönyvek és néhány leveles alkalmi kiadványok, vizsgatézisek teszik ki.

#### *KASSAI protestáns nyomdák*

- ♦ *Városi nyomda* 1610–1694
- ♦ *Fejedelmi nyomda* 1621–1622
- ♦ *Református nyomda* 1695–(1704?)

A 17. század folyamán Kassa Magyarország egyik legjelentősebb szabad királyi városa, Felső-Magyarország központja. A város kezében tartotta a Lengyelországgal folytatott kereskedést és a belföldi kereskedelem számottevő részét. Kassán az első tartós nyomda alapítása Johannes Fischer nevéhez fűződik. Átmenetileg működött már a városban sajtó a 16. században: Huszár Gált mint az első kassai nyomdászt tartjuk számon: Kassa azonban Huszár Gál számára csak rövid állomás volt (1560).

Amikor 1610-ben a felső-magyarországi öt szabad királyi város elhatározta a tárnokjog<sup>305</sup> kinyomtatását, e munkával a bártfai Jakob Klösst bízták meg, aki a nyomtatást el is végezte. Ebben az évben, talán éppen ezzel a megbízatással kapcsolatban, a kassai tanács át akarta hívni Klösst Kassára, de Klöss az adott feltételek mellett nem tartotta érdemesnek Bártfát otthagyni, ahol már tizenhárom éve dolgozott, ezért maga helyett vejét, Johannes Fischer könyvnyomtatót ajánlotta, Elisabeth nevű lányának férjét.<sup>306</sup>

Fischer nyomdája volt a 17. század első hazai nyomdaalapítása.<sup>307</sup> Fischer 1610. december 2-án a kassai tanácsnak bemutatta sajtója első darabját, magyar nyelvű kalendáriumát.<sup>308</sup> A város megbízásából nyomtatta ki 1613-ban Leonhard Stöckel evangélikus hitvallását<sup>309</sup> kétszáz példányban. Bár az első kassai nyomda magánvállalkozásként jött létre, és a későbbi nyomdászoknak saját tulajdonukban volt a tipográfia, mégis minden jel arra mutat, hogy a várostól többféle kedvezményt kaptak, ennek fejében viszont a tanács is elvárta, hogy a nyomda folyamatosan működjék. Fischer már 1612-ben arról panaszkodott, hogy többet foglalkozik patika-szerekkel, mint a betűtípusokkal és a nyomtatott ívekkel. 1614 elején halt meg, Fischerné 1614. március 20-án már özvegy volt. A tanácsnak ekkor írt folyamodványában kérte, hogy ne üzzék ki a házból, és ígérte, hogy megfelelő legényt fog tartani. Ez minden bizonnyal későbbi férje, Johannes Fest lehetett, aki Fischerhez hasonlóan egyúttal könyvkötő is volt. Fest 1615. január

305 RMNy 989

306 KEMÉNY Lajos: *Kassa város levéltárából = Történelmi Tár*, 1889. 200.

307 FARKAS Ágnes, V. ECSÉDY Judit: *A kassai nyomda 1610–1622 közötti munkássága = OSZK Évkönyve*, 1986–1990, 351–353.

308 RMNy 997

309 RMNy 1053

7-én vette feleségül Fischer özvegyét, és így tulajdonába került a könyvnyomtató műhely. Tipográfája egy, a város tulajdonában lévő házban volt, az utcai rész földszinti bolti helyiségekben. Fennmaradt adatok tanúsítják, hogy Fest Bethlen Gábor megbízásából is nyomtatott (mindaddig, amíg a fejedelem saját nyomdáját Kassára nem rendelte), és a járandóságot a Szepesi Kamara pénztára fizette ki. Így jelentek meg a pozsonyi országgyűlés határozatai és Milotai Nyilas István zsoldármagyarázata is.<sup>310</sup>

A Fischer-nyomda alapjait az a felszerelés vetette meg, amelyet apósától, a bártfai Klössstől kapott. Az 1610-es években juthatott Klösshöz a Mantskovit-féle vizsolyi felszerelés jelentős része, ettől kezdve Bártfán a Vizsolyból ismert díszekkel és nyomdai cifrákkal találkozni.<sup>311</sup> Fischer pedig a jelek szerint a Bornemisza–Mantskovit-műhely betűiből részesedett, valamint Klöss saját betűiből is. Nagyjából ugyanebben az időben (1610) Klöss a már több mint egy évtizede megszűnt Gutgesell-nyomda egy részének is birtokába jutott, bár azt ő maga sohasem használta. Valószínűleg lánya hozományához tartozott. Gutgesell egykori műhelyéből azonban a betűk többé nem tűntek fel, mert Fischer, majd később utóda, Fest is Kassán csak Gutgesell könyvdíszeket használta.<sup>312</sup>

1621-től Kassán dolgozott Bethlen Gábor fejedelmi nyomdása,<sup>313</sup> Nicolaus Mollerus is. Két évig tehát, 1621–1622-ben a városnak két nyomdása volt. Johannes Fest még 1622-ben pestis áldozata lett családjával együtt.<sup>314</sup> Utódja a városi nyomdász tisztében azonban nem Mollerus, aki Bethlen Gábor nyomdászaként Kassáról Gyulafehérvárra követte a fejedelmet,<sup>315</sup> hanem Daniel Schultze volt.

A Fischer–Fest-műhely működésének tizenhárom évéből 56 nyomtatvány maradt fenn, közülük a nagyobb terjedelmű munkák inkább Fest idején jelentek meg. A nyomda tevékenysége szemlátomást megelégné 1619-től kezdődően. Ebben az időszakban, Bethlen Gábor hadjáratának megindulásával összefüggésben, Joannes Bocatius mellett Alvinczi Péter személyisége a legmeghatározóbb nemcsak Kassa életében, hanem a kassai nyomda kiadványait tekintve is. Alvinczi írta névtelenül és Kassán jelent meg a Bethlen háborúival kapcsolatos politikai röpiratok közül az első és legnagyobb hatású, a kétnyelvű *Querela Hungariae, Magyarország panasza*. Kiadástörténeti érdekesség az a Bocatius által névtelenül megjelentetett *Hornus cometa* című röplap, amely egy üstökös megjelenését adta tudtul (1618). Az ártalmatlannak látszó munkát a császár elleni politikai röpiratként értelmezték, és a várost utasították, hogy példányait koboztassa el. A Fest-nyomdában jelent meg 1620-ban az első, Magyarorszá-

310 RMNy 1209 és RMNy1216

311 V. ECSÉDY Judit: *A Bornemisza–Mantskovit-nyomda története*. Budapest, 1990. 32–35, és új, jav., átdolg., reprezentatív kiad., Sárospatak, 2015.

312 FARKAS Ágnes, V. ECSÉDY Judit, *A kassai nyomda...* = OSZK Évkönyve, 1986–1990, 360, 370–382.

313 A fejedelmi nyomda betűinek, díszének, illusztrációinak repertóriumát lásd V. ECSÉDY Judit: *Az erdélyi fejedelmi nyomda* = Hung. typ XVII/2, 93–104, 252–260, 813–862.

314 V. ECSÉDY Judit: *Nyomdatörténeti érdekességek Vásárhelyi Gergely utolsó művében* = MKsz 1983. 272–278.

315 V. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete* = MKsz 1975. 9–24.



gon nyomtatott, magyar nyelvű útleírás,<sup>316</sup> az Európát beutazó Szepsi Csombor Márton kassai iskolamestertől.

A Fischer és Fest által vezetett nyomda egyazon műhelynek tekinthető, ezzel szemben Schultz önálló készlettel érkezett, amelyet Lőcséről hozott magával.<sup>317</sup> A legújabb kutatások kiderítették, hogy Daniel Schultz krakkói nyomdász volt, erre bizonyíték Thurzó Györgyhöz 1615-ben írt levele, amelyet, mint „Typographus Cracouiensis” írt alá.<sup>318</sup> (Természetesen az ideiglenesen Kassán dolgozó fejedelmi nyomda ugyancsak önálló műhely volt: az egykori pozsonyi, illetve nagyszombati katolikus nyomda.) Fest halála után néhány év elteltével úgy látszik, hogy tipográfiája két részre osztva részben a kassai utódhoz, Schultzhoz került, részben a nyomdáját ekkortájt alapító Lorenz Brewer lőcsei könyvkereskedőhöz. Mindkettőjükénél 1625-ben tűntek fel a Fischer–Fest-féle műhelyből származó díszek és betűk.<sup>319</sup>

Daniel Schultz – aki akárcsak Johann Fischer, szintén bártfai származású volt – 1623-ban kezdte meg kassai tevékenységét mint Johannes Fest utódja. Ezt megelőzően néhány évig immár önállóan Lőcsén dolgozott. Személye biztosítékot jelentett arra, hogy a megindult kassai nyomdászat a továbbiakban folyamatossá válik. Valóban Schultz, majd özvegye folytatta a Fischer és Fest által megkezdett munkát, és részük volt abban, hogy a kassai nyomdászat 1610-től (napjainkig) szinte folyamatosnak mondható. Schultz Lőcsén használt nyomdafelszerelését teljes egészében átvitte Kassára, ahol néhány év múlva további gyarapodásként hozzájutott az elődje, Fest által használt könyvdíszekhez.<sup>320</sup>

Schultz 1629-ben halt meg, ettől kezdve özvegye irányította a kassai műhelyt nyomdászlegények segítségével. Az egyiknek, David Schmidtnak a nevét egy 1632-es nyomtatvány fel is tüntette,<sup>321</sup> valószínűleg ő lehetett a faktor. Schultz nyomdája az özvegy kezében csak 1634-ig működött folyamatosan, majd a nyomda utolsó ismert kiadványa 1639-ből való. Amikor az özvegy meghalt (1640), örökösei a városnak adták el a megmaradt nyomdafelszerelést. 1640 és 1652 között nincs nyoma annak, hogy Kassán tipográfia működött volna. Daniel Schultz halála után egyre kevesebb könyv jelent meg, majd 1640 és 1652 között egyetlen sem. Ez a tény valószínűleg összefüggésbe hozható a városnak az Erdélyi Fejedelemséghez csatlakozásával: a fejedelmek által támogatott, jelentős gyulafehérvári, majd a váradi tipográfia mögött háttérbe kellett hogy szoruljon a kassai műhely, míg a Habsburg-ország részben Kassához viszonylag közel új versenytárs erősödött meg: a lőcsei tipográfia.

316 RMNy 1179, RMNy 1157 és RMNy 1219

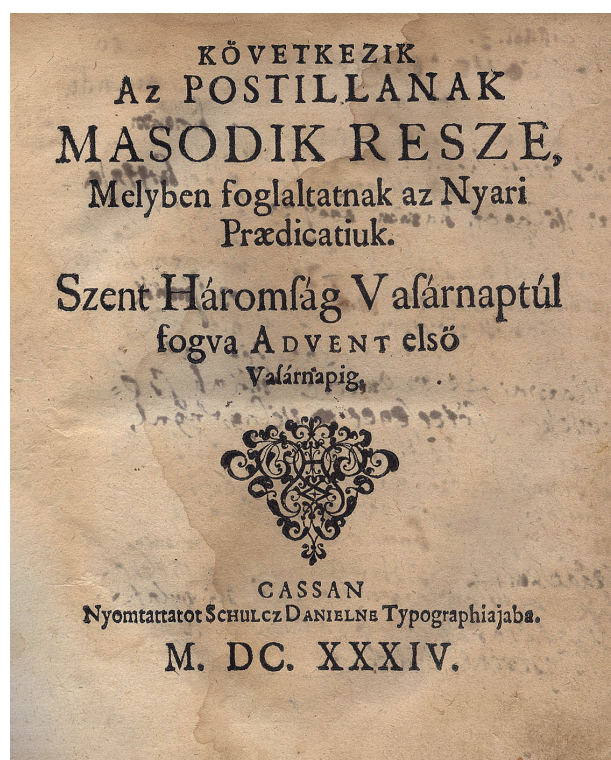
317 GALLI Katalin, PAVERCSEK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből* = OSZK Évkönyve, 1981. 310–311.

318 SAKTOROVÁ, Helena: *Daniel Schultz krakkói nyomdász levele Thurzó Györgyhöz 1615* = MKsz 2011. 232–233.

319 PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században. II. rész* = OSZK Évkönyve, 1980. 376–377.

320 A Schultz- és a kassai városi nyomda betűinek, díszének, illusztrációinak repertóriumát lásd PAVERCSEK Ilona: *A Schultz-nyomda és a városi nyomda Kassán* = Hung. typ. XVII/2, 45–51, 210–222, 605–666.

321 RMNy 1539



40. A kassai Schultz-nyomda egyik kiadványa

A városi műhely csak 1653-ban kezdett újra dolgozni Valentin Gevers irányításával, aki korábban könyvkötőként működött. Az immár városi tulajdonban lévő nyomda 1657-ben felvett leltárának köszönhetően pontosan ismerjük azt a felszerelést, amellyel Daniel Schultz és özvegye, valamint Valentin Gevers dolgozott, minthogy időközben semmi változás sem történt. Eszerint a több mint húsz betűtípust, matricákat, húsz iniciálésorozatot és egyéb díszeket tartalmazó Schultz-féle tipográfia jól felszerelt műhelynek nevezhető,<sup>322</sup> amellyel Schultz és örökösei mintegy hatvan művet adtak ki, köztük Szenci Molnár Alberttől és Alvinczi Pétertől származó prédikációkat a bekecsi templom felszentelése alkalmából,<sup>323</sup> ugyancsak Alvinczi Péter *Rövid úti prédikációit*<sup>324</sup> és *Postilláit* két részben,<sup>325</sup> ezenkívül egy német–latin nyelvű evangélikus énekeskönyvet, amelyet maga Daniel Schultz szerkesztett. Itt jelent meg Tolnai Dali János imádságoskönyve, a *Novissima tuba, az ítéletre serkentő trombitaszó*,<sup>326</sup> és számos rövidebb terjedelmű alkalmi nyomtatvány.

Az 1653-ban újrainduló kassai nyomda, amelyet Valentin Gevers könyvkötő váltott magához, néhány év múlva váratlanul fellendült. Az 1660-as éveknek termése (91 nyomtatvány 645

322 GALLI Katalin, PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai... = OSZK Évkönyve*, 1981. 309–352.

323 RMNy 1334

324 RMNy 1535

325 RMNy 1566 és RMNy 1583

326 RMNy 1412 és RMNy 1768

ív terjedelemben)<sup>327</sup> megközelíti a kassai nyomda összes addigi termését, pedig a tipográfia már meglehetősen elhasznált volt. Ráadásul a nyomdavezetők is váltották egymást: Valentin Gevers valószínűleg 1657-ben halt meg, és ebből az alkalomból vették fel a városi nyomda leltárát. Őt a lőcsei Brewer-nyomdából távozó és önállósuló, valószínűleg dán származású Marcus Severini követte (1657–1663), majd özvegye, Susanna. Johann David Türsch neve egyszer már 1663-ban, majd 1665 és 1668 között szerepelt a kassai nyomtatványokon. Türsch özvegye után a svéd származású Ericus Erich (1669–1674) könyvkötő váltotta magához a városi nyomdát.

1657-től kezdve a részben református, részben lutheránus város nyomdájában egyre nőtt a katolikus nyomtatványok száma. A jezsuiták számára 1674-ig mintegy 35 munkát nyomtattak ki. 1650-ben III. Ferdinánd elrendelte az egri káptalan és a ferences rendi szerzetesek visszatérését Kassára, a jezsuita rendnek pedig, amelynek az 1630-as évektől ismét volt missziója volt Kassán, házat adományozott.

A protestáns lakosságú városban a jezsuiták tevékenysége olyan erőteljes volt, hogy 1670-re a kassai könyvnyomtatásban a protestáns és katolikus könyvkiadás egyazon súllyal szerepelt. Sőt a két felekezet közötti hitviták kinyomtatásában – ekkor zajlott a kassai, majd a felső-magyarországi hitvita – a katolikusok erre az időre helyzeti előnyre tettek szert. Rövid ideig (1673–1674) a jezsuitáknak Kassán saját nyomdájuk is volt,<sup>328</sup> de saját tipográfiájuk megszűnése után ismét a városi műhelyt kezdték foglalkoztatni. Az 1670-es évek második felében szinte csak az ő kiadványaik jelentek meg Kassán. Az egyetlen, protestánsok által használt művet, Comenius *Janua*<sup>329</sup> című tankönyvét Johann Seiberlich kassai könyvkereskedő adta ki, aki Erich halála után rövid időre megszerezte a tipográfia feletti rendelkezési jogot. 1677-ben azonban új mester, Stephan Bosytz lett a nyomdavezető (1677–1686), aki egyetlenegy alkalmi nyomtatványt kivéve kizárólag a jezsuitáknak dolgozott. A jezsuiták tehát nem is érezhették a saját nyomda hiányát, mert a városi műhellyel szinte korlátlanul rendelkezhettek. A kassai városi nyomda utolsó kiadványa 1694-ből való. Az utolsó nyomdavezető, Johannes Klein valószínűleg ebben az évben halt meg.

A 17. század végén Kassán kísérlet történt református nyomda létesítésére is. A Sárospatakról, majd Göncről elűzött sárospataki kollégium a nyelv- és szótáríró Csécsi János professzor vezetésével 1695-ben telepedett meg Kassán, ahol ugyanebben az évben Johannes Klein özvegyétől megvásárolták a gazdátlanul vált kassai városi tipográfiát. Hamarosan elvették azonban iskolájukat, és kiűzték a református kollégiumot a városon kívülre: itt fogtak neki új iskola építésének, és bizonyára ide menekítették újonnan szerzett nyomdájukat is.<sup>330</sup> Ennek munkába állítására azonban már nem került sor. Az bizonyosnak látszik, hogy Kassán már 1710-ben nem volt tipográfia, ha lett volna, akkor Bercsényi Miklósnak nem kellett volna a bártfai városi nyomdát Kassára rendelnie a *Mercurius Veridicus* című hadiújság nyomtatására.<sup>331</sup> Az is biztosra ve-

327 GALLI Katalin, PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai... = OSZK Évkönyve*, 1981. 354.

328 Uo., 357–362.

329 RMK I 1190

330 PAVERCSIK Ilona: *Volt-e a reformátusoknak Kassán nyomdájuk?* = MKsz 1987. 173–183.

331 PAVERCSIK Ilona: *A kassai nyomda bártfai eredetéről = Gesta typographorum*. Tanulmányok a hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 1993. 105–118.

hető, hogy a reformátusok által megvásárolt nyomda nem került a kassai jezsuiták tulajdonába, mert különben nem kellett volna 17. század végi munkáikat Lőcsén nyomtatni, és a 18. század elején a volt bártfai nyomdát megvenniük. Kassán a jezsuiták vagyonát összeíró leltár szerint 1707-ben nem szerepelt nyomda. A reformátusok tulajdonába került kassai városi tipográfia valószínűleg 1704-ben a Rákóczi-szabadságharc elején pusztult el, az új iskolaépülettel együtt. Vagyis a reformátusok által 1695-ben megvásárolt nyomda valószínűleg úgy pusztult el, hogy egyetlen terméke sem maradt fenn, mégpedig azért, mert nem is működtették. Míg a sárospataki nyomda Debrecenben történt pusztulását a kollégium nagyon is számontartotta, úgy tűnik, hogy ennek a rövid ideig a kollégium tulajdonában lévő tipográfiának az emléke sem maradt fenn.

#### *LŐCSE nyomdászata: a 17. század rövid életű nyomdái és a Brewer-nyomda*

♦ Klöss, Jakob, id.	1614
♦ Schultz, Daniel	1617–1623
♦ Brewer-nyomda	1625–1700 (1739)

Lőcse városát szász telepesek alapították a 13. században, és a 14. században nyerte el a szabad királyi városi rangot. A 16–17. században élte virágkorát: gazdagságát elsősorban a sziléziai-lengyelországi kereskedelemnek köszönhette. Bár 1591-ben Salomon Sultzer betűöntő ajánlkozott Lőcsére nyomdásznak, a Szepesség fővárosában dolgozó első nyomdász a Bártfáról átmenetileg Lőcsére költöző id. Jakob Klöss volt 1614-ben.<sup>332</sup> Lőcsei nyomtatványai csak ebből az évből ismeretesek. Bár a lőcsei tanács támogatta tevékenységét, mégsem telepedett itt meg véglegesen, hanem 1616-ban már újra Bártfán dolgozott.

1617-től Daniel Schultz, a Klöss-nyomda alkalmazottja alapított Lőcsén nyomdát.<sup>333</sup> Meglehet, hogy rövid ideig a Klöss-nyomdában is dolgozott, de egy 1615. május 19-én Thurzó György nádorhoz írt levelében magát mint „Daniel Schultz typographus Cracouiensis” írta alá.<sup>334</sup> Ott azonban feltehetően nem volt önálló nyomdája. Schultz kapott ugyan a lőcsei tanácstól némi támogatást, adókedvezményt, az újévi kalendáriumokért pénzjutalmat, de kisebb műhelye fejlesztésére nem volt lehetősége. A lőcsei polgárjogot sem szerezte meg, ezzel szemben Lorenz Brewer tekintélyes városi polgár és háztulajdonos volt. 1623 márciusában Schultz átköltözött Kassára: ennek a városnak Johannes Fest halála után ugyanis nem volt állandó tipográfusa.

1625-ben a Brewer család lőcsei könyvkereskedését Lorenz Brewer nyomdával bővítette ki és vezette haláláig.<sup>335</sup> Műhelye nem tekinthető a Schultz-nyomda folytatásának, sokkal inkább

332 HAJNÓCZI Iván: *A lőcsei könyvsajtó kezdetei* = MKsz 1905. 186–187.

333 KEMÉNY Lajos: *Kassa 17. századbeli könyvnyomtatói* = MKsz 1889. 231.

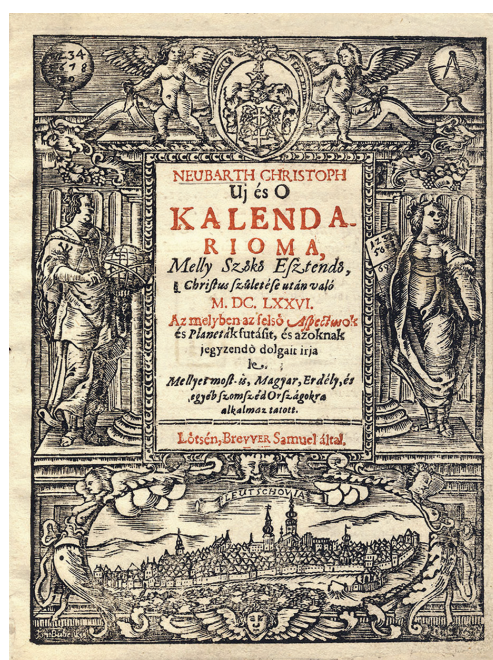
334 SAKTOROVÁ, Helena: *Daniel Schultz krakkói nyomdász levele...* = MKsz 2011. 232–233.

335 PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században. I. rész* = OSZK Évkönyve, 1979. 365–372.





41. A híres kis alakú lőcsei naptárak egyike Magyarország címerével



42. Nagy alakú naptár díszes címlapkerettel Lőcséről

lehetséges versenytársnak. A könyvkereskedést ő is folytatta, emellett még a könyvkötőmesterséget is kitanulta. A lőcsei könyvkereskedőt az egyházi és kulturális élet kedvező változása, a Bocskai-szabadságharc által kivívott protestáns vallásszabadság, valamint a Lőcsén felállított tipográfiák (Klöss, Schultz) révén szerzett közvetlen tapasztalatok motiválhatták saját nyomda alapítására. A két testvér, Bruno és Lorenz Brewer 1619–1622 között szerezte be a nyomdafel-szerelését, bár a műhely csak 1625-ben kezdte meg működését. Lorenz Brewer nem kapott tá-mogatást a várostól, és tovább folytatta a jelentős külföldi forgalmat lebonyolító könyvkereske-delmet is. Bátyja halála után (1639) azonban a külföldi könyvkereskedelemmel felhagyott. Bizonyára maga is szakképzett nyomdász volt, és aktívan részt vett a könyvek nyomtatásában.

Lorenz Brewert 1639-ben tanácsosnak választották, ettől kezdve élete végéig tagja volt a város vezetőtestületének, sőt négy alkalommal a város bírójának is megválasztották. Második felesége révén, akinek apja Samuel Spillenber, Szepes vármegye nagy hírű orvosa volt, vagyona tovább gyarapodott, különösen előnyös volt a nyomda szempontjából, hogy apósa a szepesta-polcai papírmalom tulajdonosa volt. A Brewer műhelyében dolgozó nyomdászlegények közül több név szerint is ismeretes, így a sziléziai származású Georg Springer 1640-ben elnyerte a lő-csei polgárjogot, lőcsei származású volt Johann Brexel, aki az 1630-as évek elején dolgozott itt, majd külföldi vándorútra indult. Ő kapcsolatba került Konrad Kramer augsburgi származású krakkói betűöntő mesterrel, aki vagyona egy részét is ráhagyta.<sup>336</sup> Brexel hazatérte után ismét Lőcsén dolgozott, benősült a Brewer családba. További alkalmazott volt Illyési István is, aki

<sup>336</sup> PAVERCSIK Ilona: *Adalékok a bártfai és lőcsei nyomda lengyelországi kapcsolataihoz* = MKsz 1983. 283–286.

Váradról származott el, és valószínűleg Szenci Kertész Ábrahámnál tanult vagy dolgozott előzőleg. Illyési Lőcsén 1654-ben nyerte el a polgárjogot, és még később, Samuel Brewer idejében is a nyomdában dolgozott. Ismeretes még Stephan Fliess és Jakob Kussmann nyomdászlegények neve. A nyomdához könyvkötő műhely is tartozott, ahonnan Marcus Severini, Georg Krausz és Georg Steinhübel neve maradt fenn<sup>337</sup> (Severini a nyomdászathoz is érthetett, mert Valentin Gevers kassai nyomdász halála után távozott Lőcséről, és a kassai tanács 1657. március 5-én neki adta át a nyomdát.)

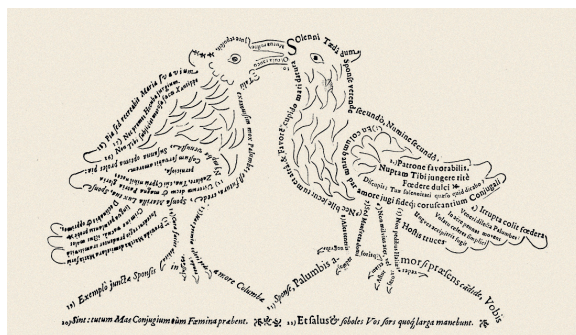
Lorenz Brewer 1664-ben halt meg, és már 1665-ben fia, Samuel Brewer tulajdonába került a nyomda: ekkor lett nagykorú és lőcsei polgár. Ő a wittenbergi egyetemen tanult 1666 és 1669 között, ezalatt vagyonát sógora kezelésére bízta. Apjához hasonlóan városi tisztségviselő, képviselő-testületi elöljáró lett. Hosszú politikai pályája alatt egyetlen célja volt: az evangélikus vallás védelmezése az erőszakos ellenreformációtól. 1674. március végén Lőcsén beszüntették az evangélikus vallásgyakorlatot, ezek után a városi tisztségviselők egy része áttért a katolikus vallásra, Samuel Brewer azonban mindvégig megmaradt lutheránusnak. Az 1681-es soproni országgyűlésen (ahol egyébként Brewer jelen volt Lőcse küldötteként) hozott rendeletek értelmében korlátozottan ugyan, de némi vallásszabadságot engedtek, és az evangélikusok Lőcsén építhettek maguknak templomot – főtemplomukat azonban elvesztették. Lorenz Brewert 1684-ben választották meg először Lőcse város bírójának, majd utána még több ízben is.

Samuel Brewer idején is a nyomdában dolgozott még a már említett Illyési István és Jakob Kussmann, az 1670-es évektől egészen az 1690-es évek végéig Johann Sagittarius felső-sziléziai származású legényt is alkalmazták, aki korábban valószínűleg Kassán is megfordult. Brewer egy másik sziléziai eredetű segédje, Christoph Pach 1674-ben nyerte el a lőcsei polgárjogot. Az 1680-as évek végén Brewernél dolgozott Matthias Vittrarius, aki feltehetően azonos a 18. század elején Késmárról ismert nyomdással. Késmárkon 1705-ben kezdett működni Vittrarius sajtója, amely 1708 után már nem dolgozott. A lőcsei iratok 1711-ben Vittrariust már elhunytként emlegetik. A lőcsei és késmárki nyomdászat között csak Vittrarius személye jelenti a kapcsolatot, a késmárki betűkészlet nem lőcsei eredetű. A lőcsei származású Kaspar Polumsky az 1690-es évek első felében tanulhatta ki a mesterséget Samuel Brewer műhelyében. Az 1690-es évek közepén indult vándorútra, amelynek során Szebenbe is eljutott, ahol a város 1695 februárjában a saját kezelésében lévő tipográfiát rábízta. De még abban az évben másnak adták át a nyomdát, Polumsky pedig visszatért Lőcsére, és ott dolgozott még Samuel Brewer fia, Johannes idejében is.<sup>338</sup>

Samuel Brewer az 1680-as években többszörözte meg addig is fokozatosan gyarapodó vagyonát. Két háza volt, és 48 helyen különböző földingatlana. 1699-ben halt meg. A nyomdát öröklő Johannes Brewert 1675-ben titokban keresztelték meg lutheránus hitre. Bár apja halálakor már nagykorú volt, néhány évig még anyja, Sophia Brewer vezette a műhelyt (1705-ig). A lőcsei nyomda – mint evangélikus kézben lévő műhely – egyre nehezebb körülmények között, de még a 18. század első felében is működött.

337 PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda... I.*, 372–378.

338 Uo., 379–392.



43. Lakodalmi köszöntő galambokat ábrázoló képverssel a lőcsei Brewer-nyomdából

A lőcsei Brewer-nyomda felszerelésének egyik része valószínűleg Krakóból származott, másik része pedig az egykori kassai Fest-féle készletből. Johannes Fest kassai nyomdász halála (1622) után néhány évvel felszerelésének egy része Lőcsére, a Brewer-nyomdába került, köztük betűk és díszek is. A lőcsei nyomda jelentősebb felújítására 1633–1634-ben került sor, amikor több új betűsorozatot szereztek be a már elhasználódott régiek helyébe. A lőcsei új betűkészlet néhány típusa megegyezik a gyulafehérvári fejedelmi nyomda újonnan öntött betűivel, sőt azonosságok fedezhetők fel a csak később meginduló, de az 1630-as években már szervezés alatt álló sárospataki nyomdáéval.<sup>339</sup> A lőcsei-gyulafehérvári azonosságokra többféle magyarázat kínálkozik: lehet, hogy a matricák voltak közös eredetűek, lehet, hogy a betűöntő személye azonos. A nyomda újabb felfrissítése az 1680-as évekre esik, majd Brewer Sámuel még az 1690-es években is tovább bővítette a betűkészletet, amely a 17. század utolsó harmadában már kezdett egy közepesen felszerelt külföldi tipográfiaéhoz közeledni.

A lőcsei nyomda rendkívül gazdag volt díszítőelemekben: valamennyi nyomtatványa nyomdai cifrák, iniciálék, fejlécek és záródíszek felhasználásával készült.<sup>340</sup>

A lőcsei nyomtatványok között szerepelnek széphistóriák, prózai elbeszélések, itt láttak napvilágot a kor legnépszerűbb barokk költőjének, Gyöngyösi Istvánnak a művei is,<sup>341</sup> és a tudományos könyvkiadásban jelentős Pápai Páriz Ferenc *Pax corporisa*.<sup>342</sup> A lőcsei nyomda egyik legnépszerűbb szerzőjévé Comenius vált: itt készült a nagy jelentőségű *Orbis sensualium pictus* több, fametszetekkel illusztrált kiadása is.<sup>343</sup> A század végén egymás után jelentek meg a protestáns pietista kegyesség népszerű művei, mint Ács Mihály *Arany lánc* című imádságoskönyve és magyar nyelvű énekgyűjteménye, a *Zöngedező mennyei kar*.<sup>344</sup> Más nyomdákhoz hasonlóan

339 V. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka 1623–1636 = OSZK Évkönyve*, 1974. 360–362, 413–414.; PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda... I.*, 378–379.

340 A lőcsei nyomdák betűinek, díszjeinek, illusztrációinak repertóriumát lásd PAVERCSEK Ilona: *A Schultz-nyomda Lőcsén = Hung. typ XVII/2*, 27–30, 171–174, 383–420. és *Uő: A lőcsei Brewer-nyomda... I. = Hung. typ XVII/2*, 30–40, 174–205, 421–586.

341 RMK I 1388, RMK I 1441 stb.

342 RMK I 1432

343 RMK I 1338, RMK I 1339

344 RMK I 1489 és RMK I 1490



a Brewer-cég is dolgozott megrendelésre, ugyanakkor számos könyvet jelentetett meg saját kiadásában. Ez utóbbiak költségeit tehát maga a nyomdász viselte. Szerepelnek köztük tankönyvek, Werbőczy törvénykönyve,<sup>345</sup> az *Evangeliumok és epistolák*,<sup>346</sup> de a lőcsei naptárak is a nyomdász saját kiadásában jelentek meg. A lőcsei műhely a szepesi káptalantól és a katolikus iskoláktól is kapott megrendeléseket, majd a 17. század végén különösen sokat dolgozott a kaszai jezsuitáknak.

A Brewer-nyomda a 17. század egyik legtermékenyebb és legszínvonalasabb műhelye volt, amelyet nem utolsósorban több nyelven is rendszeresen megjelenő naptárai tettek híressé. Samuel Brewer idejében élte a nyomda fénykorát. Több mint száz évig terjedő munkássága idején mintegy 1100 nyomtatványa jelent meg. Ha az 1711-ig előállított magyar nyelvű nyomtatványok számát vizsgáljuk, a Brewer-nyomda a kolozsvári és a debreceni műhely után a harmadik helyen állt, az idegen nyelvűek száma alapján pedig a nagyszombati nyomda után következett. Csak a 17. század könyvkiadását vizsgálva megállapítható, hogy ebben a században Lőcsén jelent meg a legtöbb hazai nyomtatvány.

#### *A SZENICÉN, TRENCSENEN ÉS ZSOLNÁN működő cseh exuláns nyomda*

♦ <i>Szenice</i>	1636
♦ <i>Trencsén</i>	1637–1664
♦ <i>Zsolna</i>	1665–1700 – (1715)

A fehérhegyi csata (1620) után áramlottak az országba az evangélikus vallásuk miatt száműzést vállaló cseh-morva menekültek (exulánsok). Ezek nevéhez fűződik a legelőször a Nyitra vármegyei Szenicén nyomtatni kezdő tipográfia (1636). Nem zárható ki az a feltételezés, hogy a Cseh Testvérek egyházának nyomdája, a Jednota ebben az időszakban Puhón lett volna, de az bizonyos, hogy Václav Vokál nyomdája nem a Cseh Testvérek tulajdona volt, hanem azt felesége vásárolta számára Prágában.

Václav Vokál cseh exuláns, aki apjával, a Cseh Testvériség egykori rektorával, Jan Vokállal Magyarországon élt, nagyjából 1624-től. Ugyanitt telepedett le 1615-ben Melichar Vokálnak, az egykori prágai nyomdásznak az özvegye, Anna is. Melichar Vokál prágai nyomdász neve levéltári adatokban 1608-ban fordul elő.<sup>347</sup> Saját nyomtatványa azonban nem ismeretes, feltehetően nem volt önálló műhelye.

Václav Vokál Pavel Čížek nyomdász és könyvárus segédje volt Prágában. Feleségül vette Čížek leányát, Dorotát, és önállósította magát, ő volt a trencsényi nyomda tulajdonosa. A nyom-

345 RMNy 1688 (Lőcse 1637) és RMNy 2938 (Lőcse 1660)

346 RMNy 1591, RMNy 1774, RMNy 2222, RMNy 3089, RMK I 1004 stb. Közülük az 1634. és 1642. évi kiadás újszövetségi illusztrációsorozatról lásd: BORSA, Gedeon: *Die Illustrationen der ältesten ungarischen Perikopenbücher, Teil V = Gutenberg Jahrbuch*, 1983. 186–194.; A cseh exuláns nyomda betűinek, díszinek és illusztrációinak repertóriumát lásd Hung. typ. XVII/1, 68–71, 144–156, 471–538.

347 Knihopis, 315.



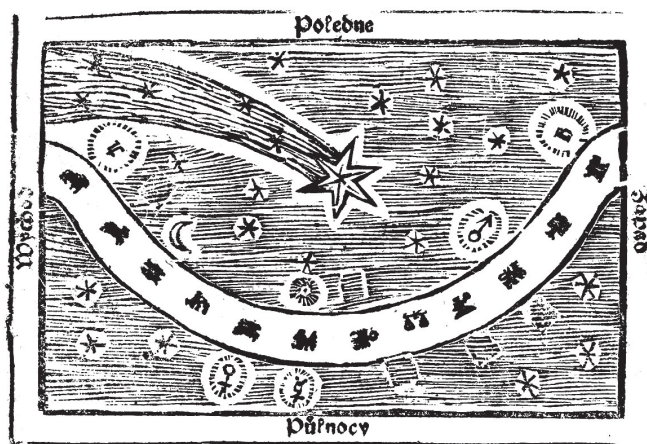
dát eredetileg felesége, Dorota született Čížková vásárolta Prágában. Vokál 1641. évi halála után a nyomda az özvegy tulajdonába került.

A 17. század folyamán Vokál nyomdája több helységben működött egymás után. Az egykori szeniceni nyomda létezését mindössze a nyomda egy kiadványának kéziratosa őrizte meg.<sup>348</sup> Vokál a nyomdát innen Trencsénbe vitte az akkor még evangélikus Illésházy család birtokára, ahol a tipográfia 1637-ben kezdett működni. Vokál valószínűleg nem volt tagja a Jednotának, és nyomdájában jobbra lutheránus művek készültek. Vokált Trencsénbe vonzhatta az ottani, már a 16. század óta virágzó iskola, amely az Illésházyak támogatását élvezte.<sup>349</sup>

A nyomda Trencsénben 1637-től 1664-ig működött. Első vezetője és tulajdonosa Václav Vokál 1641-ig, haláláig vezette. Özvegye hozzámment Laurentius Benjamin Ab Hage (vagy ahogy kevés magyar nyelvű kiadványán nevezte magát, Hagei Benjamin Lőrinc) addigi faktorhoz. Ab Hage már 1641-ben is ott dolgozott, majd 1648–1654 között ő vezette a trencsényi műhelyt. Halála után, 1655-től a vezetést Nikodém Čížek (németesen Zeissel vagy Zeisig, latinosan Lutheolus) vette át, aki az özvegynek, Dorotának volt a bátyja, és korábban Prágában festőként és nyomdászként működött.

1658-ban jelent meg a trencsényi nyomda egyik legdíszesebb terméke, Joannes Sinapius galgóczi iskolamester, majd trencsényi evangélikus lelkész *Parva schola*<sup>350</sup> című könyve. Čížek 1661-ben még a nyomda élén állt, majd eladta Paulus Wetterini Puhóban lakó cseh exulánsnak, aki azt Alžbeta nevű leányának férje, Jan Dadan számára szerezte meg.

Ennek az adásvételnek pontos ideje nem ismeretes. Bár a könyveken Čížek neve ebben a formában utoljára 1661-ben fordul elő, neve „typis Lutheolianis” formában még 1663-ban is szerepel egy alkalommal.<sup>351</sup> Ebből arra lehet következtetni, hogy 1663-ban még Čížeké volt



44. Az 1680. évi üstökösről készült metszet Zsolnáról

348 RMNy 1662

349 Trencsén nyomdászát Jozef TELGÁRSKY foglalta össze = *Trenčín. Remeslá, Tlačiarne, architektúra*. Red.: Pavel Moška. Bratislava, 1985. 189–219. és TELGÁRSKY, Jozef: *350 rokov typografie v Trenčíne*. Trenčín, 1987.

350 RMNy 2808

351 RMNy 3133

a nyomda, aki 1664-ben halt meg Trencsénben. Ettől kezdve a nyomda tulajdonosa és vezetője Jan Dadan volt. (Ez az idősebb Dadan egyébként a Morva Testvérek 1628-ban Magyarországra jött lelkészének, Lukás Dadannak volt a fia.)<sup>352</sup>

Dadan rövidesen átvitte a nyomdát Zsolnára: 1665-től már ott működött<sup>353</sup> mint a Dadan család tulajdona, egészen a 18. század elejéig.<sup>354</sup> Zsolna tehát a nyomda harmadik, de nem az utolsó állomáshelye volt. 1715 után még Puhóra költöztették a műhelyt. Hogy helyét háromszor változtatta, és négy helyen tevékenykedett, az egyáltalán nem szokatlan a korabeli hazai nyomdák életében, a kényszerű helyzetváltogatásra a 17. században is több példát találni. Zsolnára id. Jan Dadan költöztette át a nyomdát, 1665-ben már itt működött, egészen 1715-ig. Ide a rekatolizáció hulláma jóval később érkezett: 1686-ban nyitották meg gimnáziumukat a jezsuiták, majd 1704-ben a ferencesek is megtelepedtek.

A Zsolnára való átköltözésre bizonyára a Trencsénben egyre jobban teret nyerő ellen-reformáció ösztönözte, amelynek eredményeképpen többé már nem volt a lutheranizmus fellegvára, mint Vokál letelepedése idején. Az 1645-ben betelepített jezsuitáknak hamarosan iskolájuk is nyílt a városban, és a lutheránusok a rekatolizáló Illésházy család pártfogását is elvesztették. Az idősebb Jan Dadan valószínűleg 1674-ben halt meg, a műhelynek ebből az évből nem is ismeretes nyomtatványa. Ezután a nyomdát 1683-ig az özvegy, Elisabeth Dadan (leánynevén Alžbeta Wetterini) vezette mindaddig, amíg fia, a legifjabb Jan Dadan nagykorú nem lett (1685). Alžbeta Dadanka, szül. Wetterini tulajdonába került a műhely, majd az ifj. Jan Dadan lett a tulajdonos. Ő már Zsolnán született, és apjánál tanulta a könyvnyomtatást, 1704. július 26-án halt meg, negyvenkét éves korában.<sup>355</sup> Felesége Žužana Maluch volt, Timotej Maluch zsolnai bíró és szenátor leánya. A házat, amely Zsolna úgynevezett alsó kapujának közelében volt, feleségével együtt vásárolta 260 tallérért 1693-ban.<sup>356</sup> Itt laktak, és itt volt a nyomda is 1693 és 1717 között. Még a 18. század elején is az ifjabb Dadan állt a nyomda élén.

352 GULYÁS Pál: *A trencsén–zsolnai könyvnyomda* = MKsz 1943. 118–123.

353 REPČÁK, Jozef: *Prehľad dejín knižtlaču na Slovensku*. Bratislava, 1948. 63–64.

354 Az exuláns nyomda zsolnai korszakáról lásd SOBOLOVÁ, Božena: *Dadanovská exultanská tlačiareň v Žiline = Žilinská knižtlačiareň rodiny Dadanovcov*. Zborník z odborného seminára vydaný pri príležitosti 350 výročia narodenia Jána Dadana ml. Žilina, 2012. 50–54.; PAPP Ingrid: *Egy felső-magyarországi könyvműhely szerepe a 17. századi lutheránus reprezentációban = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*. Szerk. BÁTHORY Orsolya, KÓNYA Franciska. Budapest, 2016. 315–323.; UŐ: *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéddek a 17. századi Magyarországon: a nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*. Budapest, 2018.; V. ECSÉDY Judit: *Zsolna, egy különleges nyomdahely = „Üstököst látni”*. Az 1680-as üstökös művelődés- és tudománytörténeti emlékei. Budapest, 2017. 487–510.

355 Nataša LAJDOVÁ, Božena SOBOLOVÁ, Ivana JANČULOVÁ: *Hospodárske, kultúrne a politické pomery na Slovensku v období pred príchodom a českých a moravských tlačiarov na Slovensko*. Žilina v 17. storočí, podmienky pre založenie a činnosť tlačiarne – Tlačiarne na Slovensku do konca 18. storočia Dadanovci a tlačiarne na Slovensku v literatúre = *Žilinská knižtlačiareň rodiny Dadanovcov...*, 4–14.

356 Peter ŠTANSKÝ: *Dadanovská knižtlačiareň a knižtlačiarne v Žiline do roku 1948 = Žilinská knižtlačiareň rodiny Dadanovcov...*, 41–64. Az 52. lapon az egykori Dadan-ház látható (1989-es felvétel).

Minthogy gyermekük nem volt, ezért a nyomdát a puhói Anna Dadanka, ifj. Dadan leánytestvére örökölte, aki Jan Chrastina özvegye volt. A nyomdászatot az ifjú Daniel Chrastina folytatta.<sup>357</sup>

A trencsényi nyomda sorsával kapcsolatos adatokat Daniel Krmann lelkész őrizte meg a 18. század elején, az ifjabb Johannes Dadan fölött tartott gyászbeszéd kapcsán.<sup>358</sup>

Az exuláns nyomda különlegessége, hogy cseh földről származó archaikus fametszetálmányt őrzött meg. A Magyarországon megtelepedő exuláns nyomda a maga 171 fametszetével az illusztrációkkal gazdagon felszerelt műhelyek közé tartozott, mindenekelőtt a 81 képből álló újszövetségi illusztrációsorozatának köszönhetően.

A nyomda Trencsénben mintegy kétszáz, Zsolnán mintegy kilencven művet adott ki, többségük azonban néhány leveles alkalmi nyomtatvány vagy disputáció, és csak kisebb hányadát teszik ki a több száz lap terjedelmű evangélikus vallásos kiadványok vagy prédikációk, amelyek zöme biblikus cseh nyelven íródott. Trencsénben csak kétszáz év múlva létesült újra nyomda, 1862-ben, Franz Xaver Škarnitzl vállalkozása, akinek egyébként Szakolcán volt nyomdája már 1799 óta.

#### *Az EPERJESI nyomda*

♦ Scholtz, Thomas 1656

A 16. századi eperjesi nyomda létezését semmi sem bizonyítja, tekintve, hogy az 1573-ból származó, eperjesinek tartott nyomtatványról bebizonyosodott, hogy az Sziléziában készült, (igaz, eperjesi származású nyomdásztól). Az első eperjesi nyomda tehát a 17. században létesült, és a legkorábbi itteni nyomtatvány ismereteink szerint 1656-ból való. A 17. századi eperjesi nyomda létezéséről ez az egyetlen kiadvány tanúskodik.<sup>359</sup> Thomas Scholtz nyomdász neve korábban nem ismeretes, és ugyanilyen ismeretlen az a felszerelés, amellyel Eperjesen nyomtatott. Mindaz, amit ma erről a rövid életű eperjesi nyomdáról tudunk, azokból az utalásokból származik, amelyek egyrészt nyomtatványában, másrészt az eperjesi városi számadásokban találhatók. A kiadvány Andreas Braxatoris 1656. decemberi, Horváth András eperjesi rektor elnökletével lefolytatott teológiai vizsgájának tézisei latin nyelven.<sup>360</sup> Horváth vezetésével egyébként az 1650-es években számos más vizsgatézis is megjelent, többségük a bártfai nyomdában. Az eperjesi nyomtatványt Scholtz Daniel Lengfelter eperjesi bírónak és Johannes Lengfelternek, patronusának ajánlotta. A nyomdász előszavából megtudni, hogy ez műhelyének első terméke,

357 Jana KURUCÁROVÁ: *Českí exulanti v Žiline a okolí = Žilinská kníhtlačiarení rodiny Dadanovcov...*, 15–24.

358 RMK II 2224

359 V. ECSÉDY Judit: *Az eperjesi nyomdászat kezdetei* = MKsz 2002. 10–23.; Az eperjesi nyomda felszerelésének repertóriumát lásd Hung. typ XV II/1, 81–83, 202, 845–850.

360 RMNy 2635 – A mű létrejöttének körülményeiről és a pártfogó személyekről lásd bővebben: HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. collegium története*. Kassa, 1896. 62–66.

amelyet azonban patrónusa jóvoltából több is fog követni az új eperjesi tipográfiából. A pártfogónak szóló szokásos fogadkozás azonban nem bizonyíték arra, hogy a nyomdásznak valóban készültek más munkái is. A vizsgatézisek végén a nyomdász az olvasó elnézését kéri, amiért nem tudta a görög szavakat görög betűkkel nyomtatni, de ilyen betűi nem voltak újonnan felállított tipográfiájában. Végül Abraham Eccard eperjesi lelkipásztor latin verse következik Horváth Andrásnak címezve. A vers lényegében a nyomdászat dicsérete: a szerző megragadja az alkalmat, hogy a városban nyomda működik, és hogy annak első terméke éppen Horváth András munkája.

Az eperjesi városi számadások és kifizetések egyértelműen bizonyítják, hogy Thomas Scholtz nyomdász a város hívására érkezett, és annak támogatásával állította fel műhelyét.<sup>361</sup> Ezt bizonyítják a helyi kézművesek számadáskönyveiben azok a bejegyzések, amelyek szerint a nyomda számára 1656-ban különféle munkákat végeztek el. A nagyobb tételek között egy vaskeret javítása és a betűtartó állvány készítése szerepel, továbbá apróbb lakatosmunkák. Egy másik iparos, Daniel Lengfeller bíró utasítására egy mázsa ólmot szállított Scholtz-nak, amiért a város tizenhat aranyat fizetett. Scholtz-nak feltehetően szándékában volt új betűket önteni, ehhez kellett az ólom, bár matricák meglétéről nincs említés. Az év folyamán beszerzett ólomból, úgy látszik, mégsem öntött betűt, legalábbis a decemberben elkészült nyomtatványa alapján rendkívül szerény, elhasznált és régies betűkészlete volt.

Úgy látszik, Scholtz nem telepedett meg tartósan Eperjesen. Nem tudni, hogy hol tartózkodott tizenhárom évig, legközelebb ugyanis 1669-ben találkozni nevével mint a bártfai városi nyomda faktorával. Egészen fiatal ember lehetett, amikor Eperjesen nyomtatott, hiszen később évtizedekig dolgozott a bártfai városi nyomdában, sőt Bercsényi Miklós parancsára még ő vitte át a bártfai nyomdát Kassára (1710). Neve – amennyiben mindvégig ugyanarról a Thomas Scholtzról van szó, nem pedig apáról és fiúról – legutoljára 1714-ben fordult elő Kassán.

#### *POZSONYI nyomdák a 17. század második felében*

- ♦ *Gründer, Gottfried* 1669–1673
- ♦ *Zerweg, Johann Gregor* 1671, 1675–1678

Az első olyan pozsonyi nyomda, amelyet nem katolikus főpap alapított, Gottfried Gründer 1669-ben dolgozni kezdő tipográfiája volt. A városban megtelepedő Gründer korábban, 1663-ig rokonának, a boroszlói Georg Baumann-nak nyomdáját vezette. Feltehetően evangélikus vallású volt, mindenesetre nagy számban nyomtatott a pozsonyi evangélikusok számára. Műhelye fennállásának négy éve alatt mintegy hatvan művet adott ki, ezek közül azonban csak néhány terjedelmesebb akad. Kérdéses ugyanis, hogy teljes egészében az ő műhelyéből került-e ki Kéry János pálos rendfőnök, utóbb váci püspök nagyszabású *Universa philosophia scholasticájának*<sup>362</sup>

<sup>361</sup> REPČÁK, Jozef: *Prehľad dejín knižnice na Slovensku*. Bratislava, 1948. 63–64.

<sup>362</sup> RMK II 1325





45. Szív alakban szedett köszöntőszöveg a pozsonyi Gründer-nyomdából

három vaskos fóliókötetete, vagy csak bizonyos részeket nyomtattak hozzá Pozsonyban, és egyébként (mint Kéry más művei is) Bécsben készült.

Gründer nyomdája 1669–1670-ben volt a legtermékenyebb, majd utána a jelek szerint alig nyomtatott valamit. Ennek okát minden bizonnyal a Wesselényi-összeesküvés leleplezését és megtorlását követő politikai helyzetben kell keresni, amely az evangélikusokat különösen sújtotta. Gründer bizonyára evangélikus vallású volt, ahogy a boroszlói Baumann-nyomda is evangélikus elkötelezettségű volt. Pozsonyi nyomtatványai azonban nem kizárólag evangélikusoknak szóltak, több megbízatást kapott a katolikus egyháztól is. Kiadványai közt nagy számban szerepelnek a Pozsony tágabb környékén működő evangélikus gimnáziumok vizsgatézisei és az ott működő tanárok egyéb munkái. Gründer nyomtatványai között olyan is szerepel, amelynek kiadója pozsonyi könyvkereskedő volt, csak a nyomtatás munkáját végezte ő. Ilyen a *Vade mecum* című német nyelvű kegyességi munka, amelynek kiadója, amint kolofonjában olvasható, David Schäffer pozsonyi könyvkereskedő.<sup>363</sup>

Gründer 1671-től kezdve a katolikusok számára is nyomtatott Pozsonyban: kiadta Pázmány Péter *Bizonyos okok*<sup>364</sup> című munkáját (1671) is. Maga a jezsuita történetíró sem tudott választ adni arra, hogy 1671 után miért nyomtatott olyan keveset. Nem tudni, hogy 1673-ban miért távozott Pozsonyból. Ebben az időben ugyanis éppen Kéry János pálos rendfőnök nagyszabású munkájának kiadásával foglalkozott. Gründer 1673-ban még Pozsonyban dolgozott, majd ugyanebben az évben visszatért Boroszlóba, ahol 1673 és 1681 között ismét ő lett a Baumann-officina faktora. Pozsonyi nyomtatványai rendkívül magas tipográfiai színvonalról

<sup>363</sup> *Vade mecum* (Pozsony 1669) = RMK II 1254 = RMNy 3683

<sup>364</sup> RMK I 1124 = RMNy 3769

és gazdag felszerelésről tanúskodnak.<sup>365</sup> Különlegességnek számít J. Kusser *Altus* című hangjegyes munkájának<sup>366</sup> kinyomtatása 1669-ből. Néhány alkalmi nyomtatványának kiállítása is nagy fokú tipográfiai ügyességre vall, mint például a plakát alakú *Thalassio* című nyomtatvány ugyanebből az évből.<sup>367</sup> Kézenfekvő lett volna, hogy Boroszlóból, a Baumann-nyomdából hozta a Pozsonyban használt felszerelését. De azok a betűk és díszek, amelyeket Boroszlóban, illetve Pozsonyban használt, alig mutatnak egyezést, egy díszről és egy-két fraktúr betűről eltekintve. Feltételezhető tehát, hogy Pozsonyban használt felszerelését „útközben”, azokban az években szerezte be, amelyekről semmit sem tudunk, vagyis mielőtt Pozsonyba érkezett volna. A Pozsonyban őt 1675-től követő nyomdász, Johann Gregor Zerweg elődjétől eltérő, bár szintén igényes felszereléssel dolgozott.<sup>368</sup> Mégis bizonyos jelek arra mutatnak, hogy némi tipográfiai anyag Pozsonyban maradt Gründer nyomdájából.

Gründer távozása után egy ideig Pozsony ismét nyomda nélkül volt, majd Johann Gregor Zerweg alapított itt tipográfiát. Korneli János jezsuita történetíró *Res gestae in Ungaria*<sup>369</sup> című munkájában említi azt az eretnek pozsonyi könyvnyomtatót, aki Szűz Máriát sértő éneket adott volna ki Nádasdy Ferenc országbíró kivégzése alkalmából (1671). A jezsuita történetíró úgy tudta, hogy ezután a nyomdász, akinek nevét nem említi, kibékült az egyházzal és Nagyszombatba ment.<sup>370</sup> Korábban feltételezhető volt, hogy ez a meg nem nevezett nyomdász Gottfried Gründer lett volna.<sup>371</sup> Újabban előkerült korabeli iratok azonban meggyőzően bizonyítják, hogy ez a nyomdász Johann Gregor Zerweg volt,<sup>372</sup> aki a következő évben, 1672-ben valóban a nagyszombati Akadémiai nyomda faktoraként jegyezte kiadványait. Vagyis mielőtt Zerweg 1675-ben Pozsonyban nyomdát alapított volna, már korábban, 1671-ben is foglalkozott itt könyvnyomtatással, valószínűleg Gründer pozsonyi műhelyében,<sup>373</sup> ezután Nagyszombatba ment, majd 1675-től Pozsonyban önállósította magát.

Gründer után és Zerweg előtt azonban más is jelentkezett volna pozsonyi nyomdásznak. A legújabb kutatások szerint Michael Thurnmayer bécsi nyomdász szerette volna megvásárolni az eladásra kerülő, a kivégzett Nádasdy Ferenc által alapított lorettomi nyomdát.<sup>374</sup> Szándéka szerint azzal a céllal, hogy az éppen nyomdát nélkülöző Pozsonyban létesítsen könyvnyomtató

365 A pozsonyi Gründer-nyomda betűinek, díszének, illusztrációinak repertóriumát lásd Hung. typ XVII/1, 90–91, 206–209, 875–902.

366 RMNy 3602

367 RMNy 3600

368 A pozsonyi Zerweg-nyomda betűinek, díszének, illusztrációinak repertóriumát lásd Hung. typ XVII/1, 92–94, 209–211, 903–922.

369 KORNELI, J.: *Res gestae in Ungaria...* Cassoviae 1740, 184. – PETRIK II. 450

370 GYURIKOVITS György közleménye = *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kultur*, Wien, 1826. 675, 691–694. – Ennek adatait vette át és közölte magyar fordításban SZABÓ József: *A pozsonyi könyvnyomdák története 1610–1826 = Gutenberg* (Eger) 1866. Nr. 20–23.

371 Ezen a véleményen volt Jozef REPČÁK: *Prehľad...* 43.

372 Hung. typ II/1, 91.

373 ČAPLOVIČ 407 szerint Zerweg Gründer pozsonyi műhelyében nyomdászként dolgozott 1671-ben.

374 VISKOLCZ Noémi: *Nádasdy Ferenc (1623–1671) nyomdái*. Budapest, 2015. 80–81. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 7.)

műhelyt. Érdekes módon Kollonich Lipót magyar kamarai elnöktől és bécsújhelyi püspöktől származó értesülésre hivatkozva ajánlkozott pozsonyi nyomdásznak. A lorettomi nyomda megvételében azonban valószínűleg idős kora, majd 1675-ös halála megakadályozta.

Az új pozsonyi nyomdász, Zerweg tevékenységének 1671-es átmeneti pozsonyi tartózkodása után csak 1675-től 1678-ig van nyoma. Ő már szinte kizárólag a katolikusok számára nyomtatott, ami érthető is, hiszen egyszer már eretnek könyvek nyomtatásával vádolták, ahogy azt Korneli János jezsuita történetíró állította a név szerint nem említett nyomdászáról.<sup>375</sup> Zerweg neve nyomtatásban először 1672-ben mint a nagyszombati jezsuita Akadémiai nyomda faktora tűnik fel. De találkozunk a nevével egy korabeli iraton, 1671. május 3-án is, amikor a magát „Johann Gregor Zerweg Buchdrucker und Formschneider”-ként megnevező nyomdász a pozsonyi városi fogdában Gabriel Ivultól, a nagyszombati nyomda prefektusától pénzt kap kölcsön.<sup>376</sup> Az irat érdekessége, hogy itt Zerweg saját nyomdájáról beszél, amelyet szükség esetén elzálogosít. Ebben az időben, feltételezésünk szerint, még Gründernél dolgozott, és önálló tipográfiájára ebben az időben semmi jel nem utal. Egyelőre nem tudni, hogy Zerweg 1672 után is a nagyszombati Akadémiai nyomdában dolgozott-e, mert mint önálló pozsonyi nyomdász csak 1675-ben tűnt fel.

Saját fametszete lehetett az a Golgota-ábrázolás, amely 1674-ben még egy nagyszombati nyomtatványban fordult elő, 1675-ben viszont Zerweg pozsonyi nyomdájában. Bár amint láttuk, Zerweg Gründer nyomdájában is dolgozott, nyomdai felszerelése inkább a nagyszombati



46. Fametszetű illusztráció: Szent Antal a halaknak prédikál.  
Valószínűleg J. G. Zerweg pozsonyi nyomdász saját metszete

375 KORNELI János: *Res gestae in Ungaria* (Tyrnaviae 1742)

376 Hung. typ II/1, 92.



47. A pozsonyi Zerweg-nyomda iniciálésorozata

Akadémiai nyomdáéval mutat hasonlóságokat. Bizonyára saját alkotása az a fametszetes képsorozat, amely Páduai Szent Antal életéről szól, *Officium S. Antonii* címmel. Pozsonyban kétszer is kinyomtatta, 1677-ben és 1678-ban.<sup>377</sup> A könyvben szereplő fametszetek mindegyike pontos utánmetszése a nagyszombati Akadémiai nyomda 1662-es kiadásában szereplő rézmetszetű képeknek.<sup>378</sup> Tipográfiája városi nyomdaként is működött, ezt bizonyítja az 1676-ban kiadott *Vectigal* című latin nyelvű árszabások közlő kiadványa,<sup>379</sup> és a példány alapján ma már nem található, 1678-ban kiadott pestis elleni körlevele.<sup>380</sup> Munkásságának utolsó évében készült, különlegességnek és ritkaságnak számító nyomtatványa a puskaművesség kézikönyve a pozsonyi vár és a város fegyvertárnokától, Johann Ludwig Gössingertől *Pixnmeisterey* címmel.<sup>381</sup> A hozzá tartozó rézmetszetű ábrák talán magától Zerwegtől származnak.

1678 után – ebben az évben halt meg Zerweg – nem ismeretes több pozsonyi nyomtatvány, legfeljebb pozsonyi könyvárus által kiadott könyvek. Nincs nyoma annak, hogy ezt követően a városban könyvnyomtató műhely tevékenykedett volna. Pozsonyi kiadási helyet megjelölő könyv viszont több is ismeretes a század utolsó harmadából, ezek azonban valószínűleg nem itt készültek. Már 1673-ban felvették a pozsonyi könyvkereskedők céhébe az osztrák örökös tartományokból érkező, katolikus vallású Michael Fabert, majd 1674-ben a pozsonyi polgárjogot is elnyerte. Ő a kiadója Balassi Bálint–Rimay János *Istenes éneki*<sup>382</sup> 1676. évi kiadásának: a könyv saját költségével, de valószínűleg Zerweg műhelyében készült. Faber később Selmechányára költözött, ahol még 1720-ban is könyvárúsként működött.<sup>383</sup>

Johann Ferdinand Sonntag 1698-ban a pozsonyi tanácsnál könyvnyomda-alapítási és letelepedési engedélyért folyamodott. Korábban (1686) Szentiványi Mártonnak, a nagyszombati Akadémiai nyomda prefektusának hívására egy bizonyos munka elvégzésére szegődött Nagyszombatba, de onnan a munka elvégzéssel elbocsátották. Ekkor Nürnbergbe utazott, ahol Bal-

<sup>377</sup> *Officium cum brevi compendio vitae S. Antonii Paduani* = RMK II 1412 = RMNy 4165 és 1678-as címlapkiadása RMNy 4212

<sup>378</sup> A nagyszombati *Officium* rézmetszetekkel: *Paduai Sz. Antal solosmája*... 1662 = RMNy 3058

<sup>379</sup> RMK II 1388 = RMNy 4107

<sup>380</sup> ČAPLOVIČ 437a = RMNy4213

<sup>381</sup> Gössinger, J. L.: *Pixnmeisterey* (Pozsony 1678) = Čaplovič 436 = RMNy 4210

<sup>382</sup> RMK I 1207 = RMNy 4105

<sup>383</sup> HORVÁTH, Pavol: *Nakladel'stva činnost' bratislavských knihárov v rokoch 1670–1770* = *Kniha* '93/94, 53–63.



thasar Joachim Ender mellett kapott alkalmazást. Innen ajánlkozott az általa korábról már jól ismert Pozsonyba városi nyomdásznak.<sup>384</sup>

Minthogy azonban az 1678 utáni időkből egészen a 18. század második évtizedéig, Johann Paul Royer letelepedéséig pozsonyi kiadvány nem ismeretes, nagyon valószínű, hogy Sonntag nem kapta meg Pozsonytól a kért engedélyt és a városi nyomdásznak kijáró juttatásokat, így elállt tervétől.

### 3. A nyugat-dunántúli protestáns nyomdák

A 17. század első felében a Nyugat-Dunántúl és a Csallóköz több helységében működtek protestáns nyomdák: Sárvárott, Németújvárott, Csepregen, (Sopron)Keresztúron, Pápán, Tejfalun és Somorján, majd a század második felében Kőszegen. E protestáns nyomdahelyek esetében azonban mindössze két műhelyről van szó: az egyik a Manlius-műhely magának Joannes Manliusnak, majd Farkas Imrének tulajdonában, a másik pedig a Batthyány Ferenc által alapított, és a reformátusok használatára átadott tipográfia. Manlius, illetve Farkas Imre műhelye a nyugat-dunántúli evangélikusoknak dolgozott, míg a Batthyány-féle tipográfia a dunántúli reformátusokat szolgálta. A 17. század első felében voltak évek, amikor mindkét műhely működött párhuzamosan, és voltak évek, amikor egyik sem.

Nyugat-Dunántúlon a lutheránus és kálvinista teológiai irányzat követői közt kenyértörésre az 1591. évi Csepregen tartott kollokviumon került sor, amelyen Batthyány Boldizsár 1590. február 11-én bekövetkezett halála után Nádasdy Ferenc elnökölt. Itt Beythe István szuperintendenst – Manlius régi patrónusának, Batthyáynak a lelkészét – súlyosan elmarasztalták. A csepregi kollokviumot az evangélikusok és reformátusok közötti további viták követték, ugyanakkor evangélikus részről több, a katolikusoknak címzett vitairat is megjelent.

*Joannes Manlius és Farkas Imre műhelye a nyugat-dunántúli evangélikusok szolgálatában*

♦ Keresztúr	1601, 1603–1620
♦ Sárvár	1602
♦ Csepreg	1625–1643

Bár Joannes Manlius korábban Horvátország területén is nyomtatott, a 17. században egészen 1605-ben bekövetkezett haláláig nyugat-dunántúli helységeken dolgozott.<sup>385</sup> Az 1598-tól 1605-ig ránk maradt Manlius-nyomtatványok az egyaránt Nádasdy-birtokot képező két

384 *Archiv für Geschichte, Statistik...* 691–694.

385 ZSIGMONDY Árpádné: *Johannes Manlius és nyomdakészlete 1575–1605* = OSZK Évkönyve, 1982/1983. 297–410.; A Manlius és Farkas által használt betűk, díszek, illusztrációk repertóriumát lásd Hung. typ XVII/1, 45–49, 102–106, 255–276.

nyomdahely: Sárvár és (Sopron)Keresztúr egyikén jelentek meg.<sup>386</sup> Farkas Imre munkássága teljes egészében az evangélikus Nádasdy család pártfogásához kötődött, és abban az évben, amikor Nádasdy Ferenc ünnepélyes keretek között a csepregi templomban katolizált, Farkas Imre nyomdája – Joannes Manlius egykori tipográfiája – megszűnt (1643).

Manlius nyomdájában a nyugat-dunántúli protestánsok számára nyomtatott könyvek jelentek meg. 1602-ben Sárvárra költözött, ahonnan az év folyamán négy kiadványa ismeretes. Kiemelkedik közülük Magyar István evangélikus vitairata *Az országokban való sok romlásoknak okairól*,<sup>387</sup> amely a szerző saját költségén jelent meg. Magyar könyvét Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitánynak ajánlotta.

Keresztúrra visszatérve Manlius kinyomtatta Zvonarics Mihály evangélikus lelkész (később sárvári esperes, majd Vas és Sopron vármegye püspöke) vitairatát<sup>388</sup> az evangélikusok és katolikusok közötti vitatott kérdésekről. Nyomdájából több evangélikus prédikációskötet és évente magyar naptár is kikerült. 1604-ben elhunyt Manlius addigi patrónusa, Nádasdy Ferenc hadvezér, a fekete bég, akinek halálára Manlius különféle nyelveken gyászverseket nyomtatott ki. Utolsó nyomtatványa 1605 elején készülhetett, mert újévi verseket is tartalmaz, és január végén Manlius meghalt. Halálát követően a nyomda feltehetően szünetelt néhány évig, mert 1608-ig nincs nyoma a tipográfia működésének.

Manliusnak Nádasdy pártfogása alatt töltött éveiből (1598–1605) a különböző nyomdahelyekről huszonkét műve maradt fenn. Nyomtatványai technikai tudásáról és készségéről tanúskodnak. Ennek egyik bizonyítéka legutolsó nyomtatványa is,<sup>389</sup> a korban divatos szó- és betűjátékokkal: a két irányban olvasható szöveg iparművészeti teljesítményként is érdekes. Még az 1600-as években is működött a könyvkötő műhelye, amint a tőle fennmaradt, azonosítható kötések bizonyítják.<sup>390</sup>

1608-ban, hároméves szünetelés után kezdte el ismét működését az egykor Manlius-féle sajtó. Farkas Imre vezetése alatt a nyomda 1620-ig (Sopron)Keresztúron, majd 1625-től 1643-ig Csepregen működött, mindkét helyen a Nádasdyak oltalma alatt.<sup>391</sup> A nyomdakészlet azonossága miatt nem kétséges, hogy Farkas Imre volt Manlius utóda a nyomdában. Arra azonban semmi bizonyíték sincs, hogy Farkas már korábban is itt dolgozott volna, és ugyanúgy bizonytalanság van akörül, hogy Farkas a nyomdát vette-e, vagy Manlius özvegyének, esetleg leányának keze révén, házassággal szerzett-e hozzá jogot, ami egyébként a korban bevett szokás volt.

Farkas Imre első ismert nyomtatványa az 1609. évre szóló kalendárium.<sup>392</sup> Keresztúri nyomtatványai soraiban több olyan evangélikus vitairat is van, amelyekre katolikus részről a választ Pázmány Péter írta meg. Az evangélikus prédikációskötetek, naptárak és alkalmi kiadvá-

386 BORSA Gedeon: *Újabb adatok Manlius tevékenységéhez* = OSZK Évkönyve, 1973. 195–200.

387 RMNy 890

388 RMNy 902

389 RMNy 934

390 BORSA Gedeon: *Joannes Manlius mint könyvkötő* = OSZK Évkönyve, 1970/1971. 301–321.

391 KOVÁCS József László: *Farkas Imre sopronkeresztúri és csepregi nyomdája 1608–1643* = MKsz 1973. 359–364.

392 RMNy 972

nyok mellett Farkas műhelyében készült Lackner Kristóf két munkája 1617-ben. Az egyik, a *Florilegus Aegyptiacus* című emblémaszótár,<sup>393</sup> ahol a címlevél után Lackner rézmetszetű címere látható az 1604-es évszámmal, a másik a *Maiestatis Hungariae aquila* című emblémamagyarázata,<sup>394</sup> ahol a címlevél utáni rézmetszetű kompozíció Magyarország, Sopron és Náprági Demeter kalocsai érsek címerét ábrázolja.

A Manliustól örökölt nyomdafelszerelés felújítására 1616–1617-ben került sor Keresztúron. Maga Farkas Imre is beszámolt arról 1617-re szóló kalendáriumának az előző év Szt. András napján kelt ajánlásában, hogy a nyomdában betűöntő tevékenykedik, egyúttal megköszönte Nádasdy Pálnak, hogy „az elvásott typusát” saját költségén megújíttatja. A betűöntő munkája eredményeképpen a nyomda betűkészlete nagyrészt kicserélődött, és a Manliustól származó archaikusabb betűfajták eltűntek. Néhány évvel később Batthyány Ferenc németújvári tipográfiájának bővítését is egy név szerint nem ismert betűöntő végezte. A két helyen is dolgozó betűöntő személyének azonossága nem kétséges, minthogy az újonnan készített betűk is azonosak Keresztúron és Németújvárott.<sup>395</sup> A közvetítésben talán a későbbi németújvári nyomdásznak, Szepesváraljai Bernhard Máténak is szerepe lehetett, aki még Keresztúron, Farkas Imre műhelyében dolgozott akkor, amikor a betűöntő ott tartózkodott.

Farkas Imre utolsó keresztúri nyomtatványa, az evangélikus *Agenda* 1620-ban jelent meg.<sup>396</sup> Amint a könyvben olvasható, Farkas Imre nyomdász saját költségén adta ki újra a „boldog emlékezetű Manlius János uram által nyomattatott *Agendát*,<sup>397</sup> minthogy példányai igen megfogyatkoztak.” Feltehető, hogy Farkas 1621-ben már Csepregre települt, de azt abban az évben az Esterházyak feldúlták. Évek kellettek, amíg újra rendeződött a helyzet. Talán ez a magyarázata annak, hogy 1621 és 1624 között nincs nyom Farkas munkásságának. Legközelebb ugyanis Csepregen nyomtatott, 1625 végén.<sup>398</sup> Úgy tűnik, hogy a nyomda 1638–1639-ben megint szünetelt, sőt 1637. évi működéséről is csak egyetlen bizonytalan adat tanúskodik. 1643-ban Farkas Imre saját költségén kiadta Zvonarics Mihály *Az Úr vacsorája* és Letenyei István *Ez sacramentomhoz* című evangélikus tanítást,<sup>399</sup> amelyben a szerzők a református felfogással erősen vitatkozva fejtették ki az úrvacsoráról szóló evangélikus tanítást. (Zvonarics és Letenyei evangélikus, illetve Kanizsai Pálfi János és Pathai István református prédikátorok között 1613-tól kezdve folytak viták az úrvacsoráról.)

Farkas Imre keresztúri és csepregi nyomtatványait általában pártfogóinak ajánlotta: néhányat Batthyány Ferencné Poppel Évának, de a legtöbbet Nádasdy Pálnak, majd Nádasdy Ferencnek. Ez utóbbi főúrnak ajánlotta még 1643. szeptember 8-án Zvonarics és Letenyei munkáját is, ez az együtt nyomtatott két mű azonban egyben Farkas Imre – és a csepregi nyomda – utolsó ismert nyomtatványa is. A nyomda megszűnése Csepreg földesurának, Nádasdy Ferencnek

393 RMNy 1135

394 RMNy 1136

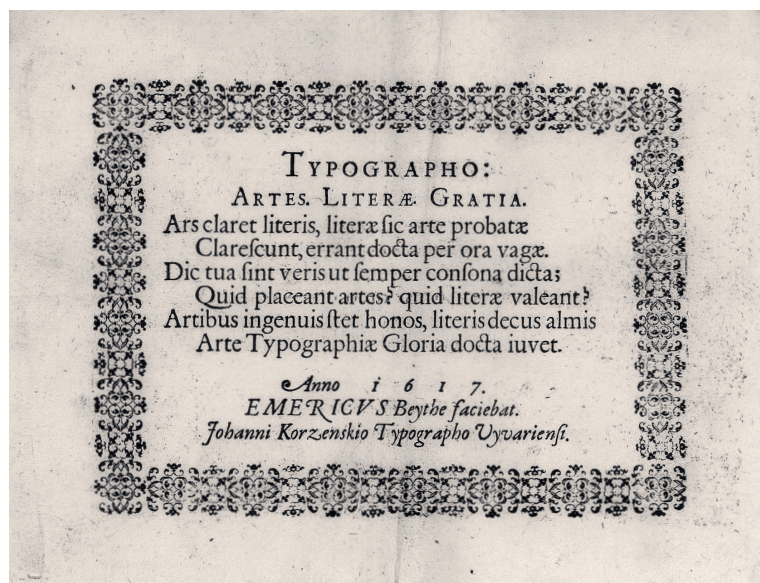
395 V. ECSÉDY Judit: *Egy dunántúli református nyomda sorsa* = OSZK Évkönyve, 1979. 314.

396 RMNy 1221

397 RMNy 833

398 ZÁTONYI Sándor: *Könyvnyomda Csepregen, a 17. század első felében* = Vasi Szemle, 1963. 85–89.

399 RMNy 1991



48. Korzenski németújvári nyomdász bemutatkozó nyomtatványa

(a későbbi országbírónak, a Wesselényi-összeesküvés után kivégzett főúrnak) katolikus hitre való áttéréseivel függ össze. Ezt követően az evangélikusnak megmaradt Farkas Imre többé nem nyomtathatott. Halálának időpontja nem ismeretes, de a korabeli feljegyzések szerint 1648-ban már nem élt, minthogy ekkor már a tipográfus özvegyét említik. 1643 után a nyomdára vonatkozóan nincs több adat, semmi sem mutat arra, hogy összefüggésbe lehetne hozni a húsz év múlva Nádasdy Ferenc által alapított alsó-ausztriai pottendorfi vagy a nyugat-magyarországi lorettomi katolikus nyomda valamelyikével.

#### *A Batthyány Ferenc által alapított nyomda a dunántúli reformátusok szolgálatában*

♦ <i>Németújvár</i>	1617–1619
♦ <i>Pápa</i>	1624–1632
♦ <i>Tejfalva</i>	1637–1645
♦ <i>Somorja</i>	1650
♦ <i>Kőszeg</i>	1651–1668?

Batthyány Ferenc, aki Bethlen Gábor dunántúli hadainak fővezére volt, 1615-ben vette meg a bécsi Johann Fidler nyomdáját,<sup>400</sup> a szükséges magyar betűket pedig Linzből szerezte be. Ezzel a vásárlással a 16. században tevékenykedett Joannes Manlius után második alkalommal lett a Batthyányak birtokközpontja, Németújvár nyomdahely. Batthyány nyomdavasárlását örömmel fogadták a nyugat-dunántúli református egyház vezetői, mindenekelőtt Kanizsai Pálfi

<sup>400</sup> *A magyar könyvkultúra múltjából.* IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rendezte, függelékkel összeállította HERNER János és MONOK István, Szeged, 1983.



János, a hazai presbiteriánus mozgalom egyik legkiemelkedőbb személyisége, aki már 1614-ben foglalkozott a nyomdaalapítás gondolatával.<sup>401</sup>

Batthyány németújvári nyomdája azonban még 1617 januárjában is használatlanul állt, mert nem sikerült tipográfust szereznie. Az év folyamán azonban munkába állították a nyomdát, mert megjelent Pathai Istvánnak a *Helvétiai religióról* szóló műve,<sup>402</sup> de a nyomdász személye a legutóbbi időkig ismeretlen volt. Mindössze annyit lehetett róla tudni, hogy legfeljebb egy évig maradt, mert a következő évben, 1618-ban a „beteges könyvnyomtató az szekerekkel elment”. A sajtója alól kikerült, eddig ismeretlen nyomtatványból azonban megtudni nevét: Johannes Korzenski tipográfust ugyanis Beythe Imre, Batthyány Ferenc udvari papja egy latin nyelvű, *Typographo. Artes, literae, gratia...* kezdetű verssel üdvözölte.<sup>403</sup> A valószínűleg cseh származású Korzenski távozása után hívhatták meg a nyomda élére Szepesváraljai Bernhard Mátét. Ezt követően a műhely betűkészletét felújították és kibővítették egy név szerint nem ismert vándor betűöntő közreműködésével. Mindez 1619–1620-ban történhetett, és eredményeképpen a Fidler-féle nyomdából és a további bővítésből összeállt az a készlet, amely a további évtizedekben különböző dunántúli városok kiadványaiban nyomon követhető. Néhány évvel korábban, 1616–1617-ben kapott új betűket Farkas Imre keresztúri műhelye az előző századból származó, Manliustól örökölt betűk helyett. Ugyanaz a betűöntő dolgozhatott mindkét műhelyben, minthogy az újonnan készült keresztúri és a németújvári betűk azonosak. Szepesváraljai Bernhard Máté a keresztúri nyomdából érkezett a németújváriba, tehát még kapcsolatban lehetett a Keresztúron munkálkodó betűöntővel.

A nyomda felújítása a németújvári műhely esetében csak részleges volt, hiszen itt egy nemrég vásárolt, egyébként jó állapotban lévő, csak kevés betűanyagot tartalmazó officináról volt szó. A fennmaradt iratokból úgy látszik, hogy Batthyány Ferenc Beythe Imrére, Beythe István püspök fiára bízta a tipográfia felügyeletét. Az újonnan állított tipográfiának legkorábbi nyomtatványai is határozottan a kálvini reformáció iránti elkötelezettséget mutatják. Sajnos a németújvári nyomtatványokból mindössze egy maradt fenn: Pathai István *Az helvétiai confessio*<sup>404</sup> című munkája, míg három másik csak a korabeli forrásokból következtethető ki: egy latin nyelvű káté, a Huszár Dávid által fordított magyar nyelvű katekizmus és egy kalendárium.<sup>405</sup>

A nyomda németújvári korszakát követően (1615–1619) Szepesváraljai Bernhard Máté tipográfustól 1620 és 1623 között nem ismeretes kiadvány. Amikor 1624-ben neve újra feltűnik, akkor már Pápán vezette ugyanezt a műhelyt. A nyomda majdnem négyéves szüneteltetésének oka az lehetett, hogy Bernhard Máté átmenetileg – Bethlen hadjárata idején – Érsekújvárott tartózkodott Magyarai Ágh Jakab komáromi esperessel, Szenci Csene Péter református püspök-

401 V. ECSÉDY Judit: *Egy dunántúli református nyomda sorsa* = OSZK Évkönyve, 1979. 303–352.; A több helyen megfordult dunántúli református nyomda betűinek, díszjeinek repertóriumát lásd Hung. typ XVII/1, 56–61, 122–124, 361–372.

402 PATHAI I.: *Az Helvétiai confessio...* = RMNy 1143A

403 RMNy S 1143C – ZVARA Edina: *Johannes Korzenski németújvári nyomdász ismeretlen nyomtatványa 1617-ből* = MKSz 2011. 99–103, az újonnan felfedezett egyleveles nyomtatvány reprodukciójával.

404 RMNy 1143A

405 RMNy 1194, RMNy 1195 és RMNy 1196

kel és Pécseli Király Imre érsekújvári pappal. Arra semmi jel sem utal, hogy ottléte alatt nyomtatott volna valamit, sőt arra sem, hogy a tipográfia vele lett volna.

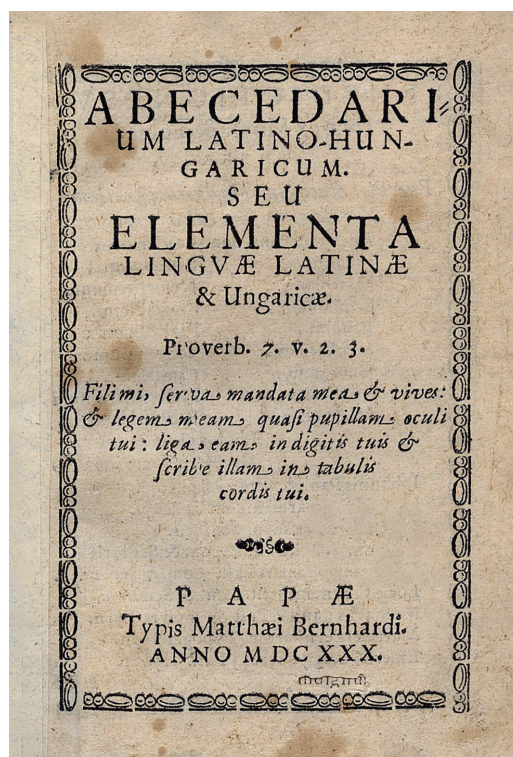
Feltételezhető, hogy érsekújvári tartózkodása után már Pápára tért vissza, ahol Kanizsai Pálfi János volt az esperes. Nem tudni, hogy miért költözött a nyomda Pápára, hiszen ekkor még élt a tipográfia főúri tulajdonosa, a kálvinizmus felé hajló protestáns Batthyány Ferenc, Kanizsai Pálfi János és Pathai István későbbi református püspök pártfogója. 1625 után, Batthyány Ferenc halálát követően indokoltabbnak látszott volna a nyomda Pápára költöztetése, hiszen eredetileg ez a város volt Kanizsai Pálfi János működésének helye és egyben a dunántúli reformátusok egyik központja is. A Szepesváraljai Bernhard Máté által vezetett nyomda azonban már 1624-ben Pápán dolgozott, amint azt ebből az évből ismeretes nyomtatványai bizonyítják.

Bár a pápai évek alatt (1624–1632) a kiadványokon mindvégig Szepesváraljai Bernhard Máté nyomdász neve szerepelt, és a tipográfia tulajdonosa – legalábbis 1635-ig – a Batthyány család volt, használati jogában 1626-ban változás történt. Ebben az évben már özvegy Batthyány Ferencné Poppel Éva hívására Kanizsai Pálfi János vette át a Beythe Imre halála után megüresedett németújvári esperesi hivatalát. Az ő szállásán írták meg azt a szerződést, amelynek értelmében Johann Wechel leltározás után átveszi Poppel Éva tipográfiáját, és ugyanott helyezi el, ahol korábban is volt, azaz Németújvárott. Az egyezményben lefektetettek azonban valószínűleg csak részben vagy egyáltalán nem valósultak meg. Ez ugyanis az alig néhány éve Pápán működő nyomda Németújvárra való visszaköltözését jelentette volna. Nem tudni, mi indokolhatta azt a szándékot, meglehet, hogy Kanizsai Pálfi János Németújvárra helyezésével függött össze. Az sem tisztázott, hogy mi lett volna Johann Wechel és Szepesváraljai Bernhard Máté viszonya egymáshoz. Valószínűnek látszik, hogy Wechel lett volna, aki bérbe vette a nyomdát az özvegy Batthyánynétól, de magát a tipográfusi munkát továbbra is Bernhard Máté végezte volna. Ám bár Wechel maga is nyomdász volt, hiszen egy évtizeddel később saját nevén is jelentek meg nyomtatványok.

Johann Wechel (nyomtatványain később Johann Sigismund Wechelnek írta nevét) és fia, Andres Wechel annak a neves párizsi nyomdászcsaládnak lehetett egyik mellékági leszármazottja, amely a hugenotta üldözés miatt előbb Frankfurtba, majd Hanauba tette át műhelyét. A frankfurti Andreas Wechel 1581. évi halála után nyomdáját két vejére, Jean Aubryra és Claude de Marne-ra hagyta. Hanauban, Aubry nyomdájában jelent meg 1624-ben Szenci Molnár Alberttől Kálvin *Institutióinak* magyar fordítása.<sup>406</sup> A Wecheleknek azonban más kapcsolatai is voltak Magyarországgal. A család tagjai és Batthyány Ferenc apja, Batthyány Boldizsár között régi ismeretség és sűrű levélváltás folyt. Az 1610-es években Szenci Molnár Albert levelezésében gyakran szerepel az a bécsi Andreas Wechel bibliopola, aki maga is járt Magyarországon, sőt 1611-ben bizonyos Johann Wechelt is említ mint a bécsi könyvárus öccsét. Johann Sigismund Wechel tehát – aki talán azonos Andreas Wechel bécsi bibliopola Johann nevű öccsével – valószínűleg nem véletlenül jött Magyarországra, és éppen a Batthyányak pártfogása alá.

Nincs olyan kiadvány, amely azt bizonyítaná, hogy a műhely 1626-ban vagy azt követően Németújvárott készített volna el valamit; ugyanakkor a pápai nyomda 1624–1632 közötti mű-

406 RMNy 1308



49. Ábécéskönyv a dunántúli reformátusok pápai nyomdájából (1630)

ködése folyamatos. Az azonban meglehet, hogy Wechel valóban bérbe vette a tipográfiát, hiszen éppen tíz év múlva ő, mint ennek a nyomdai felszerelésnek tipográfusa, jelent meg Tejfalun.

A pápai évek alatt ma tizenöt nyomtatvány előállításáról van tudomása a szakirodalomnak. Folytatva a németújvári hagyományt, itt is megjelentek minden évben kalendáriumok, emellett egy magyar ábécéskönyv, egy egyházi kánonkönyv és a korszak legjelentősebb református szerzőitől, Kanizsai Pálfi Jánostól három, Pécseli Király Imrétől egy, Pathai Istvántól és Samarjai Jánostól egy-egy vitairat, illetve református tanítás.

Pontos adat ugyan nem áll rendelkezésre arról, hogy miért szűnt meg a pápai nyomda 1632 után, de legvalószínűbb, hogy a katolizált Batthyány Ádám (a nyomdaalapító Batthyány Ferenc és Poppel Éva fia) visszakövetelte Pápáról a nyomdát, amely eddig a reformátusok rendelkezésére állt. Korabeli adatok alapján arra lehet következtetni, hogy a nyomdász Bernhard Máté családjával továbbra is Pápán maradt, tipográfiáról azonban vele kapcsolatban már nem esik szó. Időközben Kanizsai Pálfi Jánost Batthyány Ádám elűzte Németújvárról 1633-ban, így a következő évben Kis-Komáromba ment esperesnek. Pathai István sem volt már Pápán, mert 1628-ban Bethlen Gábor hívására Erdélybe távozott.

Több korabeli dokumentum is bizonyítja, hogy 1634-ben a nyomda használatlanul a németújvári várban hevert.<sup>407</sup> Ez hamarosan tudomására jutott Ferenczffy Lőrinc királyi titkárnak Bécsben, és több ízben is kísérletet tett, hogy a nyomdát Batthyány Ádámtól megvegye. Nyilván

<sup>407</sup> 407 A magyar könyvkultúra múltjából... 197–198, 205, 218.

a Bécsben akkor már rendelkezésre álló könyvnyomtató műhelyt akarta Ferenczffy ezzel ki-egészíteni.<sup>408</sup> Az egyezés azonban nem jött létre, és a nyomdafelszerelés még egy évvel később, 1635 augusztusában is a németújvári vár könyvtára melletti helyiségben volt.

Más tények is bizonyítják, hogy a volt németújvári–pápai nyomda nem került Ferenczffy tulajdonába. 1637-ben a Pozsony vármegyei Tejfalun megjelent ugyanis egy 1638. évre szóló kalendárium,<sup>409</sup> ugyanazt a Johann Sigismund Wechelt tüntetve fel nyomdászának, aki 1626-ban Batthyány Ferencnével a nyomda átvételéről vagy bérbeviteléről szerződést kötött. Úgy látszik, hogy a használati jog továbbra is Wechelt illette meg, és feltételezhető, hogy ezért nem adhatta oda a nyomdát Batthyány Ádám Ferenczffynek. Amikor pedig Johann Sigismund Wechel a saját nevén fogott hozzá a nyomtatáshoz, legkorábban 1635 őszen, de legkésőbb 1637-ben Tejfalun, akkor a várból elvitette a nyomdai felszerelést.

A tejfalusi nyomdának négy nyomtatványa ismeretes: ezek mindegyike kalendárium. Ugyanazokkal a betűkkel készültek, mint a korábbi németújvári és pápai nyomtatványok, csak itt jóval elhasználtabb formában láthatók viszont. Wechel 1638. évre szóló naptárát gróf Pálffy István pozsonyi főkapitánynak, patrónusának címezte, aki talán letelepedésében lehetett a nyomdász segítségére. Tejfalu a Felsődunamelléki Református Egyházkerület csallóközi, más néven somorjai egyházmegyéjéhez tartozott, azon belül is a somorjainak leányegyháza volt. Hogy miért éppen Tejfalura esett Wechel választása, nem tudni, de döntését talán az indokolta, hogy a dunántúli reformátusok helyzete az ottani főurak katolizálásával és az ellenreformáció térhódításával nehezebbé vált, és az egykor oly tekintélyes pápai és németújvári egyházmegyek vesztettek jelentőségükből. Egyidejűleg Észak-Magyarországon, a Csallóközben a Felsődunamelléki Református Egyházkerületnek megnőtt a súlya.

A tejfalusi nyomda 1645 utáni működéséről nincs semmiféle adat. Nem messze onnan, Somorján 1650-ben feltűnt Andreas Wechel nyomdász, aki feltehetően Johann Sigismund Wechel fia volt. Itt ugyanazt a betűkészletet használta továbbra is, mint apja Tejfalun. Somorja – ahol ez a sokat költöző nyomda ezúttal megtelepedett – ugyancsak református egyházmegyei központ volt akkoriban, hasonlóan a tipográfia korábbi állomáshelyeihez (Tejfalu kivételével). Feltételezhető, hogy a műhely Somorján Magyarai Ágh Jakab püspök támogatását élvezte, hiszen két fontos református egyházkormányzati munka<sup>410</sup> került ki az Andreas Wechel vezette somorjai nyomdából.

Wechel azonban nem sokáig maradt itt, mert az 1651. év végén már Kőszegen volt, ott nyomtatta ki az 1652-re szóló kalendáriumot.<sup>411</sup>

Andreas Wechelnek ez az első kőszegi nyomtatványa csak hírből ismeretes, minthogy tizenkét példányával kedveskedett a város tanácsosainak.<sup>412</sup> Kőszeg városa 1649-ig osztrák ható-

408 HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc: egy magyar könyvkiadó a 17. század első feléből*. Budapest, 1980. 152.

409 RMNy 1701

410 RMNy 2341 A két mű egybenyomtatva jelent meg.

411 RMNy 2371A

412 1651. november 7-én már mint kőszegi könyvnyomtató ajándékozta a kalendárium példányait a városi tanácsnak. Az erre vonatkozó levéltári forrást közölte KUNTÁR Lajos: *A nyomdászat és sajtó Kőszegen = Vasi Szemle*, 1982. 279–290.



ságok alá tartozott, bár egyházilag a Dunántúli Református Egyházkerület tagja volt. Éppen 1650-ben csatolták vissza Magyarországhoz, tehát akkortájt, amikor Wechel áttelepedett Kőszegre. Ugyanekkor történt, hogy a Sopron–Vas vármegyei Evangélikus Egyházkerület kibővült a Kőszeg vidéki német evangélikus egyházmegyével.

Andreas Wechel ennek a nagyobb jelentőségre szert tett Sopron–Vas vármegyei Evangélikus Egyházkerületnek lett hivatalos nyomtatója. Nem tudni, hogy a Dunán inneni konzisztórium betűivel, amelyeket később, 1663-ban Wechelre bízta, korábban ki nyomtatott, vagy egyáltalán használatban voltak-e. Ha igen, akkor feltételezni lehet egy olyan evangélikus tipográfiát a nyugati határszélen, amelynek jelenleg ugyan egyetlen nyomtatványát sem ismerjük, de talán már ennek kezelésére hívták át Wechelt Kőszegre. Andreas Wechel kőszegi munkássága azért is érdekes, mert nyomdája eddig határozottan református érdekeltségű volt, akár Németújvárott, akár Pápán vagy Somorján.

Mai ismereteink szerint ugyanis a nyugat-dunántúli magyar evangélikusoknak a csepregi sajtó megszűntetése (1643) után nem állt rendelkezésükre nyomda, mindaddig, amíg a kőszegi Wechel-féle tipográfia dolgozni nem kezdett. Nem tudni, mit adott ki Andreas Wechel kőszegi nyomdája a magyar evangélikusok számára, mert működésének az 1652-re szóló kalendáriumon<sup>413</sup> és egy 1664-ből származó nyomtatványon<sup>414</sup> kívül semmi nyoma nem maradt. Elképzelhető, hogy a legutóbb még Németújvárott, 1619-ben felújított tipográfia a sokévi használatból, költöztetéstől nagyon elkopott. Már 1659-ben sor került a szegényes felszerelés bővítésére az evangélikus egyház támogatásával. A nyomda igazi fellendülése 1663-ban kezdődhetett, amikor Wechelre rábízták a Dunán inneni konzisztórium betűit. Ez utóbbiról semmi közelebbit nem tudni. Ekkor már három legénye volt, és hamarosan a várostól nagyobb házhelyet is kapott a nyomda bővítésére. A többszöri felújítás eredményeképpen Wechel új betűkészlettel kezdett nyomtatni a régiak helyett, amint azt az 1664-ből fennmaradt üdvözlővers betűi tanúsítják.

Andreas Wechel 1665-ben már nem volt életben, mert ebben az évben új nyomdászt kerestek. Vitnyédi István, Zrínyi Miklós udvari embere 1668-ban már az új tipográfus promotiója felől írt. Wechel utódjának sem neve, sem nyomtatványai nem ismeretesek. Az 1670 táján itt is működő katolikus visszahatás folytán a sajtó ekkor bizonyosan megszűnt, és ebben a században már új protestáns nyomda alapítására nem került sor.

#### 4. Erdélyi és kelet-magyarországi nyomdák

Az Erdélyi Fejedelemség területe a 17. század folyamán gazdasági stabilitásával jelentős kulturális erőt képviselt, amelynek központja a református fejedelmek udvara volt. A hozzá tartozó kelet-magyarországi helységek közül három helyen, Erdélyben nyolc helyen működött nyomda a század folyamán. E tizenegy helység között volt négy olyan város (Kolozsvár, Szeged, Debrecen és Brassó), ahol már az előző században is jelentős nyomdák tevékenykedtek, és ahol a

<sup>413</sup> RMNy 2371A

<sup>414</sup> *Vasi Szemle*, 1937. 121.

könyvnyomtatás az előző század óta szinte folyamatos volt. Az Erdélyi Fejedelemség területén a század folyamán két fejedelmi alapítású nyomda, egy katolikus nyomda és cirill betűs műhelyek is létesültek, amelyekről a későbbiekben külön lesz szó.

Felekezeti hovatartozásukat tekintve itt a század folyamán mindvégig túlsúlyban voltak a protestáns nyomdák, hiszen csak 1676-ban létesült itt az első katolikus tipográfia, és a protestáns fejedelmek még az erdélyi románság számára történő cirill betűs könyvkiadást is megpróbálták saját hatáskörükbe vonni.

A század folyamán két alkalommal fordul elő, hogy egy városban egyszerre több nyomda is működött: a kényszerűség hozta, hogy Szebenben az 1660-as években egyszerre három könyvnyomtató műhely is dolgozott. Kolozsvárott pedig a század végén és a 18. század elején a református egyház Tótfalusi Kis Miklós által vezetett officinájával egy időben, párhuzamosan működött az újonnan alapított unitárius nyomda.

#### *A KOLOZSVÁRI nyomdászat a 17. században*

♦ <i>Heltai-műhely</i>	(1550)1601–1660
♦ <i>Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdája</i>	1660–1662
♦ <i>A református egyházközség nyomdája</i>	1668–1700 (1784)
♦ <i>Az unitárius egyház nyomdája</i>	1697–1700 (1703)

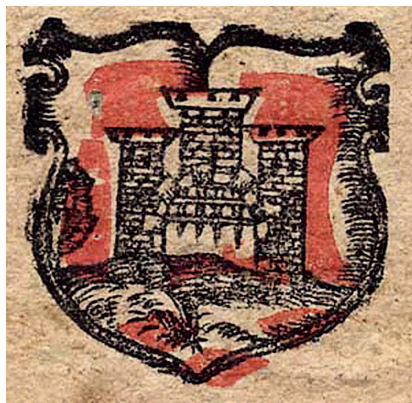
Ifjabb Heltai Gáspár valószínűleg csak 1611-ig vezette személyesen az apjától örökölt műhelyt, mert ekkor év elején a városi jegyzői tisztelet ruházták rá, és ezt egészen haláláig meg is tartotta.<sup>415</sup> Fiú utódja nem volt, egyetlen életben maradt gyermeke, Heltai Anna Hosszú (Lang) Tamás királybíró felesége volt, aki még az apja életében megörökölte a könyvnyomtató műhelyt. Ifjabb Heltai Gáspár 1618-ban halt meg. Heltai Anna férje, Hosszú Tamás azonban, aki a városi közigazgatásban fontos szerepet játszott, gyakorlatilag aligha értett a könyvnyomtató-mesterséghez. Ezt bizonyítja, hogy nemcsak 1621 táján bekövetkezett halála után, hanem már évekkel korábban is saját neve alatt dolgozó nyomdavezetőt alkalmazott Makai Nyíró János személyében.<sup>416</sup> Hosszú Tamás halála után özvegyének neve egyszer jelent meg nyomda és nyomdász megnevezésében, 1624-ben, „Heltai Anna asszony műhelyében Szilvási András”.

Úgy látszik, hogy Heltai Anna és Hosszú Tamás gyermekei révén a Szörös (Ravius) családra szállt a nyomda. A Heltai-nyomda életében ennek a családnak szerepe még ma sem tisztázott. Heltai Anna unokái közül Szörös András elhagyta unitárius vallását, és reformátussá lett (1644), Mátyás viszont unitárius lelkész volt. Abból a körülményből, hogy e nagy múltú könyv-

<sup>415</sup> HERPEI János: *A Heltai-nyomda sorsa* = MKSz 1957. 55–58. Uő: HERPEI János: *Kísérlet a Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására* = *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III. Budapest – Szeged, 1971. 455–461.; A Kolozsvárott megjelent könyvek összesített jegyzékét lásd ILYÉS Hajnalka: *Catalogul cărtilor...* Cluj-Napoca 2014.

<sup>416</sup> TÓTH Kálmán: *Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák* = *Kelemen Lajos emlékkönyv*. Kolozsvár, 1957. 593.

nyomtató műhely legutolsó, impresszummal ellátott kiadványa tulajdonosul 1660-ban Szörös (Ravius) Jánost nevezi meg, még nem tudni, hogy a család melyik ága örökölte a nyomdát. Korabeli forrásokból megállapítható, hogy a Heltai-nyomda roncsa még 1667-ben is megvolt az unitárius egyház tulajdonában.



50. A kolozsvári naptárakat Kolozsvár színezett címere díszítette

A Heltai-műhely első nyomdavezetője a 17. században, Makai Nyíró János valószínűleg Enyedi György nagyszabású unitárius bibliamagyarázatának kiadására (1619)<sup>417</sup> készülve végezte el a betűk felújítását, minthogy annak elkopott betűkészlete már nem volt alkalmas nagyobb terjedelmű munka kinyomtatására. Az itt végzett betűöntések és felújítások, de korabeli források is arra mutatnak, hogy Heltai Gáspár műhelye matricákkal is fel volt szerelve.

Makai Nyíró 1622 tavaszán a városban pusztító pestisnek esett áldozatul, de még ugyanabban az évben átvette a Heltai-műhely vezetését Válaszúti Szilvási András, aki feltehetően 1627-ig állt a nyomda élén. Ő a gyulafehérvári fejedelmi nyomda felállításában is segédkezett, így neve átmenetileg, 1623 és 1624 között gyulafehérvári kiadványokon szerepel. Nem tudni, hogy meddig vezette a kolozsvári officinát, mert az 1628–1629-es évekből semmi sem tanúskodik a Heltai-nyomda tevékenységéről, 1630-ban viszont már Abrugi György nyomtatta a következő évre szóló kalendáriumot.<sup>418</sup>

Nyomtatványainak egy részén jelezte, hogy „Heltus Gáspár műhelyében” nyomtatta Abrugi György, a nyomda akkori tulajdonosának (örökösének) nevét azonban nem tüntette fel. Az 1630-as években unitárius kiadványok egész sorát készítették a Heltai-műhelyben. Még Abrugi neve szerepel egy nyomtatványon 1651-ben, majd ezután a kolozsvári nyomda működése közel két évtizedre rendszertelenné vált.

Ha Heltai-nyomdából származó kiadvány nem is jelent meg 1660 után, azért a Heltai-nyomda maradványa még 1667-ben is létezett, a betűk azonban értéktelen, hasznavehetetlen állapotban voltak. A Heltai-tipográfia végig megmaradt az unitárius egyház érdekeltségé-

417 RMNy 1187

418 RMNy 1477

ben,<sup>419</sup> ezt mutatja 1660-ban kiadott unitárius *Halott temetésekorra való énekeskönyve*.<sup>420</sup> Ezen tűnik fel utoljára a Heltai örökösök neve: Johannes Raviusé és Abrugi Györgyé mint nyomdászé. A Heltai-officinának a 17. század folyamán mintegy száz nyomtatványa ismeretes. Vezetői közül Makai Nyíró János külső országban is tanult, ott sajátította el a betűöntést, de Abrugi György is deákos tanultságú volt.<sup>421</sup> A Heltai-műhely bizonyos elemei a század folyamán még továbbra is nyomon követhetők, igaz, önállóan már egyetlen kiadványban sem fordultak elő. A 17. század folyamán a Heltai-nyomdának mintegy száz nyomtatványa ismeretes. A legtermékenyebbek az 1620-as 1630-as évek voltak.<sup>422</sup>

1661-ben átmenetileg, Váradról menekülve Kolozsvárott dolgozott saját felszerelésével<sup>423</sup> Szenci Kertész Ábrahám. Itt fejezte be a *Váradi Bibliát* (1661),<sup>424</sup> és emellett még három kisebb terjedelmű nyomtatványt is nyomtatott. 1662 folyamán azonban már Szebenbe költözött.

Apafi Mihály fejedelem Szebenből Kolozsvárra hozatta a Szenci Kertész Ábrahám halála után a fejedelmi kincstárra szállt nyomdát,<sup>425</sup> és azt 1672. október 12-i adománylevelével a kolozsvári-nagyenyedi kollégiumra ruházta át. 1673. április 16-án hasonlóképpen intézkedett a régi gyulafehérvári fejedelmi nyomdáról.<sup>426</sup> A megelőző néhány évben már együtt használt, de most papíron is egyesített nyomdát Veresegyházi Szentyel Mihály, a képzett, „tudós typographus” vezette 1668-tól 1683-ig.<sup>427</sup> Az ő idejében különösen termékeny volt a református kollégium és egyház nyomdája,<sup>428</sup> – amely egyébként mintegy fejedelmi nyomdaként működött Apafi Mihály idejében.<sup>429</sup> Veresegyházival dolgozott Rosnyai János, a Sárospatakról menekülni kényszerült egykori fejedelmi nyomdász mindaddig, amíg meg nem hívták a debreceni nyomda vezetésére.

Annak a mintegy kétszázhusz nyomtatványnak, amely az 1668 és 1693 közötti évek termése, legnagyobb része Veresegyházi Szentyel Mihály idejében került ki a sajtóból. Vereseg-

419 MOLNÁR Dávid: *Unitárius könyvnyomtatás református fejedelmek alatt = Keresztény Magvető*, 2018/1. 3–20

420 RMK I 956

421 HERPEI János: *A 16–18. századbeli kolozsvári nyomdászok végzettsége* = MKSz 1963. 169–185.

422 A Heltai-nyomda 17. századi betűinek, díszjeinek, illusztrációinak repertóriumát lásd V. ECSÉDY Judit: *A kolozsvári Heltai-nyomda* = Hung. typ XVII/2, 106–113, 261–267, 871–910.

423 Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszerelésének repertóriumát lásd V. ECSÉDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és a váradi református egyház nyomdája* = Hung. typ XVII/2, 86–93, 239–251, 779–812.

424 RMNy 2982

425 JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. 2. köt. Budapest, 1888. 413–414.

426 JAKAB Elek a fenti helyen a fejedelmi nyomdára vonatkozó rendeletet is közölte. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda Kolozsvárra kerüléséről lásd még V. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete* = OSZK Évkönyve, 1978/1980. 306–311.

427 V. ECSÉDY Judit: *Ajánlás Veresegyházi Szentyel Mihály „orthodoxus tudós typographus”-nak = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc”*. Tanulmányok P. VÁSÁRHELYI Judit tiszteletére. Szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett. Budapest, 2010. 102–106.

428 Betűinek, díszjeinek, illusztrációinak repertóriumát lásd V. ECSÉDY Judit: *A református egyház országos nyomdája Kolozsváron* = Hung. typ XVII/2, 113–120, 267–285, 911–974.

429 A kolozsvári nyomdászatról Apafi korában lásd V. ECSÉDY Judit: *Könyvnyomtatás az Erdélyi Fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. I–II.* = MKSz 2005. 289–308 és 385–409.





51. Kapubejáratra emlékeztető címlapmetszet Kolozsvárról (1673)

házi tanultságát, műveltségét, ízlését mutatja nyomtatványainak gondos kiállítása, a gyakran alkalmazott fametszetes címlapképek, és mindenekelőtt erdélyi legyeződíszes stílusú könyvkötéseinek szépsége.<sup>430</sup>

Veresegyházi Szentel Mihály idejében jelent meg a kolozsvári nyomdában a költött „Fratrum Veracii, Constantini et Speracii” nyomdamegjelöléssel több olyan Habsburg-ellenes, a protestánsok jogait védő röpírat,<sup>431</sup> amelyek célja az volt, hogy a nyugati protestáns fejedelmek figyelmét felhívják a Habsburgok részéről érvényesített megtorló és jogtalan intézkedésekre. Tehát a „Veracius” nem valós nyomdásznév, hanem mögötte a református kollégium nyomdája rejtőzik.<sup>432</sup>

430 HEREPEI János: *A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere* = MKsz 1957. 162–163.

431 RMK II 1293, RMK II 1295 és Sztripszky II 2609/157 – lásd még ECSÉDY Judit: *Titkos nyomdahelyű...* Borda 19. sz.

432 FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat...* című monográfiája nyomán került be a szakirodalomba, létezését még GULYÁS Pál is elfogadta: *A könyv sorsa... II.* 174.

Az Apafi által egyesített református kollégiumi nyomdából emelték ki 1684-ben azt a felszerelésrészt, amelyet átmenetileg Keresdre vittek.<sup>433</sup> A Keresdre vitt felszerelés szinte teljes egészében a Szenci Kertész Ábrahám által használt, egykori váradi tipográfiáé volt.

A Kolozsvárott maradt nyomdát nagyrészt az egykori gyulafehérvári felszerelés alkotta. 1684-ben ezzel kezdett nyomtatni Veresegyházi Szentyel Mihály utódja, Némethi Mihály, majd őt követte Veresegyházi István, aki valószínűleg Veresegyházi Szentyel Mihály fia volt. Úgy látszik azonban, hogy kevésnek bizonyult ez a felszerelés, és ezért hozzá kellett nyúlni a Heltai-féle műhely régóta használatlanul heverő betűihez és díszeihez.

Ugyanakkor egy másik, egyelőre ismeretlen eredetű felszerelés is megjelent, amely valószínűleg azonos a Tótfalusi *Mentségében*<sup>434</sup> említett új vásárlással, és amely Ghilányi Jakab adományából származhatott.<sup>435</sup> Ezt a betűkészletet az adományozó tankönyvek kinyomtatására szánta. Ily módon kívánták pótolni a Keresdre vitt felszerelést. Ezt az adományból származó felszerelést a kortársak mint a kolozsvári református egyház és kollégium tipográfiáját említik, szemben a többféle forrásból származó úgynevezett „országos” tipográfiával. Némethi Mihály 1684 és 1693 között, közvetlenül Tótfalusi Kis Miklós hazatérése előtt, csak ez utóbbival nyomtatott. Tótfalusit viszont, mint a kolozsvári református egyház nyomdászát, az akkor Kolozsvárott lévő összes nyomdarész kezelésével is megbízták, vagyis a Ghilányi-féle hagyatékból szerzett betűkkel is (1693).

A Heltai-nyomda megszűnésével (1660) az unitáriusok nyomda nélkül maradtak, ezért az unitárius egyház már 1694–1695-ben tervezte, hogy saját tipográfiát állít, hogy „az könyveiket ne kényszerüljenek a reformátusok nyomdájában kinyomtatni.”<sup>436</sup> Az unitárius nyomda első kiadványa 1697-ből származik, az utolsó pedig 1703-ból. A nyomdát a 17. század folyamán Liszkai Mihály vezette. A könyvek többsége feltűnteti, hogy a költségeket Kmita (Lengyel) Andrásné viselte, aki Lengyelországból menekült vagyonos asszonyként telepedett le Kolozsvárott. Lehetséges, hogy már Danckából való áttelepülésekor – férje jogán – tulajdonosa volt a nyomdának, és valószínűleg továbbra is részese maradt, amíg az az unitáriusok használatában működött. A nyomda eredetére nézve a kortársak sem voltak azonos állásponton: a kortárs Tótfalusi Kis Miklós szerint ugyanis az unitáriusok Bécsből hozták betűiket, amit újabban felfedezett, korabeli iratok is bizonyítanak.<sup>437</sup> Ezek a korabeli számadások arról szól-

433 GULYÁS Pál: *Új alapítás volt-e a keresdi nyomda?* = MKSz 1961. 480.; V. ECSÉDY Judit: *Nyomda a keresdi várkastélyban, 1684–1690* = *Magyar Grafika*, 2009/5. 72–78.; A keresdi nyomda betűinek és díszének repertóriumát lásd V. ECSÉDY Judit: *A keresdi nyomda* = Hung. typ XVII/2, 139–144, 302–308, 1033–1050.

434 RMK I 1528

435 *Erdélyi fény. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bev., jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1974. Ebben közölte Misztótfalusi Kis Miklós *Mentségét*. A Ghilányi-féle hagyatékról lásd Jakó megjegyzéseit a 12, 471. és 473. lapon.

436 KÉNOSI TÖZSÉR János: *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*. Comp.: Ferenc FÖLDESI. Szeged 1991, XX–XXI. és MOLNÁR Dávid: *Unitárius könyvnyomtatás...* 3–20.

437 PERGER Péter: *A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés = Fata libelli...* 289–304. és UŐ: *Egy 17. századi nyomdafelszerelés útja Bécstől Kolozsvárig = 50 éves a Magyar Grafika*, jubileumi szám, 2006. 71–75.

nak, hogy a Bécsben 1696-ban vásárolt felszerelést hogyan szállították részben vízi úton, részben szekéren egészen Kolozsvárig. További iratok a nyomda felszereléséről, működéséről szólnak, ezáltal a kolozsvári unitárius nyomda az egyik legjobban dokumentált hazai tipográfiánk a könyvnyomtatás kézműipari korszakából.<sup>438</sup> Az unitárius nyomda működése nagyjából párhuzamos Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári tevékenységével, vagyis az 1690-es évektől az 1700-as évek elejéig dolgozott párhuzamosan ez a két, felszerelésükben egymástól jól megkülönböztethető műhely.

*Tótfalusi Kis Miklós a kolozsvári református egyház  
nyomdájának élén, Kolozsvár (1693–1702)*

Tótfalusi Kis Miklós (1650–1702, a korábbi irodalomban vezetékneve inkább mint Misztótfalusi volt használatos)<sup>439</sup> a saját költségén 1680 augusztusában indult Hollandiába, hogy megszerezze magasabb egyetemi végzettségét, egyúttal azzal a megbízatással, hogy intézze a tervezett új református bibliakiadás Hollandiában való kinyomtatását és korrigálása körüli teendőket. Jóakarói javaslatára igyekezett a könyvnyomtatás minden munkafolyamatát elsajátítani. Erre kiváló lehetőség nyílt az akkori nyomdászat egyik fellelőjében, Amsterdamban. Elsősorban a szakma legnehezebb részében, a betűmetszésben és -öntésben igyekezett jártasságot szerezni. Mestere valószínűleg Dirk Voskensnél és Johannes Adamsznál tanult. A betűmetszés művészetét olyan magas színvonalon művelte, hogy nem latin nyelvű, egzotikus típusok metszésére is megbízást kapott Amsterdamban. 1686 körül Amsterdamban kiadott betűmintalapja<sup>440</sup> segítségével tisztázódhatott, hogy az addig Anton Janson betűmetszőnek tulajdonított Európa-szerte elterjedt betűtípus Tótfalusi alkotása.<sup>441</sup>

Mint hogy a bibliakiadás ügyével kapcsolatban Erdélyből késve és ellentmondásos hírek érkeztek, elhatározta, hogy saját költségén nyomtatja ki a bibliát Amsterdamban. A hazai művelődéstörténetben egyedülálló, hogy nem fejedelmi, főúri vagy főpapi támogatással, hanem egy

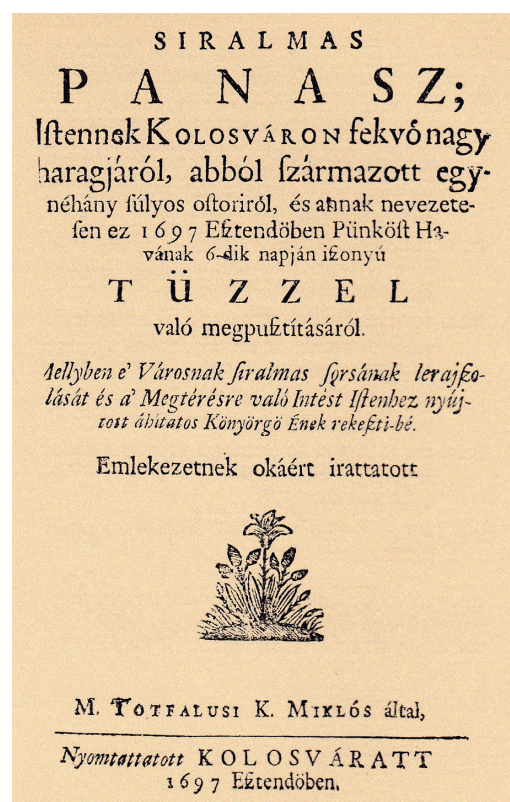
438 PERGER Péter: *Újabb adatok a kolozsvári unitárius nyomda... = Keresztény Magvető*, 2018/1. 128–151. és MOLNÁR Dávid: *Unitárius könyvnyomtatás a gubernium idején* = uo., 100–127.; A kolozsvári unitárius nyomda betűinek és díszjeleinek repertóriumát lásd PERGER Péter: *A kolozsvári unitárius nyomda* = Hung. typ. XVII/2, 132–139, 300–302, 1019–1032.

439 HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus. Élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében*. Budapest, 1972. és PERGER Péter: *Fehér foltok a Tótfalusi-betűk történetében: egy doktori disszertáció eredményei = Érték és értelmezés*. Szerk. BOKA László és SIRATÓ Ildikó. Budapest, 2010. 208–214.; Tótfalusi betűművészetéről lásd a Tótfalusi Kis Miklós a betűművész című fejezetet kötetünkben, 429–433.

440 Amsterdami betűmintalapja több hasonló kiadásban is megjelent. Lásd HAIMAN, György: *Nicholas Kis. A Hungarian punch-cutter and printer 1650–1702* (The creator of the „Janson” type). Budapest, 1983. Enclosure No I.: Kis Amsterdam type-specimen. Facsimile. Grúz betűket tartalmazó mintalapját DÁN Róbert fedezte fel: *Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi* = MKSz 1980. 396–398, a grúz mintalap hasonmásával.

441 CARTER, Harry, BUDAY, George: *Nicholas Kis and the Janson types* = *Gutenberg Jahrbuch*, 1957. 207–212.





52. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomtatványai közül kettő

nyomdász egyéni vállalkozásaként készüljön el egy ilyen nagyszabású munka.<sup>442</sup> Filológiai megfontolásból javításokat is tett a szövegen, igyekezett kijavítani a Károli-biblia újabb, 1645-ös Jansonius-féle kiadásának hibáit, amiért eleinte sok támadás érte hazulról. Végül 1685 pünkösdjére – öt évvel Amsterdamba érkezése után – elkészült a biblia nyomtatásával, 3500 példányban.<sup>443</sup>

Jellegetes, saját metszésű betűi, irodalmi és tudósi igényessége messze kiemelik a korszak hazai nyomdászai közül.<sup>444</sup> Amsterdami kiadványai: a *Szent Biblia* (amelyet „Aranyos Bibliának” is neveztek, 1685), *Szent Dávid zsoltárai* (1686) és *Újtestamentuma*<sup>445</sup> Károli Gáspár fordításában, Tótfalusitól származó javításokkal (1687).

Kolozsvárra hazatérve felújította a református egyház tipográfiáját, egyesítve a kollégium nyomdáját az egyébként is többféle eredetű úgynevezett „országos” tipográfiával (ez utóbbiban megtalálhatók voltak az egykori Heltai-nyomda maradványai, a gyulafehérvári fejedelmi nyomda betűanyagának nagy része és Szenci Kertész váradi tipográfiájának csekélyebb része,

442 PERGER Péter: *Tótfalusi Kis Miklós a kolozsvári református egyház nyomdájának élén*, lásd Hung. typ. XVII/2, 120–132.

443 *Szent Biblia* (Amsterdam 1685) = RMK I 1324 = RMNy 4105

444 DÁN Róbert: *Tótfalusi Kis Miklós és a héber filológia* = MKsz 1987. 32–36.

445 RMK I 1324, RMK I 1345, RMK I 1346 és RMK I 1359



az, amit nem vittek el Keresdre). Tótfalusi a nyomda mellé betűöntő műhelyt (fusoriát) is létesített, majd saját metszésű betűiből új betűtípusokat öntött. Új betűket Kolozsvárott nem metszett. Sajátjai mellett azonban használta a kezére adott régebbi felszerelést is, mindenekelőtt a nagyobb fokozatú címbetűket és könyvdíszeket, iniciálékat, bár saját iniciálésorozata is volt, kis formátumú könyvek díszítésére. A Tótfalusi és a református egyház vezetősége közötti sűrűlódások egyik oka az volt, hogy az egyház vissza akarta szerezni Tótfalusitól az „országos” tipográfiát, Tótfalusi viszont azon a nézeten volt, hogy inkább legyen egy jól felszerelt nyomda, mint két hiányos. Később a még Tótfalusi munkába állása előtt Keresdre vitt Szenci Kertész-féle felszerelés is visszakerült Kolozsvárra Tótfalusihoz, és annak nagyobb fokozatú típusait és jellegzetes díszait következetesen használta.<sup>446</sup> Tótfalusi mellett dolgozott többek között Miskolczi Csulyak Ferenc, Telegdi Pap Sámuel, Fekete Jakab és Heltzdörffer Mihály.

Tótfalusi elsősorban a kolozsvári nyomda felvirágoztatását tartotta szem előtt. Kolozsvárott használt betűi fennmaradt nyomtatványairól és a halála után, Telegdi Pap által összeállított betűminta alapján ismereteseek. 1693-tól 1702-ig tartó munkássága idejéből mintegy kilencven kiadvány hagyta el nyomdáját.<sup>447</sup> Kolozsvári nyomtatványai közül kiemelkedik Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis* és *Pax aulae* című munkája, Kálvin katekizmusa, az erdélyi törvénykönyv, Haller *Hármas históriája*, Johann Arndt *Paradicsomkertecskéje*.<sup>448</sup> Bibliakiadásai védelmében írta *Apologia Bibliorum* (1697)<sup>449</sup> című munkáját, és a korabeli kolozsvári egyházi és nyomdai viszonyokat bemutató, a vádakkal szemben a maga igazolására írta és adta ki *Mentségét* (1698).<sup>450</sup> Kolozsvárott metszett betűit a város református nyomdáiban még a 18. század derekáig használták.<sup>451</sup> Betűöröksége azonban Kolozsváron kívül a debreceni, nagyszebeni, balázsfalvi, nagykárolyi tipográfiában is felfedezhető, annak ellenére, hogy e két utóbbi 18. század közepi nyomda-alapítás.<sup>452</sup>

446 Tótfalusi saját metszésű és az általa használt, de az elődöktől származó betűinek, díszjeinek, illusztrációinak repertóriumát lásd PERGER Péter: *Tótfalusi Kis Miklós a kolozsvári református egyház nyomdájának élén* = Hung. typ XVII/2, 120–132, 285–300, 975–1018.

447 Tótfalusi nyomtatványainak bibliográfiáját összeállította Elizabeth SOLTÉSZ = HAIMAN, György: *Nicholas Kis ...* 381–403. és SOLTÉSZ Zoltánné: *Tótfalusi Kis Miklós kiadványai* = MKsz 1987. 36–38.

448 RMK I 1474, RMK I I 1488, RMK I 1468, RMK I 1469, RMK I 1470 és RMK I 1524.; Kiadványairól lásd Ács Pál: *Tótfalusi Kis Miklós és a szórakoztató irodalom* = *Mindenek gyűjtemény: tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. Szerk. CSÖRSZ RUMEN István. Budapest, 2005. 29–38.; VARGA András: *A Tótfalusi-szakácskönyv forrása* = MKsz 124 (2008), 312–319.

449 MKsz 1879. 29.

450 RMK I 1528

451 SIPOS Gábor: *Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdáiban* = MKsz 1987. 88–101.

452 PERGER Péter: *Misztótfalusi Kis Miklós betűinek 18. századi továbbélése* = *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. – Studien über die ungarländischen Typographie des 17. Jahrhunderts*. Budapest, 2000. 235–255; Uő: *M. Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen, legkorábbi, évszámmal jelölt kolozsvári nyomtatványa* = MKsz 2008. 62–69.

### A SZEZENI városi nyomda és a Szebenbe menekült nyomdák

- ♦ Városi nyomda (1525)1601–1700(1789)
- ♦ Gyulafehérvári fejedelmi nyomda (1659?)1662–1666?
- ♦ Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdája 1662–1667

A 17. század folyamán Szeben városa meghatározott időre, bizonyos összeg ellenében bérlőknek adta ki az officinát, akik azt a maguk hasznára üzemeltették. Ebben az időben a szebeni nyomdászok feltűnően sűrűn váltották egymást, nagyon kevés nyomtatvány maradt fenn, és ami fennmaradt, az is rendkívül ritka, sőt legnagyobb részük töredékesen, makulatúrában őrződött meg. A nyomdára vonatkozó egyéb adat is kevés; úgy látszik azonban, hogy a sűrűn váltakozó bérlők és nyomdászok kezén nem bizonyult gazdaságos vállalkozásnak.<sup>453</sup>

Még a 16. század végén, 1595-ben Johann Fabritius váltotta magához a nyomdát hatévi törlesztésre háromszáz forintért, de 1601-ben bekövetkezett haláláig a nyomda bérleti díját nem tudta törleszteni, így a tanács ez alkalommal Simon Grüngrasnak adta bérbe a tipográfiát. Ő 1601–1608-ig vezette a szebeni városi nyomdát. Munkásságát német<sup>454</sup> és magyar nyelvű naptárak<sup>455</sup> őrzik (ez utóbbiakon nevét magyarra fordítva Zöldfünek írta). Első naptára még plakát alakú volt, a későbbi már az e vidéken szokásossá váló 16-rét. A szebeni nyomda a 17. század nagy részében valószínűleg évente megjelentetett egy magyar és egy német naptárt, amikor azonban több évig nincs nyoma a tipográfia működésének, akkor a kalendáriumok megjelentetése is kérdéses.

Grüngrast Paul Seel, majd Paul Wolff követte a nyomda élén. Csak korabeli feljegyzésből ismeretes, hogy 1610-ben Seel kiadta a szebeni országgyűlés törvénycikkeit. Ez volt az első nyomtatásban megjelent erdélyi országgyűlési törvénycikk, és erről a nyomdászról is ez az egyetlen említés. Paul Wolff naptárakat nyomtatott ki, és megjelentette az 1612. évi országgyűlés artikulusait.<sup>456</sup> Ettől kezdve több-kevesebb rendszerességgel 1707-ig mintegy száz további erdélyi törvénygyűjtemény jelent meg, a későbbiek folyamán azonban más nyomdahelyeken is, így Kolozsvárott és Gyulafehérvárott.

A következő nyomdász Jakob Thilo volt, akitől már nagyobb számú és változatosabb tartalmú nyomtatvány ismeretes. 1616-tól 1619-ig szerepel neve a szebeni nyomtatványokon, utána a legközelebbi, 1622-ből származó nem nevezte meg nyomdászát. Ugyanazokban az években, amikor a szebeni városi nyomdát Thilo vezette, az itt élő Benjamin Fiebick könyvkereskedő személyében megjelent az első 17. századi erdélyi kiadó, aki nem rendelkezett saját nyomdával, hanem más műhelyében – Thilónál – nyomtattatott. Fiebick kiadásában jelent meg az a kétkötetes német nyelvű evangélikus énekeskönyv<sup>457</sup> kottákkal, amely minden bizonnyal

<sup>453</sup> A szebeni városi nyomda 17. századi betűinek, díszeinek, illusztrációinak repertóriumát lásd PERGER Péter: *A szebeni városi nyomda* = Hung. typ XVII/2, 144–149, 309–322, 1051–1116.

<sup>454</sup> RMNy 938, RMNy 947 stb.

<sup>455</sup> RMNy 881, RMNy 922, RMNy 940 stb.

<sup>456</sup> RMNy 1005 és RMNy 1044

<sup>457</sup> RMNy 1123

a korabeli szebeni nyomda egyik legnagyobb teljesítménye volt. Első kötete 18 nyomdai íven, a második 36 ív terjedelemben készült. Fiebick minden kiadványát Thilónál nyomtatta, de Thilo saját költségére is adott ki könyveket, így magyar nyelvű tudósítást az 1613. évi erdélyi eseményekről,<sup>458</sup> egy ma már ismeretlen tantervet<sup>459</sup> a szebeni iskola számára, emellett kalendáriumokat német és magyar nyelven.

Thilóhoz köthető a talán legpontosabban datált régi hazai nyomtatvány, Vásárhelyi Kerekes István Báthory Gábor fejedelem meggyilkolásáról és Bethlen Gábor megválasztásáról szóló tudósító költeményének végén az éven kívül a napot és az órát is elárulja: „Augusti die 5. hora 3. pomeridiana.”<sup>460</sup> Az utolsó, 1619-ben Thilo nevével megjelent nyomtatvány,<sup>461</sup> és utódja 1629-es felbukkanása közötti időszakról semmiféle adat nem ismeretes, csupán egy görög nyelvtankönyv maradt fenn 1622-ből,<sup>462</sup> amelyen azonban csak az szerepel, hogy Fiebick költségén jelent meg. Elképzelhető, hogy ez már nem Thilo, hanem egy ismeretlen nyomdász munkája, ugyanis 1621-ben leltárt vettek fel a szebeni nyomdáról, és ez legvalószínűbben Thilo halálával függhet össze.<sup>463</sup> Ez a leltár 190 nagyobb és kisebb típus előállítására, valamint több, cirill betűk öntésére szolgáló rézmatricát, 64 fametszetet, 339 fába vésett kezdőbetűt és könyvdíszet és egyéb nyomdai felszerelést sorolt fel (megl lehet, hogy ennek a nagy számú dísznek egy része a 16. század utolsó harmadában Raphael Hoffhaltertől Szebenbe került felszerelésből származott.) Érdekes ugyanakkor a cirill betűk öntésére szolgáló matricák jelenléte, amely arra utal, hogy lehetett valamiféle, ma még fel nem derített összefüggés a szebeni városi és az előző századi cirill betűs műhely között. A városi nyomda fennmaradt nyomtatványai között azonban nincs cirill betűs kiadvány, tehát aligha használták.

Amennyiben Jakob Thilo halálával függött össze a nyomda leltározása, akkor nem tudni, hogy ki volt a nyomdász 1622-ben, amikor Fiebick kiadásában egy görög nyelvtan jelent meg a szebeni városi nyomdában.

Szeben következő, név szerint ismert nyomdásza, Marcus Pistorius csak 1629-ben tűnt fel először, igaz, az 1623–1628-as évekből nem is maradt fenn szebeni nyomtatvány. Pistorius valószínűleg Linzből származott, és viszonylag hosszú ideig állt a nyomda élén. Legelső nyomtatványa, Szikszai Fabricius Balázs háromnyelvű szójegyzéke 1629-ből,<sup>464</sup> legutolsó ismert kiadványa 1653-ból való, vannak azonban olyan évek, amikor semmi nyoma működésének (mint 1633 és 1636 között), de meglehet, hogy 1655-ig még ő vezette a műhelyt.

Bizonyára Marcus Pistoriusszal azonos az a „linzi eretnek könyvnyomtató”, aki egy korabeli katolikus szerzõtől származó vitairat szerint „betűivel együtt Magyarországra ment ... és mikor alá s fel hordozná Magyar-országban az ő könyvnyomtató műhelyét” kiűzték onnan. Valószínű, hogy Szeben már vándorlásának végső állomása volt, és kezdetben a királyi Magyarországon,

458 RMNy 1170

459 RMNy 1168

460 RMNy 1170, Vö. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa... I.* 14.

461 RMNY 1198

462 RMNY 1282

463 *A magyar könyvkultúra múltjából...* 186.

464 RMNy 1451



53. Az erdélyi szászok törvénykönyvének díszes címlapkerete  
Szeben város címerével és szebeni iniciálékkal (1684)

talán Felső-Magyarországon igyekezett megvetni a lábát.<sup>465</sup> Mindezt azonban egyetlen fennmaradt nyomtatvány sem támasztja alá. Nem sikerült ugyanis Pistorius nyomtatványaként azonosítani azt a néhány, nyomdamegjelölés nélküli bártfai és kassai nyomtatványt, amely az időpont alapján – 1620-as évek közepe táján – számításba jöhetett volna. A 17. századi magyar nyomdászatnak eddig csak egyetlen linzi kapcsolata volt ismeretes: Batthyány Ferenc németújvári nyomdája alapításakor, 1615-ben a magyar betűket Linzből szerezték be. E két adat összefüggése azonban egyelőre nem bizonyítható. A fennmaradt kevés szebeni nyomtatvány alapján nehezen rekonstruálható, hogy Pistorius valóban hozott-e magával valamilyen felszerelést Szebenbe.

Pistorius 1655 körül halhatott meg. Az egyetlen 1657-ből fennmaradt, jelenleg lappangó nyomtatványon állítólag Martinus Pistorius neve szerepel, nem tudni azonban, hogy csak a Marcus név elírásáról van-e szó, vagy valóban az örökös nyomtatta ezt az 1657-re szóló német naptárt.<sup>466</sup> Az utóbbi esetben azonban az örökösök hamarosan megváltak a nyomdától: 1657. november 9-én a szebeni város visszaváltotta tőlük.

Bár a szebeni városi nyomda több-kevesebb folyamatossággal a 17. század derekán is dolgozott, mégis a linzi Martinus Pistorius 1657. évi utolsó nyomtatványa után az egymást váltó

<sup>465</sup> V. ECSÉDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai* = MKSz 1989. 29–30.; Szeben 17. századi nyomdászatáról lásd még KURTA József: *Adatok a 17. századi szebeni könyvnyomtatás történetéhez* = „...mint az gyümölczös és termett szőlöveszszök”... 128–132.

<sup>466</sup> RMNy 2665



mesterek csak egy-két évig dolgoztak Szebenben, amennyire az amúgy is csekély számú nyomtatványból megállapítható. A következő, név szerint ismert nyomdász Christoph Hildebrand. Bár neve első alkalommal csak egy 1660-ban megjelent Comenius-tankönyv<sup>467</sup> címlapján olvasható, feltehetően 1659–1660-ban ő vezette a műhelyt. Blasius Prässl 1664-es felbukkanásáig<sup>468</sup> ismét nem ismeretes a nyomdász személye. Levéltári adatok szerint ő már 1663-tól a városban dolgozott, az utolsó hozzá köthető munka pedig a szebeni orgonista és zeneszerző, Gabriel Reilich karácsonyra készült többszólamú zeneműve 1665-ből.<sup>469</sup> Ennek érdekessége, hogy hozzáfűzték a mű két énekszólamának, valamint öt hegedű, orgona, illetve más hangszerek számára íródott basso continuo szólamának rézmetszetes kottáit.<sup>470</sup> Feliratuk szerint egyik készítője, az ezen az adaton kívül teljesen ismeretlen „J. H. Schneb.,” míg a másiké az asztrológiai munkáiról, kalendáriumairól, jóslatairól ismert, de rézmetszőként is számontartott,<sup>471</sup> ekkor már Szebenben működő Israel Hiebner volt.

1666-tól kezdve két évtizeden át Stefan Jüngling vezette a nyomdát, valószínűleg 1687-ben bekövetkezett haláláig. Jüngling megjelenésétől kezdve látszik újra stabilizálódni a városi nyomda munkája, ami a kiadványok megnövekedett számából is megítélhető.<sup>472</sup>

Szeben nyomdászata az 1660-as években élte 17. századi virágkorát. Igaz, ez nem a szebeni városi nyomda érdeme, hanem ezekben az években a városi tipográfián kívül átmenetileg még két másik nyomda is került Szebenbe.

Az egyik Szenci Kertész Ábrahám váradi műhelye – két év kolozsvári kitérő után, amelyre Várad megszállása és pusztulása miatt kényszerült – 1662 novemberében települt át Szebenbe,<sup>473</sup> ahol haláláig (1667) működött. Bár a körülmények nem lehettek olyan kedvezőek, mint Váradon, azért a tipográfia folyamatosan működött. Számos nagyobb terjedelmű latin és magyar nyelvű református elmélkedés, tankönyv mellett Bethlen János történeti munkája, a *Rerum Transylvanicarum libri quatuor* (1663) is itt készült el.<sup>474</sup> Az 1665-ös gyulafehérvári és az 1666-os fogarasi országgyűlés artikulusait is Szenci Kertész nyomtatta Szebenben.<sup>475</sup> Komáromi Csipkés György több munkája is itt készült. Már Szenci Kertész halála után, Udvarhelyi keze alól került ki Erasmus *Enchiridion militis* című műve (1668)<sup>476</sup> és Nadányi János *Kerti dolgoknak leírása* című nagyszabású kertészeti munkáját is Szebenben kezdte nyomtatni, de befejezésére már csak Kolozsvárott került sor 1669-ben.<sup>477</sup>

467 RMNy 2944

468 RMNy 3178

469 RMNy 3255

470 VII/2–3.

471 PATAKY 140–141, bár ezt a munkáját nem regisztrálta.

472 VIZKELETY-ECSEDY, Judit: *Text und Bild: Hermannstädter Buchproduktion im 17. Jahrhundert = Deutsche Sprache und Kultur in Siebenbürgen*, Hrsg. Wynfried KRIEGLER, Andrea SEIDLER und Jozef TANCER, Bremen, 2009. 123–134.

473 V. ECSEDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen...* = MKsz 1989. 20–47.

474 RMNy 3123

475 RMNy 3239 és RMNy 3314

476 RMNy 3490

477 RMNy 3542

Még a szebeni évek alatt, 1666-ban felmérték a váradi elpusztult eklézsia vagyonát. A megmaradt vagyontárgyak között elsőként említették a tipográfiát, amelyet az egyház Szenci Kertésznek adott használatra, és amelynek további sorsát az egyház szíven viselte. Valójában Szenci Kertész 1667-ben meghalt, valószínűleg tavasszal, mert hagyatékának leltározására először 1667. május 31-én került sor Szebenben, fejedelmi megbízottak jelenlétében.<sup>478</sup> Ekkor felmérték könyvkereskedői raktárát és a tipográfiát<sup>479</sup>: ez utóbbiról Apafi Mihály rendelkezett: a kolozsvár-nagyenyedi református kollégium tulajdonába került, és Kolozsvárra kellett szállítani. Egy évig még Apafi Mihály engedélyével Szebenben dolgozott vele utódja, Udvarhelyi Mihály nyomdászmeister.

Udvarhelyi Mihály még Szenci Kertész halálát követően másfél évig Szebenben maradt. 1668 végén Apafi Mihály fejedelem utasítására szállították át ismét Szenci Kertész nyomdáját Kolozsvárra. Stefan Jüngling azonban sohasem volt Szenci Kertész faktora, hanem továbbra is a szebeni városi nyomda tipográfusa maradt.

A másik az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda volt, amely szintén Szebenben működött a fenti két műhellyel egy időben. Ezt 1658-ban, még Gyulafehérvár elfoglalása és elpusztítása előtt, a sarc árán megkímélt Szebenbe menekítették.<sup>480</sup> Bár 1659 és 1661 között nem ismeretes olyan nyomtatvány, amely a gyulafehérvári nyomdakészlettel készült volna, feltehető, hogy ekkor is Szebenben volt, mint 1662-től 1664-ig, amikor ittléte nyomtatványokkal bizonyítható. 1662-től kezdve az egykori fejedelmi nyomda Szebenben készült nyomtatványain a szebeni városi nyomda díszai is a gyulafehérváriakkal keveredve jelentek meg, ami egyrészt arra mutat, hogy díszeknek egy része elpusztult vagy elkallódott, másrészt arra, hogy az idemenekített egykori fejedelmi nyomdát talán a szebeni városi műhellyel egy helyen – bár az eltérő tulajdonos miatt tudatosan külön kezelve – tartották.

Tehát az 1662. esztendő végétől 1667-ig három tipográfia is működött Szebenben egyszerre, míg ugyanakkor nyomda nélkül maradt a fejedelmi székhely, Gyulafehérvár és az egykor virágzó Várad. De 1668 végétől, amikor is a két menekített felszerelés Kolozsvárra került,<sup>481</sup> már Szebenben is csak a városi műhely maradt.

Az egykori gyulafehérvári és váradi műhely távozásakor a szebeni városi nyomda vezetője még mindig Stefan Jüngling volt. A Jüngling-nyomtatványok tematikájának szélesebb körét mutatja Matthias Milesnek Erdély 16. századi történetét tárgyaló krónikája, az 1670-ben megjelent *Siebenbürgischen Würg-Engel*,<sup>482</sup> amely az apokaliptikus lovasokat és a szerzőt ábrázoló, a teljes negyedré méretű lapot betöltő címlapmetszetével az első rézmetszettel illusztrált

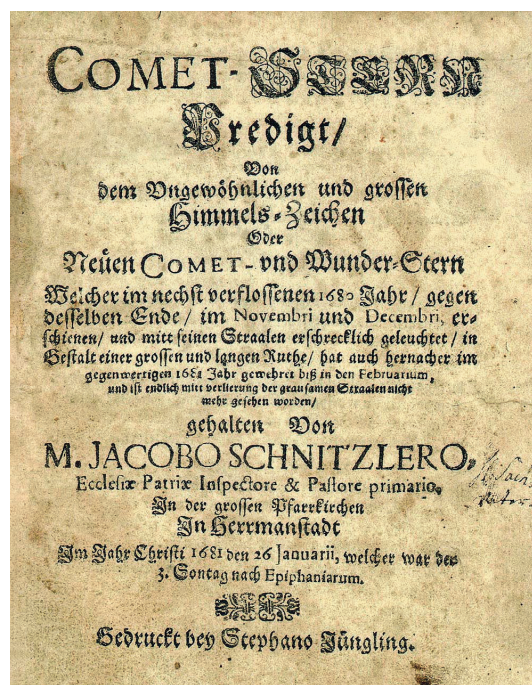
478 V. ECSÉDY Judit: *Egy erdélyi könyvnyomtató műhely 1667-ben. Szenci Kertész Ábrahám tipográfiája hagyatéki leltára tükrében = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002.* Szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd. Marosvásárhely, 2002. 380–400.; MONOK István, *Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor* = uo., 360–379.

479 Szenci Kertész Ábrahám hagyatéki leltáráról részletesebben lásd a Nyomdáink működése a kézisaajtó korában – Nyomdai leltárak című fejezetet kötetünkben, 403–406.

480 V. ECSÉDY Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez* = MKsz 1991. 50–60.

481 V. ECSÉDY Judit: *Könyvnyomtatás az Erdélyi Fejedelemségben...* = MKsz 2005. 289–308 és 385–409.

482 RMNy 3688.



54. Az 1680. évi üstökösről nemcsak Zsolnán, hanem Szebenben is kinyomtatott egy értekezést

szebeni kiadvány (a már említett kottákat nem számítva). Készítetőjük nyilván a kiadás költségeit álló Andreas Fleischer lehetett, megalkotója pedig a szebeni származású művész, Tobias Deutsch volt.

Egy évtizeddel később azonban ismét gondot okozott, hogy a kiadványokhoz illusztrációk készüljenek. Egy ideig a szebeni kalendáriumokat is szerkesztő Jacob Schnitzler ugyanis 1681-ben megjelentetett egy prédikációt az előző év decemberében, novemberében feltűnt üstökösről. Előszavában arra panaszkodik, hogy az üstökösről képet is csatolni kívánt volna a szöveghez, azonban nem talált olyan fa- vagy rézmetszőt, aki elkészíthette volna neki.<sup>483</sup> A következő évben azonban már sikerült több nagy méretű fametszetet készíttetnie az 1682 elején feltűnt, minden bizonnyal a Halley-üstökössel azonosítható, „Wundern-Stern”-ről szóló plakát alakú tudósítás számára.<sup>484</sup>

Egészen Jüngling működéséig jellemző, hogy a nyomda főképp az előző századból maradt díszeket használta, először ő igyekezett a nyomda díszkészletét korszerűsíteni. Ennek ellenére 1683-ban megjelent *Evangelia und Episteln* című nyomtatványában<sup>485</sup> azokat a kis fametszetes képeket használta fel, amelyeket – betűkkel együtt – még az 1570-es években, valószínűleg vá-

483 SCHNITZLER, Jacob: *Comet-Stern Predigt* (Hermannstadt 1681, Jüngling) = RMK II 1494 = RMNy 4387; hasonmása közölve: „Üstököst látni”... 223–263.

484 RMK II 1514a; mindkét kiadványt ismertette Gernot NUSSBÄCHER: *Der Halley-Komet in Siebenbürgen* = *Karpatenrundschau*, 1986. január 1/3, 8.

485 SZTRIPSZKY II 190 = RMNy 4504

sárlás útján Rudolf Hoffhaltertől szerzett meg a város nyomdája számára. Itt 44 képet használ fel, amelyek közül tíz eddig Szebenben nem is bukkant fel, csupán Hoffhalter alsólendvai kiadványaiból volt ismeretes.

Jüngling feltehetően 1687-ben bekövetkezett halálát követően özvegye, Agnes irányította tovább a nyomdát faktorok alkalmazásával, akik közül Johann Hermelius és Johann Barth ismeretes.

Levéltári adatoktól úgy tűnik, hogy a város mindeközben szíven viselte a nyomda ügyét, és nagyobb összeget ajánlott fel a nyomda megújítására. Erről árulkodik az is, hogy – miután Johannes Zabanius városbíróval tárgyalt – Pancraz Lobinger bécsi betűöntő, 1693. augusztus 19-én egy erre vonatkozó költségvetés-tervezetet nyújtott át neki. Anton Mayer értelmezése szerint a terv olyannyira nagyszabású volt, hogy matricák vásárlását is tartalmazta.<sup>486</sup> Minden bizonnyal ehhez a beszerzéshez köthető az a négy fokozat fraktúr típus, amelyik 1695-ben bukkant fel a szebeni nyomtatványokban.<sup>487</sup>

1695. február 28-án a város a nyomdát ismét magához vette, és úgy tűnik, Marcus Reichardra bízta, az ő faktora lehetett a lőcsei Caspar Polumsky, legalábbis erre utal az az 1695. április 2-i dátummal megjelent kiadvány, amelyet „typis Reichardianis”, azaz „Reichard betűivel” nyomtatott „Casparus Polumski.”<sup>488</sup> 1696. február 14-én a városi tanácsnak az esküvőkre és temetésekre vonatkozó rendelete még a Reichard-féle betűkkel jelent meg, egy segesvári gimnáziumban közzétett vizsgatételt novemberben azonban már ismét Johann Barth nyomtatott,<sup>489</sup> aki egészen 1706-ig vezette a városi tipográfiát.

Amint Tótfalusi Kis Miklós 1698-ban megjelent, *Mentség* című iratából kiderül, 1697-ben a várost pusztító tűzvész a nyomdát is érintette: „új típusok elolvadt.”<sup>490</sup> Nem teljesen egyértelmű, hogy itt a Bécsből nemrég érkezett típusokról van szó,<sup>491</sup> azok nagyobb része – egyébként hasonlóan számos régebbi típushoz – ugyanis a század legvégén is feltűnik a nyomtatványokban, tehát a nyomda teljes pusztulásáról nem beszélhetünk. Tótfalusi is azt írja előző szavai folytatásaként, hogy az „ót [mármint típusokat] hozzám küldték matériának”, máshol pedig a kolozsvári kopott betűk kapcsán nyilatkozza, hogy „nem volt jobb a szebeniekénél, akik is nyomtattak mindaddig a magok típusokkal, mindazáltal ugyancsak kezembe küldötték matériának.”<sup>492</sup> Azaz úgy tűnik, nem a tűzvészben elpusztult betűket kellett pótolni, illetve azok csak egy részét teheték ki a megújítandó anyagnak, hanem talán pont azokat a 16. századból származó típusokat öntötte újra a maga által készített matricáiról, amelyek ez idő tájt tűntek

486 Anton MAYER: *Wiens Buchdrucker-Geschicht 1482–1882: Erster Band: 1482–1682*, Wien, 1883. 340. Az egész üggyről lásd még V. ECSÉDY, Judit: *Wien und Ungarn, Typographische Beziehungen im 17. Jahrhundert = Gutenberg Jahrbuch*, 2006. 304.; Friedrich TEUTSCH: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen = Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels*, VI 1881. 65–66.

487 IX/ F120, IX/ F 87, IX/ F 74., IX/ F 60.

488 RMK II 1816.

489 RMK II 1869, illetve RMK II 1868.

490 M TÓTFALUSI K. Miklósnak... *Mentsége = Erdélyi féniks...*, 182.

491 Legalábbis Jakó ezt feltételezi, uo., 455.

492 Uo., 192.



el a nyomtatványokból.<sup>493</sup> Mindenesetre Tótfalusi antikva és kurzív típusai 1699-től jelennek meg a nyomda készletében. 1700-ig mindössze négy szebeni kiadvány ismeretes, amelyek azonban arról árulkodnak, hogy az eddig gondoltnál nagyobb típusválasztékot, négy-négy fokozat antikva és kurzív típust öntött a szebeniek számára, az elhasználdott kolozsvári betűanyag felhasználásával, amelyekért cserébe újraöntésre alkalmas betűanyagot kapott tőlük.<sup>494</sup>

A szebeni városi nyomdának a 17. századból mintegy kétszáz nyomtatványa ismeretes: nagyobb részük kalendárium, néhány leveles vizsgatézis vagy alkalmi nyomtatvány. Több kiadásban is megjelentek az *Evangéliumok és epistolák*<sup>495</sup> németül, ezenkívül a Honterus-féle evangélikus egyházi rendtartás<sup>496</sup> és a Fronius-féle szász törvénykönyv<sup>497</sup> új kiadása. A tankönyvek közül Comenius *Orbis pictus*ának<sup>498</sup> is több szebeni kiadása ismeretes, de megjelent Comenius *Januája* is.<sup>499</sup> 1670-ban rézmetszetű címlapképpel adták ki Mathias Miles említett, jövődöléseket tartalmazó *Siebenbürgische Würg-Engel* című könyvét.<sup>500</sup> A század utolsó éveiben I. Lipót császár Erdélyre vonatkozó rendeletei itt jelentek meg.

Ekkoriban egy rövid időszakra ismét az a helyzet állt elő, hogy párhuzamosan két műhely működött a városban, 1696-ban ugyanis átmenetileg Szebenben dolgozott az erdélyi ortodox érsekség cirill betűs nyomdája.<sup>501</sup> A kettő közötti kapcsolat azonban nem mutatható ki.

Végül még egy érdekes, címlapja szerint 1699-ben, Szebenben megjelent kiadványról kell szót ejteni, Visconti Morandi *Mappa della Transilvania* című, Erdélyt és a törököktől frissen visszafoglalt területeket ábrázoló rézmetszetes térképéről, amely többek között számos erdélyi város ábrázolását is tartalmazza.<sup>502</sup> Készítői Stephanus Welzer brassói aranyműves és rézmetsző, valamint Johann Conrad Predtschneider nürnbergi születésű, szebeni metszők voltak. Mivel azonban szedett szöveget egyáltalán nem, hanem csupán rézmetszetes táblákat tartalmaz, kívül esik e munka vizsgálódási keretein, és feltehetően nem is az alapvetően eltérő technikával dolgozó városi nyomdában készült. Jól mutatja ugyanakkor, hogy a század végére milyen magas szintű művészi és technikai alkotás létrehozására volt képes Szeben nyomda- és könyvkultúrája.

493 Csak példaként a IX/2A 119, IX/4A 76, IX/5K 84 stb. Az sem kizárt, hogy a Tótfalusi által részben már újraöntött és elküldött betűk pusztultak el legalábbis a *Mentségben* (230–231) további idevonatkozó megjegyzéseket tesz. Elárulja, hogy „idvezült királybíró uram” (az 1697. szeptemberben elhunyt Valentin Frankról lehet szó, vö. *Erdélyi féniks*, 461) már 1690-es hazaérkezésétől kezdve igyekezett rávenni a betűk felújítására, ezt követően Johann Zabanius szebeni polgármester és királybíró szorgalmazta az elolvadt típusok „újólág” való öntését.

494 Vö. HAIMAN: *Tótfalusi Kis Miklós...* 107–112, itt bővebben lehet olvasni a 18. század elején Szebenbe került betűiről és betűkészítő szerszámairól is; 1699–1700-ban nyolcféle új betűtípus bukkant fel.

495 Egy kiadásról a *Korrespondenzblatt* 1886. 33 ad hírt, egy másikat közölt Sztripszky II 190.

496 RMNy 2488

497 RMK II 1555 = RMNy 4556

498 Sztripszky I 322 (1684), és egy 1672-es kiadást a Matica Slovenska könyvtára őriz.

499 Nágler 350 (1660)

500 RMK II 1256

501 Lásd Az ortodox érsekség nyomdája című fejezetet kötetünkben, 199–201. és V. ECSEDY Judit: *Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben* = MKSz 1994. 155–176.

502 RMK II 1978, PATAKY 243.

*A DEBRECENI városi nyomda (1561)1601–1700 (2019→)*

Debrecenben a könyvnyomtatás már a 16. század közepén meghonosodott. Bár szabad királyi városi rangot csak 1693-ban kapott, az ország egyik leggazdagabb mezővárosa és már a 16. század végén a Tiszántúl szellemi központja volt. A három hatalom ütközőpontján lévő település, mint Bihar vármegye része, az erdélyi fejedelem alá tartozó terület volt, a 17. század elejére szinte egyöntetűen református lakossággal.<sup>503</sup>

A 17. század első felében előbb a lipcsei származású Rheda Pál vezette a nyomdát, majd 1619. évi halála után fia, Rheda Péter. Ezt követően a városi tanács saját kezelésébe vette a nyomdát, amely fölött a 17–18. század folyamán is a református egyház felügyeletet látott el.<sup>504</sup> Ettől kezdve a műhely szakmai vezetését szakképzett mesterek látták el. A nyomdavezető mellett legalább három legény dolgozott, akik többsége idegen nemzetből való, amint Rheda Péter egyik 1622-es munkájának ajánlásából megtudni.<sup>505</sup> Érdekes jelenség ez abból a szempontból is, hogy még az olyan teljesen magyar lakosságú városban, mint Debrecen, a 17. század első évtizedeiben a nyomdászok nagy része idegen (valószínűleg német) volt.

Rheda Péter az 1630 elején halt meg, utódjának, Fodorik Menyhértnek nyomtatványai 1631-től ismeretesek. Fodorik könyvárus és könyvkötő is volt egy személyben. A város 1633-ban szerződést kötött vele – ez a magyarországi könyvnyomtatás történetében a legkorábbi ismert nyomdászszerződés –, eszerint a ház és a nyomdai felszerelés ötszáz forint ellenében ment át Fodorik tulajdonába, de azzal a feltétellel, hogy a tanács visszaválthatja a tipográfiát, ha munkájával nem volna megelégedve, vagy a tipográfia vezetésére alkalmas utódai nem maradnának. Erre azonban Fodorik életében nem került sor. 1651-ben jelentek meg az utolsó olyan nyomtatványok Debrecenben, amelyeken még Fodorik Menyhért nyomdavezető neve szerepelt. Ezután tíz évig nincs nyoma sajtó működésének Debrecenben. Míg a 17. század első harminc évében mintegy százötven könyv jelent meg, addig a következő harminc évben alig húsz.



55. Fát ábrázoló nyomdászjelvény Töltési István debreceni nyomdász idejéből (1684)

<sup>503</sup> BÁNFI Szilvia: *A debreceni városi nyomda évszázadokat átölelő első korszaka 1561–1705 = Magyar Grafika*, 2016/2., 56–61.

<sup>504</sup> A debreceni nyomda 17. századi tevékenységéről lásd összefoglalóan: BENDA Kálmán, IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda...* 24–58.; Korábbi irodalom: Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen [1911].

<sup>505</sup> RMNy 1262

Már a Fodorik Menyhérttel kötött 1633. évi szerződés is rávilágít arra, hogy a város cenzúrajogot gyakorolt a tipográfia termékei fölött. Amint később is látszik, a nyomda nem folytathatta önálló kiadási politikát, csak azt adhatta ki, amit a város és a református egyház jóváhagyott.

1662-ben vette át a nyomda vezetését Karancsi György, akinek működése idején a nyomda szakmai szempontból mélypontját érte el. Élete végéig (1676) a sok használattól már egészen elvászott betűkkel dolgozott, úgy, hogy a „Karancsi-betűk” kifejezés alatt általánosan az elkoptatott típusokat értették még száz év múlva is.<sup>506</sup> Bár Karancsi nyomdavezetősége idején megfordult a városban a Sárospatakról eltávolított kiváló nyomdász, Rosnyai János is, sőt a sárospataki nyomdafelszerelést is a városban helyezték el, ő a városi tanács felkérése ellenére sem maradt Debrecenben, hanem továbbment Kolozsvárra.

Karancsi után határozott javulás állt be a debreceni kiadványok külsejében. Ez elsősorban az 1677-ben munkába álló sárospataki mesternek, Rosnyai Jánosnak tulajdonítható, aki eleinte a régi, kopott betűkészlettel dolgozott, de csakhamar új betűkkel és könyvdíszekkel szerelte fel a nyomdát.<sup>507</sup> Az új felszerelést külföldről, valószínűleg Hollandiából hozathatta.

A debreceni vezetés által anyagilag támogatott új betűkészlet és a nyomdai cifrák megvételére, valamint Debrecenbe szállítására 1678 első félévében kerülhetett sor, és összefüggésben lehetett a tervezett bibliakiadással.

Komáromi Csipkés György bibliafordítása 1675-re elkészült, elfogadták kiadásra, és már a fordító halála után, 1681. január 12-én a margittai zsinat jóváhagyta a bibliafordítás szövegét. Ezt követően kikérték I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem engedélyét, aki anyagi támogatásáról is biztosította ezt a vállalkozást. Minthogy a debreceni nyomdában tervezték kinyomtatását, valószínűleg ezért küldték ki Töltési Istvánt, még Rosnyai János nyomdavezető idejében, 1681-ben külföldi tanulmányútra, Amsterdamba. Töltésit Tótfalusi Kis Miklós vette maga mellé Amsterdamban, és bevezette őt a betűmetszés, a betűöntés és a könyvnyomtatás mesterségébe.

Töltési István komáromi származású könyvkötő volt, aki Debrecenbe valószínűleg egykori mesterét, Csúzi Cseh Jakabot követve került. Amsterdami tartózkodása nem sokáig tartott, mert valószínűleg az addigi debreceni nyomdavezető Rosnyai János halála (1682) miatt visszahívták Debrecenbe. 1683 márciusában már ő volt a debreceni városi nyomda vezetője. Olyan magas színvonalra ugyan nem tett szert a betűmetszésben, mint Tótfalusi, de azért kikerült a keze alól egy saját metszésű betű, és egy 1685. április 30-i levelében magát, mint „sculptort” és „fusort” említette.<sup>508</sup> A Töltési által használt betűk nagy része azonban a korábbi amsterdami beszerzésből származott.

506 SZINNYEI József: *Karancsi betűk = Magyar Nyelvőr*, 1896. 270–271.; SZELESTEI N. László: *Adalékok a debreceni nyomda történetéhez* = MKsz 1979. 310–312.

507 BÁNFI Szilvia: *Árulkodó könyvdíszek, betűtípusok, rejtőzködő tipográfus (Rosnyai János nyomdász debreceni tevékenységének rejtett vonatkozásairól)* = *Magyar Grafika*, 2015/6. 62–64.; A debreceni nyomda 17. századi betűinek, díszének, illusztrációinak repertóriumát lásd BÁNFI Szilvia: *A debreceni városi nyomda* = Hung. typ XVII/2, 64–86, 228–239, 711–778.

508 ILLÉSY János: *Nyomdászati és könyvészeti adatok* = MKsz 1896. 175–177. és Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda...* 128.; Töltési 1685. április 30-i levele Láng Jánoshoz, Thököly Imre udvari emberéhez: „Sok fáradságom volt az kigyelmed munkájával; betűm nem volt elegendő; – úgy kellett metszenem újonnan és öntenem, miért egyszersmind mind sculptor és fusor vagyok.”



56. Egy másik, szintén fát ábrázoló nyomdászjelvény a debreceni Kassai Pál nyomdász idejéből (1694)

A Debrecenben nyomtatandó biblia ügye azonban lassan haladt, ami a háborús állapotokkal, a Thököly Imre és Apafi Mihály erdélyi fejedelem között egyensúlyozni próbáló város bizonytalan helyzetével magyarázható. Éppen ez az ellentét volt az oka, hogy Töltési debreceni nyomdászása olyan rövid életű volt, csak 1683-tól 1685-ig tartott (Komáromi Csipkés bibliafordítása végül nem Debrecenben, hanem Leidenben jelent meg, jóval később, 1717-ben).

Az 1685. év elején az említett Láng János, Thököly udvari embere egy fordításának ki-nyomtatásával bízta meg Töltésit, ami május folyamán el is készült.<sup>509</sup> Ugyanebben az évben jelent meg ugyanis William Perkins *Kettős kereszt*<sup>510</sup> című műve Debreceni T. István magyarításában, és William Amesnek több munkája, köztük *Medullája* (1685).<sup>511</sup> A debreceni nyomda történetével foglalkozók lehetségesnek tartották, hogy ezek a kiadványok a tanács és az egyház engedélye nélkül jelentek meg, és emiatt kellett Töltésinek távoznia a nyomda éléről még ugyanabban az évben. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy Apafi fejedelem nem emiatt rendelte magához Töltésit, hanem mert a városi nyomda Thököly környezete számára is nyomtatott. 1685. június 12-én Debrecen választott főbírája, Komáromi István egy levél kíséretében bocsá-

509 NEUMAN Gáspár: *Minden imádságoknak veleje*. (Debrecen 1685. Töltési István) = Sztripszky I 2156/323 = RMNy 4584

510 RMK I 1330 = RMNy 4583

511 RMK II 1563 = RMNy 4582



totta Apafi elé a debreceni tipográfust, és ebben a levélben a fejedelem „gráciáját kéri a szegény tipográfus” számára.<sup>512</sup> Hogy a város támogatása ellenére Apafi megbüntette-e Töltésit, és egyáltalán mi lett a nyomdász sorsa ezek után, nem tudni.

Töltési neve legközelebb tizennyolc év múlva, 1703-ban jelenik meg mint komáromi nyomdász. Ekkor tehát visszakerült szülőföldjére és ott alapított nyomdát, amely neve alatt 1721-ig működött. Életének csaknem két évtizedéről egyelőre semmit sem tudunk.

Debreceni utódja a nyomdavezetésben Kassai Pál lett (1685–1695), őt pedig Vincze György követte, az utolsó 17. századi nyomdász, akinek munkássága átnyúlik a 18. századba.

A debreceni nyomda a termékenyebb hazai nyomdák közé tartozott. A század folyamán itt mintegy háromszáz könyv jelent meg, jelentős részben több száz lap terjedelemben. A református városi és egyházi vezetés alatt álló nyomdában jelent meg Szárászi Ferenc református katekizmusfordítása (1604),<sup>513</sup> Werbőczy István törvénykönyve latin és magyar nyelven (1611), Kecskeméti C. János református prédikációi (1615). A vitairatok közül kiemelkedik Alvinczi Péter *Itinerarium* című műve (1616).<sup>514</sup> A gyakrabban kiadott művek között szerepelnek Szenci Molnár Albert zoltárfordításai<sup>515</sup> és református énekeskönyvek.<sup>516</sup> Különösen a század elején gyakoriak a magyar nyelvű krónikák, verses bibliai históriák, emellett a század nagy részében a nyomda kalendáriumot is megjelentetett. A század második felében kiadványai között szerepelt Justus Lipsiusnak *Az állhatatosságról*<sup>517</sup> szóló könyve, Nógrádi Mátyás *Lelki próba-kő* című műve,<sup>518</sup> Köleséri Sámuel több prédikációja, emellett Mártonfalvi György és Komáromi Csipkés György munkái. A kiadványok zömmel magyar, kisebb számban latin nyelvűek voltak. A 17. században a debreceni volt a legtöbb magyar nyelvű kiadványt közreadó officina.

#### A BRASSÓI városi nyomda 1625–1692

A brassói könyvnyomtatás a 17. század folyamán nem volt folyamatos, és jelentőségében meg sem közelítette az előző századét. A könyvnyomtatás a városban harminc évig tartó szünetelés után indult újra.<sup>519</sup> A Martin Wolfgang által 1625-től kezdve vezetett városi nyomda azonban felszerelésében teljesen független az előző században itt tevékenykedő tipográfiától. Wolfgang korábban Bártfán dolgozott, a Klöss-műhelyben. Az idősebb Jakob Klöss halála után átmeneti-

512 BÁNFI Szilvia: *A hatalmi harc áldozatául esett tipográfus. Töltési István tragikus véget ért debreceni működése és a meg nem valósult bibliakiadásról = Hatalmi diskurzusok. A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben.* Szerk. BÍRÓ Csilla, VÍSY Beatrix. Budapest, 2016. 38–47, lásd még uő: *Ki és mikor nyomtatta Debrecenben a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Janosonius-féle Biblia pótlólag újrasedett leveleit?* = MKSz 2013. 365–371.

513 RMNy 909

514 RMNy 1011, RMNy 1083 és RMNy 1104

515 RMNy 1527

516 RMNy 1328, RMNy 1528 stb.

517 RMNy 1876

518 RMNy 2362

519 A brassói nyomda 17. századi történetének összefoglalását és a nyomdafelszerelés repertóriumát lásd PERGER Péter: *A brassói városi nyomda (1539) 1601–1700* = Hung. typ XVII/2, 149–155, 322–330, 1117–1184.

leg – bizonyára fiának nagykorúságáig – 1620-ban ő vezette a bártfai műhelyt. Bártfai nyomda-vezetőségének egyetlen emléke maradt fenn, az 1621. évre szóló kalendárium. Nem tudni, hogy ezután még mennyi ideig maradt ott, hogy vajon dolgozott-e még az ifj. Jakob Klöss munkásságának első éveiben is.

A brassói nyomda szórványosan fennmaradt kiadványai azt mutatják, mintha csak két-három évenként hagyta volna el egy mű a sajtót. Martin Wolfgang neve utoljára egy 1632-ből származó nyomtatványon fordult elő, 1638-ban pedig már új tulajdonosa volt a nyomdának, Michael Herrmann személyében, akinek neve 1660-ig szerepelt a műhely kiadványain. Neve mellett ugyan nincs feltüntetve, hogy nyomdavezető, de minthogy 1648-tól a bírói tisztséget viselte, így aligha foglalkozott maga nyomtatással. Valószínűleg Brassai Major Márton, a későbbi gyulafehérvári nyomdász lehetett az a Márton nevű nyomdász, akit Michael Herrmann városbíró meghívott a meginduló brassói műhelybe, bár neve egyetlen nyomtatványon nem szerepel. Brassai Major Márton 1637-től legfeljebb 1646-ig dolgozhatott Brassóban, mert 1647-től már a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát vezette.

Első alkalommal 1657-ben a nyomdatulajdonos esküvőjére íródott köszöntő kiadványon tűnik fel, hogy a Herrman-nyomda betűivel, de egy bizonyos Nicolaus Müller keze által nyomtatódott.<sup>520</sup> Nicolaus Müller vagy latinosan Molitor az impresszumok tanúbizonysága szerint majd fél évszázadon át, egészen 1702-ben bekövetkezett haláláig végezte a nyomda gyakorlati vezetését. Szintén ő foglalkozott a könyvek árusításával, terjesztésével is. Irodalmi munkássága is ismeretes, több alkalmi költeménye maradt fent.<sup>521</sup> Nagyobb szabású verset írt a várost elpusztító 1689-i tűzvészről.<sup>522</sup> Egy korabeli adat szerint Müller egykor Herrmann hívására Morvaországból érkezett Brassóba.<sup>523</sup>

Úgy tűnik, hogy Herrmann alapvetően új nyomdafelszerelést szerzett be, nyomtatványain számos új betű, dísz, iniciálé és cifra tűnik fel. De a Honterus-nyomda maradványainak is a bir-



57. Ugyanaz a jelenet kétféle ábrázolásban: Comenius *Orbis pictus*ának 1675-ös brassói és 1685-ös lőcsei kiadásából

520 RMNy 2706

521 Például: RMK II 1418, 2696(5), 2706, 2897(10) stb.

522 RMK II 1641

523 Közli: TONTSCH, Hermann: *Die Honteruspresse in 400 Jahren*. Kronstadt, 1933. 40.

tokában lehetett. Michael Herrmann 1660 augusztusában a városban dúló pestisjárvány áldozata lett, de a neve alatt futó nyomda 1692-ig a család tulajdonában volt, ezt bizonyítják a régi felszereléssel, az eddig is használt „typis Herrmannianis, caractere Hermanniano” stb. impresszummal időről időre megjelenő, az utolsó években szinte kizárólag plakát alakú, esküvői és temetési verseket tartalmazó nyomtatványok. Ezek számos esetben továbbra is feltüntetik, hogy Nicolaus Müller keze nyomán készültek.

Ezzel párhuzamosan, 1672-ben új nyomdatulajdonos neve tűnik fel számos brassói kiadványon, Peter Pfannenschmiedé. E nyomtatványok egy egészen új, a Herrmann-féle anyagtól eltérő felszereléssel készültek. Az új – főként fraktúr – betűk, díszek és iniciálék 1672–1677 körül jelentek meg a nyomda kiadványaiban.

Ettől kezdve a brassói nyomtatványok Peter Pfannenschmied jelzéssel jelennek meg. Ő a brassói Honterus gimnázium növendéke volt, 1661-ben teológiai hallgatóként,<sup>524</sup> majd lectorként<sup>525</sup> nevezi meg magát, később a főtemplom lelkésze volt. Michael Herrmannhoz hasonlóan szintén nem valószínű, hogy ő foglalkozott a napi nyomdai munkálatokkal, ebben a szerepben – párhuzamosan a Herrmann-féle készlettel készült nyomtatványokkal – itt is Nicolaus Müller tűnik fel.

A Pfannenschmied-műhely legjelentősebb kiadványa Comenius *Orbis pictus*ának első hazai, illusztrációkkal ellátott kiadása. 1675-ben azonos képanyaggal magyar–latin és német–latin nyelven is megjelenik, mindkettőben ugyanazokat a dúcokat használták fel. Az utóbbi címlapján olvasható, hogy „typis et figuris Petri Pfannenschmiedii”, tehát a 150 fametszetes illusztráció dúca az ő tulajdonában volt. A lenyomatok éles rajzolata azt mutatja, hogy új dúcokról készültek, amelyeket tehát minden bizonnyal Pfannenschmied faragtatott meg. Készítőjük nem ismeretes, azt sem tudni, hogy hazai vagy külföldi mester lehetett, felmerülhet, hogy esetleg a gyakorlati nyomdai feladatokat végző Nicolaus Müller alkotásai, bár effajta tehetségéről semmilyen adat nem ismeretes. Annak ellenére, hogy a szöveg az 1669-ben Nürnbergben napvilágot látott első magyar nyelvű szöveget is tartalmazó kiadás nyomán készült, a metszetek nem ennek, hanem egy korábbi nürnbergi kiadás képeinek tükörképként újrametszett változatai.<sup>526</sup> Müller szerepére utalhat, hogy úgy tűnik, akadt fametszéssel foglalkozó mester Brassóban. Legalábbis 1676-ban feltűnik egy ívnyi méretű virágokkal díszített négyzetes keretdísz, valamint 1685-ben egy szintén nagy méretű, angyalokkal, virágokkal, pávákkal és egyéb madarakkal díszített ovális keret.

Az előbbi a Pfannenschmied-, míg az utóbbi a Herrmann-műhely kiadványait díszíti. Nem tűnik valószínűnek, hogy valamely távolabbi professzionális műhelyből származnának.<sup>527</sup>

524 RMNy 2894

525 RMNy 2967

526 Kurt PILZ: *J. A. Comenius: Die Ausgaben des Orbis sensualium pictus: Eine Bibliographie*, Nürnberg, 1967. 115–117.

527 Meg kell jegyezni, hogy 1699-ből ismeretes egy brassói aranyműves és rézmetsző, Stephanus Welzer de Corona, aki Johann Conrad Predtschneider nürnbergi születésű, szebeni metszővel együtt Visconti Gio. MORANDI: *Mappa della Transilvania* című, Erdély térképéhez készített metszeteket kartusokkal és látképekkel, és Szebenben, 1699-ben megjelentette (RMK II 1978), de ott rézmetszetekről van szó, és korábbi alkotása nem ismeretes. Vö. PATAKY 243.

Peter Pfannenschmied 1677. november 21-én halt meg,<sup>528</sup> ezt követően néhány kiadvány csupán „Pfannenschmied-nyomda” megnevezéssel kerül ki a sajtó alól, de a következő évtől már az özvegy, Martha Pfannenschmied jegyzi a műhelyt, egészen 1688. szeptember 12-i haláláig, amikor is „Ihr dankbare Client”, azaz hálás pártfogoltja versben vesz tőle búcsút. A nyomtatvány alján egyetlen név, Nicolaus Mülleré olvasható, aki minden bizonnyal ez esetben nemcsak a nyomdász, hanem a szerző is volt.<sup>529</sup>

Ezt követően a jellegzetes készletnek nincs nyoma egészen addig, amíg 1692-ben Lucas Seuler neve alatt megjelent kiadványokban ismét fel nem tűnik. 1692-ben tehát Lucas Seuler, Wittenbergben végzett orvosdoktor és gyógyszerész, később városbíró kezébe kerül a brassói nyomda tulajdonjoga, de nem örökségként szállt rá. A Seuler-nyomda készletét főképp a Martha Pfannenschmiedtől maradt készlet teszi ki. Lucas Seuler nevén működött tovább a műhely a 18. század legnagyobb részében. Nyomdászként továbbra is Müller dolgozott egészen 1702 májusában bekövetkezett haláláig.

A brassói nyomdászattal foglalkozók közül voltak, akik szerint a változó nevek ellenére csupán egyetlen műhely létezett Brassóban, annak ellenére, hogy a kétféle nyomdaelnevezés mindvégig párhuzamosan megtalálható.<sup>530</sup>

A kutatás mai álláspontja szerint arra a kérdésre, hogy egy vagy több nyomda volt Brassóban, nem lehet egyértelmű választ adni. Elképzelhető, hogy jövőbeli levéltári kutatások végleges megoldást is tudnak nyújtani. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján azonban egy nagyon valószínű feltételezést lehet mondani. Az, hogy eddig két nyomda létezése az irodalomban nem merült fel, illetve még nyomatékosabban az a tény, hogy mindkét nyomdai anyaggal Müller dolgozott, és a kettő kismértékű keveredése is valószínűleg az ő napi munkájából adódhatott, inkább egy nyomda létét valószínűsíti. Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni, hogy a hazai nyomdászattörténetben teljesen egyedülálló eset, hogy két ilyen markánsan elkülönülő felszerelés, egy kezelésben, párhuzamosan, következetesen megkülönböztetett impresszummal működjön.

#### *Szenci Kertész Ábrahám VÁRADI nyomdája (1639?) 1640–1660*

Hoffhalter Rudolf 1584–1585. évi átmeneti munkásságát követően Váradon a 17. század első harmadában nem működött nyomda. A Szenci Kertész Ábrahám által vezetett műhely első ismert kiadványa 1640-ből való. A korabeli források nem írnak ugyan a nyomda alapításának évéről, de egy 1644-ben kiadott pozsonyi nyomtatvány<sup>531</sup> előszava Váradon 1639-ben kiadott

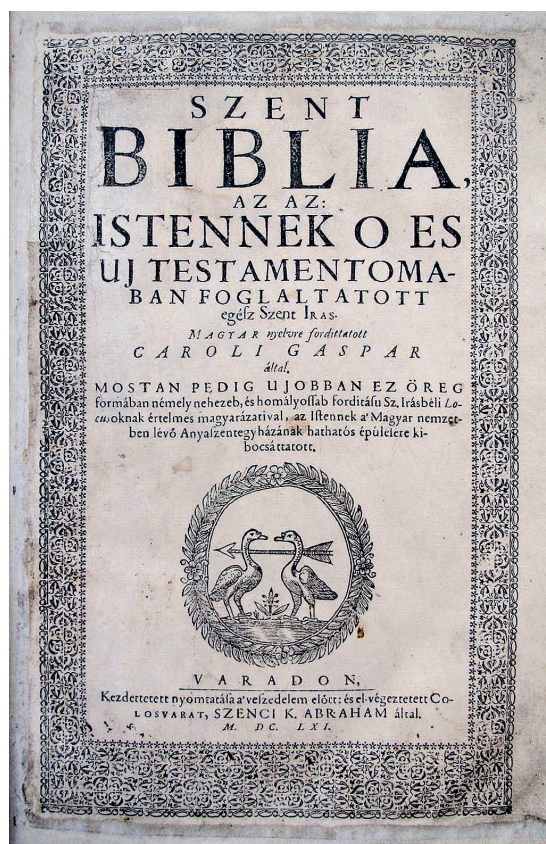
528 Vö. RMK II 1395a, Julius GROSS: *Kronstädter Drucke 1535–1886*, Kronstadt, 1886. 1159.

529 Vö. RMK II 1632c.

530 Friedrich TEUTSCH: *Beiträge zur sächsischen Buchdruckergeschichte: VI: Die Kronstädter Buchdrucker = Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, IX., 1886. 40–41. és GULYÁS Pál: *A könyv sorsa... II.* 25.

531 RMNy 2077





58. A Várad Biblia címlapja

könyvre hivatkozik. Így feltételezhető, hogy Szenci Kertész nyomdája már 1639-ben megkezdte működését.<sup>532</sup>

A várad tipográfia felállítását az tette lehetővé, hogy Bethlen Gábor fejedelem öccse, Bethlen István – Szalárdi János szerint – a várad iskola és református egyház mellé nyomdafelszerelést hozatott Lüneburgból, és a műhely vezetőjéül Szenci Kertész Ábrahámot szemelte ki.<sup>533</sup> Másképpen írt a nyomda alapításáról Pápai Páriz Ferenc, aki a vállalkozást Szenci Kertész sajátjának, a nyomdafelszerelést pedig hollandiai eredetűnek tartotta. A nyomda alapításának főmotívuma azonban a Károli Gáspár-féle református Biblia újbóli kinyomtatása volt, amely egyaránt szívügye volt Bethlen Istvánnak és I. Rákóczi Györgynek, illetve feleségének Lorántffy Zsuzsannának. A biblia kiadásának terve bizonyára a nyomda alapításától kezdve előtérben állt, így 1644-ben is, amikor Bethlen István ötszáz aranyat hagyományozott (Szalárdi szerint ezer tallért) erre a célra.<sup>534</sup>

532 NAMÉNYI Lajos: *A nagyvárad nyomdászati története, I-II.* = MKSz 1901. 170–182. és 280–294.

533 V. ECSÉDY Judit: *A várad könyvnyomtatás virágkora: Szenci Kertész Ábrahám a várad református egyház nyomdájának élén = Tipográfia régtől fogva...* 22–48.

534 V. ECSÉDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának eredetéről = Gesta typographorum...* 83–101.

Mielőtt Szenci Kertész a biblia nyomtatásához hozzáfogott volna, számos más kiadvány is napvilágot látott a váradi műhelyben, amelynek kiadványai a kor legkiválóbb németalföldi nyomtatványainak színvonalával is felveszik a versenyt. Meglehet, hogy Szenci Kertész a nyomdászatot Hollandiában tanulta ki, talán az Elzevir-officinában, és erre utal az általa gyakran használt Elzevir-nyomdászjelvény.<sup>535</sup> A németalföldi nyomtatványokkal való összehasonlítás<sup>536</sup> valószínűvé teszi, hogy Szenci Kertész betűi és könyvdíszai onnan származhattak. Kolozsvárra került nyomdafelszerelésének kiváló minőségéről Tótfalusi Kis Miklós is elismeréssel szólt. Szenci Kertész nagy megbecsülést és vagyont szerzett munkájával, Tótfalusi úgy tudta, hogy a váradi várban több palotája is volt. Emellett az egyházi személyeknek kijáró kiváltságokkal rendelkezett.<sup>537</sup>

A váradi nyomdával kapcsolatos források nem szólnak arról, hogy kinek a tulajdonában volt a műhely. A sárospataki nyomda alapítása előtt Medgyesi Pál mint követendő példát említette I. Rákóczi Györgynek, hogy nem kell feltétlenül konvenciót (évi szerződés szerinti járandóságot) fizetni a létesítendő fejedelmi nyomda vezetőjének, hanem mintául szolgálhat a váradi tipográfia, ahol a mester a maga hasznára működteti a nyomdát. Ebből a közvetett utalásból ugyan nem tudni meg, hogy pontosan mi volt a helyzet a tulajdonjog tekintetében. Szenci Kertész bizonyára a református egyház bizonyos fokú ellenőrzése mellett nyomtatott. Munkássága I. Rákóczi György elismerését is kivívta, és szándékában állt őt nemességgel kitüntetni. Erre a fejedelem halála miatt már csak fia, II. Rákóczi György idejében került sor 1648-ban (néhány évvel megelőzve a gyulafehérvári fejedelmi nyomda tipográfusát, Brassai Major Mártont, aki 1651-ben kapott nemességet). A nemeslevél, amely festéklabdát tartó griffmadarat ábrázol,<sup>538</sup> Szenci Kertészt a váradi eklézsia tipográfusának nevezi, és méltányolja a váradi egyház érdekében kifejtett munkáját. Nyomdáját a kortársak is mint „Szenci uram tipográfiáját” emlegették, és a nyomdász maga is könyvei impresszumában mindössze saját nevét tette ki.

Szenci Kertész váradi működésének Várad elfoglalása vetett véget. Váradról 1660. augusztus 28-án a megmaradt lakosság elvonult. A vár átadásának feltételei között szerepelt az is, hogy később a tipográfiát és a biblia félig kész példányait sértetlenül elvihetik. Erre ugyanis augusztus 28-án, a vár kiürítésekor nem kerülhetett sor az idő rövidsége miatt. Szenci Kertész 1661. február 19-én már kolozsvári lakos volt. Mivel felszerelése Váradon nem sok kárt szenvedett, így

535 Az Elzevier-nyomdászjegy magyarországi használatáról lásd V. ECSÉDY Judit: *The printer's device of the Elzeviers in Hungary* = *Quaerendo*, 1991/2. 125–138.

536 V. ECSÉDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának eredetéről* = *Gesta typographorum...* 83–101, ahol a Szenci Kertész által használt összes dísz reprodukciója megtalálható; Szenci Kertész Ábrahám betűinek, díszének, illusztrációinak repertóriumát lásd V. ECSÉDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és a váradi református egyház nyomdája* = *Hung. typ XVII/2*, 86–93, 239–251, 779–812.

537 V. ECSÉDY Judit: „A hires Szentzi Ábrahám nevezetes váradi tipográfiája” = *OSZK Évkönyve*, 1991–1993. 289–322. és úő: *Könyvnyomtatás az Erdélyi Fejedelemségben...* = *MKsz* 2005. 289–308. és 385–409.

538 Teljes terjedelmében közölte NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története... II.* = *MKsz* 1901. 294–296. A címer színes reprodukciója közölve a *Tipográfia régtől fogva...* című kötetben.



59. Váradi címere és a váradi könyvek címlapját gyakran díszítő Elzevir-embléma

Kolozsvárott újra berendezte könyvnyomtató műhelyét és több más kisebb terjedelmű munka mellett befejezte az úgynevezett *Váradi Biblia*<sup>539</sup> nyomtatását (1660–1661).

Az a református Szentírás, amely később a *Váradi Biblia* nevet kapta, nagyszabású nyomdai vállalkozás volt, amelyet többéves filológiai és nyomdai munkák készítettek elő. Szükségesnek látszott ugyanis a protestáns biblia új kiadása nagy formátumban. Csaknem nyolcvan év telt el azóta, hogy Vizsolyban (1590), tehát hazai nyomdahelyen az első teljes Szentírás megjelent Károli Gáspár és társai fordításában. A két kiadás között eltelt időben három ízben jelent meg magyar nyelvű biblia, de mindannyiszor külföldön, és kisebb alakban: 1608-ban Hanauban, 1612-ben Oppenheimben és 1645-ben Amsterdamban.<sup>540</sup>

A váradi nyomda azonban nem sokáig maradt Kolozsvárott,<sup>541</sup> bár a város szinte nyomda nélkül volt, tekintve, hogy a Heltai-officina ekkor már nem működött. Szenci Kertész 1662 novemberében hagyta el Kolozsvárt, és Szebenbe települt át. Ekkor ott két másik nyomda is működött: egyrészt a városi, másrészt itt volt már a Gyulafehérvárról ugyancsak a török-tatár pusztítás elől elmenekített fejedelmi tipográfia. Ezek felszerelését azonban tudatosan külön kezelték. Szenci Kertész műhelye is a Váradról hozott felszereléssel dolgozott, esetleg a német nyelvű kiadványok nyomtatásakor vett igénybe valamelyes betűanyagot a szebeni városi nyomdából.

539 RMK I 970 és RMK I 976 = RMNy 2982 – Hasonmás kiadását lásd *Szent Biblia*. Váradi – Kolozsvár, 1660–1661. A kísérőtanulmányt írta PETRŐCZI Éva, SZABÓ András. Budapest, 2002.; PETRŐCZI Éva: *A Váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában = Puritánia: tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*. Budapest, 2006. 94–100.; <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/petroczi-varadi.htm>; PETRŐCZI Éva, PÉNZES Tibor: *Szabolcs: Új szempontok a Váradi Biblia kutatásához = Biblia Hungarica philologica: magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*. Az Országos Széchényi Könyvtárban a *Biblia Sacra Hungarica*, a könyv, „mely örök életet ad” (2008. november 21 – 2009. március 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai. Szerk.: HELTAI János. Budapest, 2009. 147–159.; PETRŐCZI Éva: *Ami a Váradi Biblia hasonmás-kiadásának kísérőtanulmányából kimaradt* = PETRŐCZI Éva: *Kagylókörttel harangozni: újabb tanulmányok a puritán irodalomból*. Debrecen – Budapest, 2011. 16–20.

540 RMNy 971 (Hanau 1608), RMNy 1037 (Oppenheim 1608) és RMNy 2091 (Amsterdam 1645)

541 V. ECSEDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen...* = MKsz 1989. 20–47.; A Váradi Biblia utóéletéről újabb adalékokat lásd BÁNYAI Réka, V. ECSEDY Judit: *A Váradi Biblia címlapvariánsai* = MKsz 2019. 394–406. és bővített, illusztrált változata monografikus formában: BÁNYAI Réka, V. ECSEDY Judit: *A Váradi Biblia címlapvariánsai*. Budapest – Marosvásárhely, 2019.



Szenci Kertész nyomdája a szebeni évek alatt is termékenynek mondható: számos nagyobb terjedelmű református elmélkedés, tankönyv mellett Bethlen János történeti munkája is itt készült el. Még a szebeni évek alatt, 1666-ban felmérték a váradi elpusztult eklézsia vagyonát. A megmaradt vagyontárgyak között elsőként említették a tipográfiát, amelyet az egyház Szenci Kertésznek adott használatra, és amelynek további sorsát az egyház szíven viselte. Valóban, Szenci Kertész 1667-ben meghalt, Apafi fejedelem már május 22-én tudott a nyomdász haláláról, és utasítást adott hagyatékának leltározására. Erre 1667. május 31-én került sor Szebenben,<sup>542</sup> fejedelmi megbízottak jelenlétében.<sup>543</sup> Ekkor felmérték könyvkereskedői raktárát és a tipográfiát: ez utóbbiról Apafi Mihály rendelkezett: a kolozsvár–nagyenyedi református kollégium tulajdonába került és Kolozsvárra kellett szállítani. Egy évig még Apafi Mihály engedélyével Szebenben dolgozott vele utódja, Udvarhelyi Mihály nyomdászmester.

Még ő hozta át a műhelyt ismét Kolozsvárra azzal a céllal, hogy Apafi Mihály fejedelem szándékának megfelelően az ugyancsak Kolozsvárra került gyulafehérvári fejedelmi nyomdával, illetve annak maradványaival egyesítve a kolozsvári és nagyenyedi református kollégium tulajdonába kerüljön. De még az okiratban lefektetett egyesítést megelőzően, 1669-ben Sárdi Nagy János, Szenci Kertész egyik nyomdászlegénye tájékoztatta Veresegyházi Szentyel Mihályt, az Udvarhelyi Mihályt követő kolozsvári nyomdászt Szenci Kertész tipográfiájának állapotáról. Ebből megtudni, hogy a két sajtóhoz való összes eszköz megvolt még Szebenben, mindössze az egyik sajtó fája égett meg Váradon a rejtekpincében, emellett azt is megtudni, hogy a tipográfiához compactoria, azaz könyvkötő műhely is tartozott.<sup>544</sup> Szenci Kertész munkatársai közül egyébként bizonyára Udvarhelyi Mihály lehetett nemcsak a rangidős, hanem végzettségben is a legelső, tekintve hogy Leidenben és Londonban is tanulta a mesterséget. Bethlen Miklós kíséretében jutott el a Németalföldre és Angliába, már mint tipográfus legény. Másik, név szerint ismert legénye Sárdi Nagy János volt, és korábban a váradi műhelyben dolgozott Illyési István, aki később Lőcsén nyert polgárjogot, és az ottani Brewer-műhelyben dolgozott.

Miután a nyomdát Kolozsvárra költöztették, a műhely élén 1669 és 1672 között Veresegyházi Szentyel Mihály állt. Apafi fejedelem 1672-ben rendelkezett a Szenci Kertész-féle nyomdának az enyedi és kolozsvári református kollégiumnak való adományozásáról, majd 1673-ban a gyulafehérvári fejedelmi tipográfiát adományozta ugyancsak a kollégiumnak.

Az így egyesített nyomda felszerelésének egy része – jórészt éppen a Szencitől származó betűanyag – 1684 folyamán Kolozsvárról Keresdre került, és körülbelül egy évtizedig távol volt Kolozsvártól. Még Tótfalusi Kis Miklós munkába állásakor (1693) sem érkezett vissza Kolozsvárra. Ez azonban később bizonyosan megtörtént, mivel a készletet a betűk és díszek tanúsága

<sup>542</sup> Szenci Kertész Ábrahám hagyatéki leltáráról részletesebben lásd Nyomdáink működése a kézisajtó korában – Nyomdai leltárak című fejezetet kötetünkben, 403–406.

<sup>543</sup> V. ECSEDY Judit: *Egy erdélyi könyvnyomtató-műhely 1667-ben... = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának...* 380–400.; MONOK István: *Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor* = uo., 360–379.

<sup>544</sup> KONCZ József: *Egyháztörténeti adalékok = Protestáns Közlöny*, 1891/4. 30. Szenci Kertész váradi nyomdájának sorsáról lásd V. ECSEDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen...* 26.





60. A népszerű protestáns kegyességi műnek, a *Praxis pietatis* váradi kiadásának rézmetszetű címlapja (1643)

szerint Tótfalusi is használta kolozsvári munkássága későbbi éveiben.<sup>545</sup> Szenci Kertész díszei közül jó néhányat még 18. század végi kolozsvári nyomtatványokon is sikerült felfedezni, vagyis a váradi nyomda alapítása után százötven évvel.

A Váradon 1660-ig működő nyomda kiadványai között új kiadásban látott napvilágot a kor kedvelt könyve, Lewis Bayly: *Praxis pietatis* magyar fordításban Medgyesi Páltól (1643),<sup>546</sup> és ugyancsak itt jelent meg Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekinek* első rendezett kiadása (1655),<sup>547</sup> amely a későbbiek alapjául szolgált. E két, irodalomtörténetileg is jelentős műnek Szenci Kertésztől származó kiadói előszava egyben az ő tudatos szöveggondozói tevékenységére is rávilágít. 1650-től kezdve több puritánus szellemű munkát is találni kiadványai között,<sup>548</sup>

545 A Tótfalusi Kis Miklós által is használt díszeket közölte HAIMAN, György: *Nicholas Kis...* 157–162.

546 RMNy 2042 – Rézmetszetes címlapképének angliai és németalföldi előképeiről lásd V. ECSÉDY Judit: *A legnépszerűbb 17. századi magyar könyv = Magyar Grafika*, 1994/3. 39–43.

547 RMNy 2619

548 KÉKI Béla: *Szenci Kertész Ábrahám a magyar puritánus mozgalom szolgálatában = Ötszáz esztendő*. Budapest, 1974. 44–57.

amelyek többségükben angol szerzők Nagyari Benedek, Sélyei Balogh István, Medgyesi Pál által magyarra fordított munkái. Többször kiadta Szenci Molnár Albert fordításában *Szent Dávid Zsoltárait*,<sup>549</sup> Komáromi Csipkés György írásait, emellett évente magyar nyelvű kalendáriumot, katekizmusokat, tankönyveket nyomtatott. Szebeni éve alatt egy kiadványának nemcsak nyomdásza, hanem kompilátora is ő volt: 1665-ben latin szentenciagyűjteményt állított össze *Versus sententiales*<sup>550</sup> címmel.

Váradi, kolozsvári és szebeni működése alatt összesen mintegy 190 művet adott ki 2645 ív terjedelemben. Mindez munkásságának huszonnyolc éve alatt oszlott meg, de legnagyobb teljesítménye a kiemelkedő színvonalon kinyomtatott *Váradi Biblia* volt.<sup>551</sup>

#### *A KERESDI nyomda 1684–1693?*

Szenci Kertész Ábrahám örökös nélküli halálakor az általa használt tipográfia a fejedelmi kincstárba szállt. Apafi Mihály fejedelem Kolozsvárra szállíttatta és tulajdonjogát 1672. október 12-én átruházta a nagyenyedi és a kolozsvári református kollégiumra, majd 1673. április 16-án ugyanígy rendelkezett az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdáról. Az így egyesített műhelyt Veresegyházi Szentyel Mihály vezette 1683-ig. Miután Veresegyházi kivált a nyomdából (valószínűleg 1684-ben halt meg), Bethlen Elek a felszerelés egy részét 1684-ben Keresdre vitette.<sup>552</sup>

Úgy látszik, hogy ezt a felszerelést később is elkülönítve kezelték, és ezért volt lehetséges, hogy Bethlen Elek tanácsos, az elhunyt Bethlen Farkas erdélyi kancellár öccse az egykori váradi tipográfiát Keresdre vigye. Hogy éppen ezt a nyomdarészt vitték Keresdre, annak oka az lehe-



61. A keresdi várkastély, ahol 1684-től néhány éven át nyomda működött

549 RNNy 2254 (1648), RMNy 2406 (1651) stb.

550 RMNy 3242

551 RMK I 970 és RMK I 976 = RMNy 2982

552 GULYÁS Pál: *Új alapítás volt-e a keresdi nyomda?* = MKsz 1961. 480. és V. ECSÉDY Judit: *Nyomda a keresdi várkastélyban* = *Magyar Grafika*, 2009/5. 72–78; A keresdi nyomda betűinek, díszjeleinek repertóriumát lásd V. ECSÉDY Judit: *A keresdi nyomda...* = Hung. typ XVII/2, 139–144, 302–309, 1033–1050.

tett, hogy a Kolozsvárott egyesített tipográfiának ez volt az egyetlen, önállóan is jól használható része. A kortársak is tudták, hogy nagyrészt az egykori váradi tipográfia került át Keresdre. A Keresdre vitt betűket később Tótfalusi Kis Miklós is mint „Szenci-uramé-félét” emlegette, amely az ő munkába állásakor „még itthon sem volt akkor mind”.

A Keresden készült nyomtatványokon Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi, illetve szepesi nyomdájának betűit és egyes díszítőelemeit lehet azonosítani. Ehhez képest semmiféle új felszerelés nem fedezhető fel az ott készült nyomtatványokon. A keresdi nyomda tehát nem új alapítás volt, és a keresdi kiterő inkább Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi tipográfiájának újabb állomásaként értékelhető. Ugyanez a felszerelés később visszakerült Kolozsvárra.

A nyomda Keresdre szállításának oka az volt, hogy Bethlen Elek ki akarta nyomtatni testvére, Bethlen Farkas nagyszabású történelmi művét (*Historiarum pannonico-daciarum libri X* című, kéziratban maradt munkáját),<sup>553</sup> és 1684 elején bele is fogtak a munka kiszedésébe. Már jóval korábban, 1679-ben maga a szerző is tárgyalt művének kinyomtatása ügyében az akkori kassai nyomdással (aki Stephan Bosytz lehetett), halála azonban megakadályozta terve megvalósítását. A kézirat kiadásának ügyét Bethlen Elek is szíven viselte, ő azonban a kolozsvári nyomda egy részét hozatta át Keresdre, és Székési Mihály tipográfusra bízta. Bethlen Farkas kéziratának kinyomtatása igen lassan haladt, olyannyira, hogy 1690-ben, a Thököly-féle betörés következtében a munka kiszédése végleg abbamaradt. A kinyomtatott ívek egy részét és magát a nyomdát ekkor a biztonságosabbnak ítélt közeli Segesvárra szállították át.<sup>554</sup> Nem tudni, a sajtó mennyi ideig maradt ott, és azt sem, hogy munkába állították-e, mindenesetre Tótfalusi Kis Miklós munkába állásakor még nem érkezett vissza a teljes tipográfia.<sup>555</sup> Tótfalusi *Mentségében* említi ugyan, hogy az egykori Szenci-féle nyomdát még az ő hazatérése előtt Keresdre szállították, azt azonban nem, hogy Keresdről hozták-e vissza vagy Segesvárról. (Bethlen Farkasnak a 832. lapnál megszakadt műve tehát csonkán maradt, majd utólag, nyolcvan évvel később Németországban nyomtattak címlapot és bevezetőt a még fellelhető példányokhoz.<sup>556</sup>)

Keresden egyébként 1684 és 1686 között Székési Mihály hat másik, kisebb terjedelmű nyomtatványt is készített, köztük Medgyesi Pál *Lelki Ábécéjét*.<sup>557</sup> Fennmaradt néhány, a keresdi nyomdával kapcsolatos számadási följegyzés a 1684–1685 évekből, amelyek magától Bethlen Elektől származnak. Ezekből megtudni, hogy 1684. január 20-án indultak el „tipográfus uraimék” Keresdre (tehát Székési Mihály mellett más nyomdász is dolgozott a keresdi várban elhelyezett műhelyben), és az is kitűnik, hogy itt nem új nyomda létesült, mindössze egy-két csavart és egyéb sajtóhoz tartozó apróbb felszerelést kellett pótlólag beszerezni, míg a nagyobb összegű kiadást a nyomdászok fizetése tette ki.<sup>558</sup>

553 RMK II 2036

554 LUKINICH Imre: *Adatok a keresdi nyomda történetéhez* = MKsz 1907. 287.

555 Tótfalusi Kis Miklós *Mentsége* = *Erdélyi feniks...* 189.

556 A csonkán maradt történeti műhöz Gottfried Schwarz írt előszót és adta közre Lemgóban 1774-ben (lásd Szinnyei XII 758 és) RMK II 2036

557 RMK I 1319 = RMNy 4528

558 LUKINICH Imre: *Adatok a keresdi...* = MKsz 1907. 287.



## 5. Protestáns fejedelmi nyomdaalapítások

Az erdélyi fejedelmek kultúrpolitikájához és udvartartásuk fényéhez az iskolák, akadémiák, kollégiumok és könyvtárak alapítása mellett a nyomdaalapítás is hozzátartozott. A 17. században Bethlen Gábor Gyulafehérvárott és I. Rákóczi György Sárospatakon alapított tipográfiát; az 1650-es években mindkét nyomda működött, párhuzamosan és kissé eltérő célkitűzéssel. A század hetvenes éveiben azonban régi helyén már egyik sem: a sárospataki tipográfiát Debrecenbe menekítették, a gyulafehérvári megmaradt részét pedig az addigra gazdátlanúvá váló váradi nyomdával egyesítve Apafi Mihály fejedelem a kolozsvár–nagyenyedi kollégiumnak adományozta, majd Kolozsvárra telepítette, és sok jel mutat arra, hogy fejedelmi nyomdaként működött.<sup>559</sup>

### *A GYULAFEHÉRVÁRI fejedelmi nyomda 1623–1658*

A Gyulafehérvárott 1623-ban létesített fejedelmi nyomda előzményei a Pozsonyban 1610-ben alapított érseki nyomdáig nyúlnak vissza.<sup>560</sup> Ezt a katolikus nyomdát Forgách Ferenc érsek alapította, 1610 és 1617 között Pozsonyban működött, majd Nagyszombatba költöztették. Utolsó pozsonyi nyomtatványa 1617-ből, az első nagyszombati pedig 1619-ből való. A nyomda költöztetése e két időpont között történhetett, talán a bizonytalanná váló politikai helyzetben előnyösebbnek látszott a nyomda elhelyezése Nagyszombatban. Minthogy az egykori nagyszombati Telegdi-féle műhely 1609-ben megszűnt, ezekben az években a Forgách Ferenc által alapított tipográfia volt hazánkban az egyetlen katolikus nyomda. Nagyszombatban valószínűleg átmenetileg a városi tanács fennhatósága alá került, erre utal a nyomdász ajánlása az 1621. évre szóló kalendáriumban, valamint a várost időközben elfoglaló Bethlen Gábor levele is, amelyet a nyomda ügyében a tanácsnak írt. Bethlen felszólította a város vezetőit, hogy a nyomda a szabad vallásgyakorlat értelmében megkülönböztetés nélkül nyomtasson, ne pedig csak katolikusoknak. Nem tudni, hogy a tipográfia vezetője már Pozsonyban is Nicolaus Mollerus volt-e, vagy csak Bethlen Gábor bízta-e meg a faktorsággal. Mollerus neve legelőször nagyszombati nyomtatványokon fordult elő.

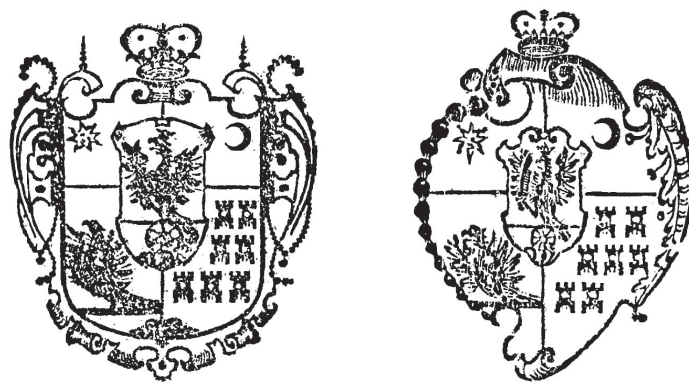
Az érseki nyomda 1619–1620-ban dolgozott Nagyszombatban, majd valószínűleg 1621 tavaszán Bethlen utasítására Kassára szállították, és attól kezdve mint fejedelmi tipográfia működött, a magyarországi katolikus egyház pedig könyvnyomtató műhely nélkül maradt. A nyomda Kassára költöztetését – a nagyszombati és kassai kiadványok betűinek azonossága mellett – Bethlennek az a levele is bizonyítja, amelyben a lőcsei várost felszólította, hogy az általa Kassára rendelt nagyszombati nyomdászt segítse továbbutazásában.

Kassán ekkor nem Mollerus volt az egyetlen tipográfus, hanem Johannes Fest nyomdája is működött mint városi officina. 1621–1622-ben tehát a Kassán megjelent nyomtatványok két

<sup>559</sup> A kolozsvári nyomdászatról Apafi korában lásd V. ECSÉDY Judit: *Könyvnyomtatás az Erdélyi Fejedelemségben...* = MKsz 2005. 289–308 és 385–409.

<sup>560</sup> V. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete* = MKsz 1975. 9–24.





62. Erdély és a Rákóczi-család egyesített címere gyulafehérvári nyomtatványokon, két változatban

tipográfia közt oszlanak meg, és külsejükben jól megkülönböztethetők. Mollerus már Kassán „őfelsége tipográfusának” nevezte magát.<sup>561</sup> Az egykori pozsonyi nyomda számára azonban Kassa csak átmeneti állomáshely volt, mert Bethlen szándéka az volt, hogy azt tovább szállítsa fejedelmi székhelyére, Gyulafehérvára.

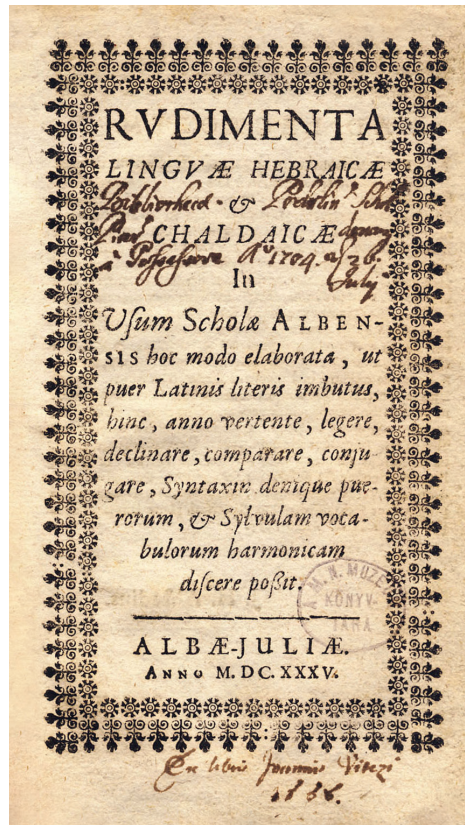
Megvalósítására 1622 novemberében került sor, amikor a felszerelés Gyulafehérvára érkezett. Itt a 16. század óta, amikor a Hoffhalter-tipográfia, majd a Lorintz-féle cirill betűs műhely megszűnt, nem dolgozott nyomda. A Gyulafehérvárott megtelepedő könyvnyomtató valószínűleg az év végén vagy a következő esztendő elején rendezte be műhelyét. Első fennmaradt terméke 1623 tavaszáról való, és felszerelése teljesen azonos az eredetileg Pozsonyból, majd Nagyszombatról és Kassáról ismert betűkkel és díszekkel. 1623-ból csak egy nyomtatványa ismeretes, amelyen a nyomdász neve nem szerepel. Mollerus valószínűleg még ebben az évben meghalt, ezért az ő nevét gyulafehérvári nyomtatványokon nem találni. Ezért Kolozsvárról kellett nyomdászokat behívni: 1624-ben Válaszúti (Szilvási) András és Meszléni Márton tipográfusok nyomtatták ki a Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna fölött mondott gyászbeszédet.<sup>562</sup> A nyomdát 1627-ig vezette Meszléni Márton, míg Válaszúti valószínűleg visszament Kolozsvárra. Meszléni ugyan még 1636-ban is a fejedelmi nyomdában dolgozott, de neve nyomtatványok impresszumában már nem fordult elő.

1628-ban történt változás a nyomda vezetésében, mert ettől kezdve Jakob Effmurd Lignicensis, sziléziai származású nyomdász állt a fejedelmi nyomda élén. Hogy Effmurd szakképzetebb mester volt, mint Meszléni, azt a kiadványok külseje és megsaporodott száma is mutatja. Egyúttal könyvkötő, azaz compactor is volt, amint azt az általa kiadott nyomtatványok impresszumában néha megjegyezte.

A fejedelmi nyomda elsősorban az évente legalább egyszer összeülő erdélyi országgyűlés törvénycikkeit adta ki, latin bevezetővel, magyar nyelven, emellett a fejedelemségben érvényes törvényeket, hivatalos árszabásokat. A tipográfia másik fő feladata a gyulafehérvári kollégium

<sup>561</sup> Lásd például RMNy 1263, RMNy 1264

<sup>562</sup> RMNy 1306 és RMNy 1307



63. A gyulafehérvári akadémia számára készült tankönyvek egyike

és főiskola tankönyvekkel való ellátása. E rendszeresen megjelenő kiadványműfajok mellett a magyar és latin nyelvű református prédikációskötetek, kegyességi művek láttak napvilágot nagy számban, különösen amíg a kissé hasonló profilú váradi nyomda is dolgozni nem kezdett.

A fejedelmi nyomda életében új szakasz kezdődött a még Bethlen által behívott három vendégprofesszor – Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludovicus Philippus Piscator – megérkezésével. Bethlen Gábor 1629 őszén meghalt, és a német professzorok Erdélybe jövetelét nem érthette meg, de a nyomdára az özvegy fejedelemasszonynak, Brandenburgi Katalinnak is gondja volt. A professzorok azonnal hozzáfogtak iskolafejlesztési tervüket kidolgozásához, amelyben a tipográfia is fontos szerepet kapott. Az 1630. február 10-én kelt okmány kimondta, hogy a nyomtatóműhelyhez görög és héber betűket kell beszerezni, és iskolakönyveket kell nyomtatni. Egy másik, ugyanekkor kiadott okmányban, az erdélyi főiskola törvényeinek 12. pontja ugyancsak a nyomdával foglalkozott. Ebben megállapították, hogy feltétele az iskolai tanács, amelynek engedélye nélkül semmit ki nem nyomtathat. Ami az akadémia és a nyomda fenti kapcsolatát illeti, valószínűleg német mintát vettek alapul.<sup>563</sup>

<sup>563</sup> V. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka 1623–1636 = OSZK Évkönyve, 1974/1975. 349–421.; A fejedelmi nyomda betűinek, díszjeleinek, illusztrációinak, kottáinak repertóriumát lásd uő: Az erdélyi fejedelmi nyomda = Hung. typ XVII/2, 93–104, 252–260, 813–862.*

Az 1634-es esztendő újabb fordulópontot jelentett a fejedelmi nyomda életében. Ekkor jelentek meg utoljára Jakob Effmurdtnak nevét feltüntető kiadványok, ettől kezdve tíz évig csak a „Fejedelmi nyomda” megnevezés szerepelt. Ekkor kezdődött az egész korábbi betűkészlet lecserélése, illetve felfrissítése, valamint a görög és héber betűk öntése. Mindezek a munkák a létesítendő sárospataki fejedelmi nyomdával egyidejűleg folytak, vagyis a betűöntő egyszerre készített új betűket a gyulafehérvári és a sárospataki tipográfia számára. A sárospataki betűk öntésével kapcsolatban említés történik arról, hogy a betűmatricák Gyulafehérvárról származtak. Ekkor tehát már matricával is fel volt szerelve a fejedelmi nyomda. A Gyulafehérvárott 1634–1635-ben megjelenő hét új szövegtípusból hat teljesen megegyezik a csak később meginduló sárospataki nyomdáéval, és közös a héber és görög szövegtípusuk is. Ugyanezekre az évekre esett a lőcsei Brewer-nyomda betűkészletének felfrissítése is: négy új lőcsei típus látszik közösnek a gyulafehérvári és sárospataki betűkkel.<sup>564</sup>

A nyomdafelszerelés felújítása összefüggött a nyomda átszervezésével. 1636-ból származik az az okmány, amelyet I. Rákóczi György az újonnan, külföldről behívott nyomdász mesterek számára foglaltatott írásba. Ez az okmány őrizte meg az 1636-ban itt működött nyomdászok nevét az utókor számára. A nyomdavezető, és egyúttal az idegen nyelvű nyomtatványok korrektora, Matthias Elsholtz volt, míg mellette még két szedő és két nyomtatómester dolgozott (a már korábban is itt dolgozó Meszléni Márton mellett Albertus Martin, Paulus de Vitze Gedanensis és Adam Has). Meglehet, hogy Effmurdtnak az ekkortájt szervezett könyvkötő műhely vezetője lett.

Nemcsak az 1636-os évnél, hanem a fejedelmi nyomda egész tevékenységének egyik legnagyobb teljesítménye az úgynevezett *Öreg Graduál*<sup>565</sup> volt, amely nemcsak mint református Graduál egyedülálló, hanem hatalmas fóliómérete és a kották szedése, illetve fába metszése miatt is.<sup>566</sup> A nyomtatást több menetben végezték; külön a kottasorokat, majd a kottákkal együtt a szöveget. Nyomdatörténeti szempontból külön érdekessége, hogy az iniciálékkal rendkívül gazdagon díszített graduáléhoz még az egykori – egyébként nyom nélkül eltűnt – nagyszombati káptalani nyomda felszereléséből ismert darabokat is felhasználtak. Valamilyen módon tehát Nagyszombatban a Telegdi-műhely valamelyes maradványa együtt lehetett a Forgách Ferenc által alapított újabb felszereléssel, amelyet Bethlen Gyulafehérvárra hozatott. Rákóczi kétszáz példányban nyomatta ki az *Öreg Graduált*, és mindet egyenként ajándékba küldte a református eklézsiáknak.

1644-ben új nyomdavezetőt kaphatott a műhely Andreas Gregorius Schemnicensis személyében, aki azonban két év múlva pestisben meghalt. 1647-től hosszabb időn át, egészen a fejedelmi nyomda megszűnéséig Brassai Major Márton volt a nyomdavezető.<sup>567</sup> Az ő idejében történt a fejedelmi nyomda cirill betűs felszereléssel való kiegészítése, és öt román nyelvű

564 PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda... II. rész* = OSZK Évkönyve, 1980. 378–379.

565 RMNy 1643

566 V. ECSEDY Judit: *Az Öreg Graduál mint nyomdatörténeti különlegesség* = *Református Szemle* (Kolozsvár), 104., 2011. 363–371.

567 V. ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete* = OSZK Évkönyve, 1978/1980. 291–341.



64. Fametszetű kottasorok az Öreg Graduálból

nyomtatványának megjelentetése. A cirill betűs könyvek nyomtatására a fejedelem külön nyomdászt alkalmazott Ohridi Ştefan személyében, akinek gyulafehérvári jelenléte már 1644-től, tehát a cirill betűk öntésétől kezdve bizonyított.<sup>568</sup> Brassai Major Márton neve ugyan utólagára 1657-ben szerepelt gyulafehérvári impresszumban, de egy 1658. évi nyomtatványába beírt dedikációja azt bizonyítja, hogy még Gyulafehérvár pusztulásának évében is ő volt a könyvnyomtatómester. II. Rákóczi György Bisterfeld professzor javaslatára őt és feleségét 1651. február 24-én magyar nemességgel tüntette ki, akárcsak három évvel korábban Szenci Kertész Ábrahám váradi tipográfust. Brassai címere foglalkozására utal: kék mezőben zöld ruhás férfit ábrázol, aki szedőszekrény előtt ülve dolgozik.

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda harmincöt éves működésének végét vetett az 1658 őszi bekövetkező török-tatár támadás. Ezek Szeben megsarcolása után fordultak Gyulafehérvárnak, és szeptember 5-én teljesen szétdőlték a fejedelmi székhelyet. A nyomda pusztulásáról egyetlen korabeli krónika sem emlékezett meg (ellentétben az elpusztult könyvtárral). A fejedelmi nyomda maradványainak 1667 táján történt Kolozsvárra szállítása is ismeretes volt. Brassai Major Márton

<sup>568</sup> PĂCURARIU, Mircea: *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele 16–17*, Sibiu, 1968. 107. és BINDER, Paul: *Din istoria legăturilor tipografice...= Limba Română*, 1974/3. 245–248.; MĂRZA, Eva: *Tipografia de la Alba Iulia 1577–1702: din istoria tiparului românesc*. Sibiu, 1998.



fejedelmi nyomdásznak 1664-ben, és a fehérvári betűknek két évvel korábbi szebeni feltűnése azonban azt bizonyítja, hogy a tipográfiát előzőleg elmenekítették a várból a harcoktól megkímélt Szebenbe. Bár jelenleg nem ismeretes olyan nyomtatvány, amely szebeni impresszummal ezt megelőzően, tehát 1659 és 1663 között jelent volna meg, azért feltételezhető, hogy a nyomda már ekkor is Szebenben volt, ahová a diákok és professzorok nagy része is menekült.<sup>569</sup>

A fejedelmi nyomda tehát Szebenben működött tovább,<sup>570</sup> ahol – bár a szebeni városi nyomda készletétől valószínűleg szándékosan elkülönítve tartották – bizonyos mértékű keveredés mégis történt. Feltehető, hogy egyes címbetűk és díszítőelemek ekkor már hiányoztak – mert elpusztultak vagy elkallódtak – a volt gyulafehérvári nyomda készletéből, és ezért volt szükség a szebeni városi nyomda díszes kezdőbetűit igénybe venni. Ugyanezekben az években Szebenben működött még a városi nyomdán kívül a Váradról menekült Szenci Kertész Ábrahám-féle tipográfia is. Vagyis 1662 végétől 1665–1667-ig három nyomda is működött itt egyszerre. A Szebenben felvett „Tipográfia inventáriumát” Böszörményi István gyulafehérvári levéltáros készítette, de a jelenlévők között 1667. május utolsó napján, azaz 31-én jelen volt és aláírta Brassai Major Márton, az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdász is.<sup>571</sup>

A gyulafehérvári nyomda korabeli források alapján bizonyíthatóan Kolozsvárott volt már 1667-ben. 1668-tól Szenci Kertész Ábrahám nyomdája is ide került, és bár a két készletet igyekeztek külön kezelni, némi keveredés már 1669-ben megindult. Apafi Mihály fejedelem 1672. és 1673. évi rendelete e két tipográfiát egyesítette és a kolozsvár–nagyenyedi kollégiumnak adományozta azzal, hogy a továbbiakban Kolozsvárott működjenek. Ezzel a református kollégium és egyház kezelésében működő nyomdával (amely tehát a gyulafehérvári fejedelmi tipográfia maradványát is tartalmazta) dolgozott a század végén és a 18. század elején Tótfalusi Kis Miklós.<sup>572</sup> A fejedelmi nyomda cirill betűs felszerelésének sorsa azonban másképpen alakult. Elmenekítését az erdélyi román metropolita intézte: bár 1680-ban még megvolt, többé nem nyomtattak vele, csak néhány díszét lehet felfedezni a század végi gyulafehérvári ortodox érseki nyomda kiadványain.

A Bethlen Gábor és a Rákócziak gondviselése során létrejövő és működő fejedelmi nyomda fő profilja egyrészt az államigazgatással kapcsolatos kiadványok, rendeletek kibocsátása, a diákság tankönyvekkel való ellátása, az akadémiai tanárok írásainak megjelentetése, és nem utolsósorban a fejedelem személye által is erőteljesen képviselt református szellem terjesztése volt vallásos könyvek kibocsátása révén. Az évenként legalább egyszer megjelenő, magyar nyelvű országgyűlési törvénycikkek mellett számos tankönyv, református vallásos elmélkedés és tudományos teológiai mű jelent meg a fejedelmi nyomdában, ez utóbbiak közül kiemelkedik Johann Heinrich Alsted *Prodromusa*.<sup>573</sup> A műhelynek irodalmi és nyomdászati téren egyaránt kiemel-

569 V. ECSÉDY Judit: *Könyvnyomtatás az Erdélyi Fejedelemségben...* = MKsz 2005. 289–308. és 385–409.

570 V. ECSÉDY Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez* = MKsz 1991. 41–61.

571 Az aláírók között: „Egregio Martino Major olim Typographo Albensis”, idézi V. ECSÉDY Judit: *Egy erdélyi könyvnyomtató-műhely 1667-ben...* = *Emlékkönyv a Teleki Téka...* 380–400.; MONOK István: *Szenci Kertész Ábrahám...* = uo., 360–379.

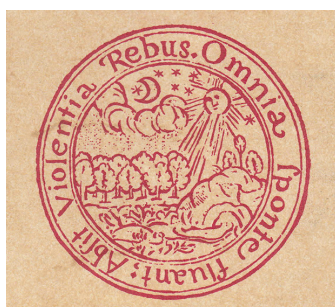
572 HAIMAN, György: *Nicholas Kis...* 86–97.

573 RMNy 1877

kedő alkotása az *Öreg Gradual*<sup>574</sup> és a román Új Testamentum (*Noul Testament*).<sup>575</sup> A nyomda utolsó gyulafehérvári kiadványa valószínűleg Isaac Basire professzor *Schema* című tanterve,<sup>576</sup> amelynek nyomtatása félbemaradt. A gyulafehérvári tipográfia ma nyilvántartott százötven termékének csaknem egyharmada tankönyv. Kiadványainak színvonala a fejedelmi tipográfiát a jól felszerelt, a kor színvonalán álló nyomdák közé emeli.

#### *A SÁROSPATAKI fejedelmi nyomda 1650–1671*

A már korábban főiskolai rangra emelt sárospataki kollégium mellé a nyomda alapítása I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna nevéhez fűződik. I. Rákóczi György a fejedelmi trónt Bethlen Gábor halála után, 1630-ban foglalta el, de már korábban is mint Sárospatak földesura tevékenyen részt vett a főiskola ügyeinek intézésében. A pataki kollégium korszerűsítésére vonatkozó elképzelésekből nem hiányzott a nyomda felállításának terve sem. Korábban a kollégiumot a protestáns kézen lévő bártfai, kassai, lőcsei vagy debreceni nyomdák látták el könyvekkel. A fejedelem azonban a főiskola fejlesztésénél a gyulafehérvári akadémia példáját tartotta szem előtt. Hogy az itteni nyomda a későbbi évek folyamán megkezdhette működését, kétségtelenül I. Rákóczi György előmunkálatainak köszönhető. A végül 1650-ben dolgozni kezdő sárospataki nyomdának ugyanis tizenhét éves előtörténete van: Rákóczi György 1633-tól kezdve folyamatosan felszerelte és bővítette a létesítendő tipográfiát, amely úgy tűnik, már 1640-re teljesen készen állt.



65. Comenius jelvénye a sárospataki nyomtatványokon

Átgondolt terv alapján a fejedelem még 1633-ban, amikor a gyulafehérvári nyomda betűkészletének teljes felújítására és görög, héber betűkkel való kibővítésére sor került, egyúttal a felállítandó sárospataki tipográfia betűit is elkészíttette. Ezt a későbbi sárospataki nyomtatványok és az ebből a korból származó gyulafehérváriak bizonyos betűtípusainak azonossága mellett számos korabeli levél is bizonyítja. A Rákóczi-uradalmak prefektusa és Tolnai Pap István

<sup>574</sup> RMNy 1643

<sup>575</sup> RMNy 2210 A román nyelvű *Új Testamentum* jelentőségét méltatják azok a tanulmányok, amelyek a közelmúltban megjelent hasonmás kiadást kísérik (*Noul Testament*. Alba Iulia, 1988.).

<sup>576</sup> RMNy 2709

kollégiumi professzor több alkalommal (1634 és 1638) is kerestek nyomdászt a sárospataki tipográfiába, de a megfelelő személyt nem sikerült megtalálni. Pedig 1639-ben a gyulafehérvári nyomda betűmatricái segítségével tovább bővítették a pataki tipográfia betűkészletét. A nyomda létrehozásának egyik fáradhatatlan szorgalmazója, Tolnai Pap István 1642-ben meghalt, majd 1648. október 11-én I. Rákóczi György is elhunyt anélkül, hogy a sárospataki nyomda munkába állását megérte volna.

A sárospataki kollégium és a nyomda ügyének pártfogója, az özvegy fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsánna és kisebbik fia, Rákóczi Zsigmond 1649-ben visszaköltözött Sárospatakra. A nyomda ügye újra előtérbe kerülhetett. Megindítását a református egyházban ebben az időben folyó egyházkormányzati küzdelmek, a puritánus mozgalmak is elősegítették. Ennek egyik vezéralakja, Medgyesi Pál is sürgette a pataki tipográfia megindítását, hiszen „üdvözült urunk sok szép typusi csak rozsdában állnak”. Medgyesi Pál értesülése szerint a váradi tipográfus is szívesen segédkezne a nyomda felállításánál (Szenci Kertész Ábrahám kiváló váradi nyomdászról van szó).

Hosszas halogatás után a nyomda beindítására végül akkor került sor, amikor Sárospatakra érkezett Joannes Amos Comenius, a tankönyvei révén már Sárospatakon is ismert európai hírű kiváló pedagógus. Lorántffy Zsuzsánna, Rákóczi Zsigmond és Tolnai Dali János hívta meg a Svédországból rövid időre Lengyelországba látogató tudóst, hogy a pataki iskolát megreformálja, és saját módszere szerint még magasabb színvonalra emelje. Comenius már 1650 májusában Sárospatakra érkezett, majd rövid időre visszatért Lengyelországba. Meg kellett várnia, amíg egyházának zsinata és amsterdami pártfogója hozzájárul sárospataki letelepedéséhez. Már első ittlétekor kiemelte a nyomda fontosságát. A fejedelemasszony megfelelő épületet bocsátott a nyomda és a Comenius által kiválasztott nyomdász elhelyezésére, akit Comenius 1650 júliusában előre is küldött Sárospatakra. Később még visszatért bizonyos nyomdához tartozó felszerelésekért, majd végül Comeniusszal együtt 1650 októberében érkezett meg Sárospatakra, hogy a nyomdát üzembe állítsa.<sup>577</sup>

A sárospataki tipográfia Comeniusszal együtt jött első mestere Georgius Renius volt. Ismeretlenül került Sárospatakra, talán Lesznóról, Lengyelországból, ahonnan Comenius érkezett Sárospatakra. A lesznói nyomda vezetője ebben az időben Daniel Vetter volt, talán mellette segédkezett Renius. Comenius ismerhette a munkáját, hiszen régebbi tankönyvei ebben a nyomdában láttak napvilágot. A keze alól Sárospatakon kikerült nyomtatványok azt bizonyítják, hogy Renius ügyes és szakképzett mester lehetett. Fennmaradt Renius konvenciója is, vagyis a nyomdász természetbeni és pénzbeni fizetségének részletezése.

A 17. századból egyetlen magyar nyomdának sem maradt fenn három különböző időből (1666, 1669 és 1674) olyan részletes leltára, mint a sárospatakinak. Sőt egy negyedik – időrendben első – leltár is készülhetett 1650-ben, Georgius Renius idejében, minthogy az 1666-os leltár erre több helyen hivatkozik. A leltárak és a nyomtatványok külseje alapján is megállapítható,

577 TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Budapest, 1978. 15–19.; A sárospataki nyomda betűinek, díszeinek, illusztrációinak repertóriumát lásd V. ECSÉDY Judit: *A sárospataki fejedelmi nyomda* = Hung. typ XVII/2, 54–64, 222–228, 677–710.



66. A sárospataki fejedelmi nyomda egyik kiadványa

hogyan a fejedelmi tipográfia rangjához illően volt felszerelve betűvel, sajtóval és mindenféle nyomdához tartozó eszközzel. A három tervezett sajtóból ugyan végül csak kettő készült el, a különféle betűket 59 castában (szedőszekrényben) tartották, és a nyomtatóműhelyhez, legalábbis 1655 végétől, könyvkötő műhely is tartozott.<sup>578</sup>

A sárospataki tipográfia élén 1657 júniusáig, haláláig Renius állt. Ebben az évben átvette tőle e tisztelet Rosnyai János, aki a nyomdát annak megszűnéséig vezette. Rosnyai azonban már 1656-ban is itt dolgozott, talán a betegeskedő Reniust helyettesítette. Rosnyai Sárospatakra érkezésekor szakképzett mester, kiváló nyomdász volt, korábbi tevékenységéről azonban semmit sem tudni. A nyomdász személyének változása nem érintette a pataki tipográfia profiljának addig kialakult rendjét: a nyomda elsőrendű feladatának továbbra is a tankönyvek kiadását tekintette. Renius idejében elsősorban Comenius művei jelentek meg, mindjárt legelső nyomtatványa a neves pedagógus székfoglaló beszéde lehetett *De cultura ingeniorum* címmel,<sup>579</sup> amely a szerző két másik munkájával egybenyomtatva jelent meg 1651-ben. Ennek, és több más mű-

<sup>578</sup> A sárospataki nyomda mindhárom leltárát közölte HARSÁNYI István: *A sárospataki nyomda leltárai* = MKsz 1926. 111–121. és Takács Béla: *A sárospataki nyomda...* 20–28.

<sup>579</sup> RMNy 2390



vének címlapján is a jelmondatát ábrázoló embléma látható. Egymás után hagyták el a sajtót nagy jelentőségű tankönyvsorozatainak tagjai, mint a *Vestibulum*, a *Janua* és az *Atrium*.<sup>580</sup> Az első években Comenius művei mellett a hazai puritanizmus egyik vezéralakjának, Medgyesi Pálnak munkái kerültek még ki a sárospataki tipográfiából. *Rövid tanítás a presbitériumról* (1653)<sup>581</sup> című munkája azért is érdekes, mert szinte az egyetlen sárospataki kiadvány, amelynek (elég magas) példányszámát is tudjuk: „a Méltóságos Öregbik Fejedelemasszony parancsolatjára” ezer példányban nyomtatták.

1656 után új nevek tűntek fel a tankönyvírók között. Comenius 1654-ben távozott Sárospatakról, de hagyománya tovább érvényesült az oktatásban és a nevelésben. A legtermékenyebb tankönyvíró Buzinkai Mihály és Pósa-házi János volt, és egyházi beszédek egész sorát írta Medgyesi Pál. 1658-tól nagy számban jelentek meg a különböző tartalmú akadémiái disputációk, majd 1659-től kezdve a hitvitázó irodalmat is számos mű képviseli. A leghevesebb vitákra Pósa-házi János pataki tanár, valamint Kis Imre és Sámbar Mátyás jezsuita között került sor.<sup>582</sup> Az úgynevezett felső-magyarországi hitvitába mások is bekapcsolódtak, így Czeglédi István kassai és Kézdivásárhelyi Matkó István zilahi prédikátor, és az éles hangú vitairatok protestáns részről gyakran a sárospataki nyomdából kerültek ki, katolikus részről Kassáról. Fennállásának két évtizedéből ma hetven nyomtatványa ismeretes, ennek a fele több száz lap terjedelmű kiadvány, a többi csak néhány ívből áll.

Lorántffy Zsuzsánna 1660-ban hunyt el, a nyomda másik pártfogója, a fiatal Rákóczi Zsigmond pedig már korábban meghalt. II. Rákóczi György özvegyének, Báthory Zsófiának rekatalizálásával nemcsak a nyomda, hanem az egész kollégium léte veszélybe került. Az özvegy fejedelemasszony sorban megvonta mindazokat a támogatásokat, amelyeket az iskola, a tanárok és a diákok addig élveztek. A kollégium 1663-ban jobbnak látta a nyomda felszerelését biztonságos helyre szállítani, illetve Bocskai István zempléni főispán, az egykori erdélyi fejedelem unokaöccsének védelme alá helyezni. Ez volt a nyomda első menekítése. Nem tudni, hogy Rosnyai János is elkísérte-e a tipográfiát, és azt sem, hogy Bocskai melyik birtokára menekítették a nyomdát. Az azonban valószínűnek látszik, hogy ezekben az években ott nem volt használatban (1663–1665). A nyomda 1665 folyamán visszakerült ugyan Sárospatakra, de az iskola helyzete tovább romlott.<sup>583</sup>

Nem tudni, mi készítette arra az alsó-zempléni református egyházmegyét, hogy 1669. február 6-án Sárospatakon hozott határozata értelmében leltárt készítsen a pataki nyomdáról (ez időrendben a második fennmaradt leltára).<sup>584</sup> A sárospataki iskola és a tipográfia helyzete valóban bizonytalan volt már ekkor, és tovább súlyosbodott a Wesselényi-összeesküvés következményei során. Minthogy I. Rákóczi Ferenc (Báthory Zsófia és II. Rákóczi György fia) részt vett

580 RMNy 2429, RMNy 2430, RMNy 2431

581 RMNy 2487

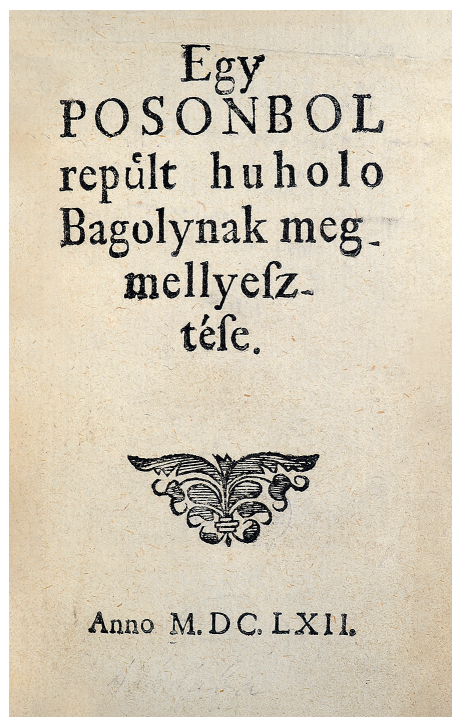
582 HELTAI János: *Kis Imre és Pósa-házi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről, I–II.* = MKsz 2007. 169–184. és 310–343.

583 V. ECSEDY Judit: *Könyvnyomtatás az Erdélyi Fejedelemségben...* = MKsz 2005. 289–308. és 385–409.

584 HARSÁNYI István: *A sárospataki nyomda leltárai...* 111–121.

a Wesselényi-féle összeesküvésben, a Rákóczi-várakat át kellett adnia a császári katonaságnak. A jezsuiták befolyása alá került Báthory Zsófia 1671. október 20-án elrendelte a sárospataki iskola kiürítését. A diákok Pósa-házi János és Buzinkai Mihály professzor vezetésével indultak útnak, szekéren szállították el a könyvtár értékesebb darabjait és a nyomda felszerelését. A diákok egy része Debrecenbe ment, majd innen Apafi Mihály fejedelem meghívására erdélyi iskolákban folytatták tanulmányaikat.

Ugyanekkor, 1671 őszén Rosnyai János vezetésével szállították a nyomdát Debrecenbe. A nyomda megszűnésekor Czeglédi István *Sion vára* című munkáján<sup>585</sup> dolgozott, amelyet félbe kellett hagynia, és teljes egészében csak 1675-ben jelenhetett meg Kolozsvárott. A sárospataki nyomda felszerelését a debreceni városházán raktározták el, tehát ott nem használták. (A sárospataki tipográfia harmadik fennmaradt leltára már Debrecenben készült 1674-ben, e szerint szinte minden nyomdai kelléket elhoztak Patakról.) Rosnyai János miután biztonságba helyezte a nyomda felszerelését, elhagyta Debrecen. Bár a debreceni tanács szeretne volna megnyerni a maga számára a szakképzett nyomdászt, ő még abban az évben, 1671-ben Kolozsvárra ment. Debrecenbe csak az ottani nyomdász halála után, 1677-ben tért vissza, addig Kolozsvárott dolgozott Veresegyházi Szentgyel Mihály nyomdavezető mellett a kolozsvár–nagyenyedi református kollégium tipográfiájában. A kolozsvári nyomda termékei közül a Sárospatakon megkezdett *Sion vára* az egyetlen, amelyen Rosnyai János tipográfus neve szerepel, minthogy azt még ő kezdte el nyomtatni Sárospatakon.



67. Református vitairat címlapja, amely nem árulja el, hogy Sárospatakon készült

<sup>585</sup> RMK I 1187 = RMNy 4012

A debreceni nyomdának nagy nyereség volt Rosnyai munkába állása (1677), mert az előző évtizedekben a városi tipográfia színvonala erősen leromlott. Rosnyai új betűket hozatott Hollandiából, és a Sárospatakról ismert igényességgel állította elő kiadványait. 1682 decemberében hunyt el: halálával végképp gazdátlanra vált a pataki nyomda, amelyet még akkor is a városi tanács házában őriztek, anélkül hogy használták volna.

A Rákóczi-szabadságharc során 1705. október 20-án egyszerre pusztult el a debreceni városi nyomda és az ott tárolt egykori sárospataki fejedelmi tipográfia. A korabeli feljegyzések ennek elpusztulását külön is említik.<sup>586</sup> Sárospatakon a kollégium ugyan már a 18. század elején újra megindulhatott, de nyomdaalapításra legközelebb csak a 19. században, 1807-ben került sor.

## 6. Katolikus nyomdák

A 17. század folyamán Magyarországon hat helységben folyt hosszabb-rövidebb ideig katolikus könyvnyomtatás. A kiemelkedő jelentőségű pozsonyi és nagyszombati tipográfián kívül négy kisebb nyomda tevékenykedett még katolikus szolgálatban: kettő az ország nyugati határszélén Vimpácon 1601-ben, Loretomban 1669–1672-ben, egy másik az ország keleti végében, Csíksomlyón, a ferencesek kolostorában 1676-tól működött egészen a 19. század nyolcvanas éveig. Két évig, 1673–1674-ben a kassai városi nyomda mellett az ottani jezsuitáknak saját nyomdájuk is volt. Minthogy sem Vimpác, sem Loretom vagy Csíksomlyó nem volt egyházi központ, a ki-nyomtatott könyvek inkább helyi igényeket elégítettek ki. A hazai katolikus könyvkiadás két központja tehát Pozsony és Nagyszombat volt. Amíg Esztergom török kézen volt, itt székelt az esztergomi érsek, az esztergomi káptalan, itt folyt a papnevelés, és több szerzetesrendnek is volt kolostora e két városban. A rekatolizációban a legnagyobb szerepet játszó jezsuitáknak a 17. század nagy részében mindkét városban működött kollégiuma.

Pázmány Péter, aki 1616-tól kezdve esztergomi érsek volt, mint a hazai ellenreformáció vezetője és legnagyobb alakja, nem elégedett meg azzal, hogy számos főúri családot térített vissza katolikus hitre. Egyházszerzőként olyan intézmények létrehozására törekedett, amelyek biztosíthatták, hogy a katolikus vallás az ország egész szellemi életét áthassa, és megalapozza a hit terjesztését a társadalom alsóbb rétegeiben is. Ennek érdekében 1619-ben Nagyszombatban nevelőintézetet és papnevelőt létesített, és 1623-ban Bécsben szervezett tanintézetet (Pazmaneum), és még ugyanebben az évben Pozsonyban nyomdát hozott létre. 1635-ben megalapította a nagyszombati egyetemet, amely eredetileg két fakultást foglalt magába: a teológiai és bölcsészeti.

A pozsonyi és nagyszombati nyomdával foglalkozva fel kell figyelni e két város közötti szoros kapcsolatokra, amelyek a katolikus egyház intézményeire és a kulturális életre egyaránt jellemzőek voltak. E párhuzamosság bizonyos versengés jeleit mutatta a 17. században, különö-

---

<sup>586</sup> A nyomdák elpusztításáról a városi jegyzőkönyv feljegyzését közli Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda...* 146–148, 339–340., adatait átvette BENDA Kálmán, IRINYI Károly: *A négy száz éves debreceni nyomda...* 30–31.

sen annak első felében. Erre jó példa az ország egyetlen katolikus nyomdája körüli számos vitás kérdés és nemegyszer szándékos huzavona.

#### *A VIMPÁCI ferences nyomda (1593)–1601*

A 16. század utolsó évtizedében a nyugat-magyarországi Vimpác (Wimpassing) ferences kolostorában alapított nyomda az újabb kutatások alapján bizonyítottan működött még 1601-ben. Ebben az évben egy ferences társulati kiadványt nyomtattak itt német nyelven.<sup>587</sup> A vimpáci nyomda sorsa szorosan összefonódott a Pichler és Stotzinger családdal. Nem ez volt az egyetlen kolostor, amelyet Stotzinger alapított, hanem birtokain több apácázárdát és szerzetesházat is létesített: így a stotzingi kolostort, amelybe jóval az alapító halála után szerviták költöztek be. Nem sokkal később Nádasdy Ferenc megvette az uradalmat és a szerzeteseket az általa kiépített közeli Lorettomba telepítette át, ahol később (1670–1672) ugyancsak nyomda működött.

A nyomda ma ismert hét kiadványa közül egy latin, a többi német. A nyomda felszerelését az alapító Stotzinger minden bizonnyal Bécsben szerezte be, és a gyakorlott fametszőre utaló illusztrációk is valószínűleg innen származnak, vagyis a vimpáci kolostort építtető Pichler és Stotzinger család a kor és a környék igényéhez képest aránylag jól felszerelt nyomdával látta el a ferenceseket. Legújabbán előkerült 1601-es nyomtatványukon is egy eddig ismeretlen, Szent Ferenc stigmatizációját ábrázoló fametszet látható.

A nyomdász személye – a ferences kolostorok nyomdáinak gyakorlata szerint – ismeretlenségben maradt. Minthogy a vimpáci kolostor feltehetően több mint két évtizedig állt, eddig is feltételezhető volt, hogy a nyomda is tovább működött 1599 után. Erre azonban kézzelfogható bizonyíték a legutóbbi időkig nem volt. A közelmúltban felfedezett 1601-es nyomtatvány alapján továbbra is kérdéses, hogy 1601 volt-e a nyomda működésének utolsó éve. Igaz, hogy nem volt nyereségre törekvő vállalkozás, így nem kellett folyamatosan üzemeltetni, mégis feltételezhető, hogy a ma ismerteken kívül készültek ott további kiadványok is.

A vimpáci kolostor valószínűleg a 17. század eleji harcoknak esett áldozatul: megszűnésének időpontjára több feltevés is lehetséges, egyesek ezt a Bethlen-féle hadak 1619. évi dúlásának tudták be, mások szerint csak 1627-ben hagyták ott a ferencesek a vimpáci házukat.

#### *NAGYSZOMBATI katolikus nyomdák*

- ♦ *Káptalani nyomda* (1578) 1601–609
- ♦ *Érseki nyomda* 1619–1621
- ♦ *Egyetemi nyomda* 1648–1700 (1797)

A katolikus könyvek előállítása Magyarországon már a 16. század utolsó harmadában megindult, amikor Telegdi Miklós esztergomi érseki helynök a Nagyszombatba menekült esztergomi

---

<sup>587</sup> *Abläss und Gnaden Büchlein* (Wimpassing 1601) = RMNY S881 A – lásd erről P. VÁSÁRHELYI, Judit: *Abläß und Gnaden Büchlein. Wimpassing an der Leitha 1601 = Lelkiség és irodalom...* 509–515, az újonnan felfedezett nyomtatvány RMNy-besorolása: RMNy S 881A



káptalan számára 1578-ban nyomdát alapított.<sup>588</sup> 1601 és 1609 között tizenegy mű látott itt napvilágot: köztük Pázmány két vitairata: a *Felelet Magyari István sárvári prédikátornak* és *Az nagy Calvinus* című, emellett évente magyar nyelvű kalendárium is megjelent. (Pázmány ekkortájt írt hitvitázó műveinek többsége és *Imádságos könyve*<sup>589</sup> is Grazban készült, nem Nagyszombatban.) A káptalani nyomda 1609-ig megszakítás nélkül működött,<sup>590</sup> ettől kezdve azonban a nagyszombati műhely működésére semmi bizonyíték nincs. Utolsó kiadványai már meglehetősen elhasznált nyomdakészletet mutatnak. 1609 után egy évtizedig nincs nyoma annak, hogy Nagyszombatban bármiféle nyomda is létezett volna.

A nagyszombati nyomdászat a 17. század folyamán nem volt folyamatos, és nem is egyetlen műhelyhez kapcsolódott. Tíz év szünet után, 1619-től dolgozott újra tipográfia a városban, ez azonban felszerelésében semmi rokonságot sem mutatott a korábbi, Telegdi-féle műhellyel. Az 1619-től Nagyszombatban működő nyomdát ugyanis Forgách Ferenc érsek alapította Pozsonyban 1609-ben,<sup>591</sup> (éppen a Telegdi-féle nyomda megszűnésének évében), és nyolc évi ottani működés után költöztették át Nagyszombatba, valószínűleg 1618-ban. A nyomda átszállítására a Bethlen Gábor hadjáratával kapcsolatos harci események miatt kerülhetett sor. Ennek az újonnan Nagyszombatba került nyomdának mindössze három kiadványa ismeretes: az első feltehetően az 1619. évi országgyűlési törvénycikkek kiadása volt. A királyi Magyarországon hozott országgyűlési törvénycikkek közül ez az egyedüli, amelyet itthon nyomtattak. Ugyanebben az évben készült Joannes Kitionich latin nyelvű jogi műve is a magyarországi perrendtartásról.<sup>592</sup> A nyomdát Nagyszombatban Nicolaus Mollerus vezette. Utolsó kiadványa egy 1621-re szóló magyar kalendárium volt, amelyet a tipográfus a város főbírájának és tanácsának ajánlott. Ebből arra lehet következtetni, hogy a műhely Nagyszombatban a városi tanács fennhatósága alá tartozott. Bethlen azonban már ekkor kifogásolta, hogy a nyomda csak katolikus kiadványokat állított elő, majd 1621 elején a nyomdát és a nyomdászt, Nicolaus Mollerust is Kassára, felső-magyarországi támaszpontjára rendelte. Ekkor Nagyszombat – sőt az egész hazai katolikus egyház – ismét nyomda nélkül maradt.

Bizonyos jelek mégis azt mutatják, hogy az akkori nagyszombati nyomdász, Nicolaus Mollerus, aki 1621 elején, amikor Bethlen Gábor utasítására ezzel (az eredetileg pozsonyi) nyomdával előbb Kassára, majd Gyulafehérvárra követte a fejedelmet,<sup>593</sup> némi nyomdai felszerelést magával vitt a régi – használaton kívüli – nagyszombati nyomdából is. Ezt látszik bizonyítani az a néhány, a Telegdi-műhelyből származó iniciálé és könyvdísz, amely utóbb Gyulafehérvárott bukkant fel a fejedelmi nyomda kiadványain.

588 IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története...* című monográfiájának bizonyos megállapításait, különösen a nagyszombati és pozsonyi nyomdák összefüggéseivel kapcsolatban, az újabb kutatások módosították.

589 RMNy 905, RMNy 984 és RMNy 945

590 Betűinek, díszeknek, illusztrációinak repertóriumát lásd *Káptalani nyomda Nagyszombatban* = Hung. typ XVII/1, 43–45, 101–102, 243–254.

591 Betűinek, díszeknek repertóriumát lásd *Érseki nyomda Pozsonyban és Nagyszombatban* = Hung. typ XVII/1, 54–56, 118–122, 339–360.

592 RMNy 1193

593 ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete* = MKsz 1975. 9–24.

Ebből azt az óvatos következtetést lehet levonni, hogy a Telegdi-nyomda valamelyes része 1619–1620-ban Nagyszombatban még hozzáférhető volt. Az elkopott betűket feltehetően beolvastva értékesíthették, de a könyvdíszek egy része megmaradt. Természetesen az is lehetséges, hogy Forgách Ferenc új, pozsonyi nyomdaalapításakor a tipográfiája számára jogfolytonosságot biztosító Telegdi-féle nyomdai felszerelés maradványát is magához vette, és az új készlettel együtt tartotta, bár nem használta.

A 17. század folyamán két hosszabb időszak is van, amikor nem folyt könyvnyomtatás Nagyszombatban: előbb 1610 és 1618, majd 1621 és 1647 között. A nyomda kérdése akkor vált sürgetővé, amikor Pázmány Péter megalapította az egyetemet. A primás felismerve a katolikus nyomda hiányát, már korábban, 1623-tól Pozsonyban nyomdát alapított, amely egyszerre szolgált mint érseki és mint jezsuita kollégiumi tipográfia. Ez a helyzet azonban már 1631-ben vitára adott alkalmat.<sup>594</sup> A nagyszombati jezsuiták már ekkor kifejezték, hogy a nyomdára igényt tartanak, és a pozsonyiaknak azt az adandó legelső alkalommal át kell azt adniuk a jelentősebb szerepre szánt és időközben egyetemi rangú akadémiát kifejlesztő nagyszombati kollégiumnak.

1646-ban, vagy legkésőbb 1647-ben a nagyszombatiak valóban elszállították Pozsonyból a Pázmány-féle alapításból származó eredeti, 1623. évi érseki nyomdai felszerelést, amely szerintük őket illette meg. A nyomda 1648-ban kezdett dolgozni Nagyszombatban: ebből az évből ismertek legelső kiadványai. Korábban ugyan feltételezték, hogy már évekkel előbb nyomtattak volna itt könyveket, ezek azonban téves adatokon alapultak. Azóta bizonyossá vált, hogy egészen 1648-ig még az egyetem működésével kapcsolatos legapróbb kiadványokat is kénytelenek voltak Pozsonyban nyomtattatni.<sup>595</sup>

A nagyszombati jezsuita Egyetemi nyomda 1648-ban viszonylag csekély nyomdai felszerelés birtokában kezdett dolgozni, majd a továbbiakban folyamatosan bővítették.<sup>596</sup> Egyrészt Pozsonyból fokozatosan a teljes ottani felszerelést átszállították, így 1652 után Pozsonyban meg is szűnt a jezsuita kollégiumi nyomda. 1662-ben átkerült Nagyszombatba az egykori Ferenczffy Lőrinc-féle betűanyag és gazdag díszkészlet is, amely Lippay György adományaként jutott korábban a pozsonyi jezsuiták birtokába.<sup>597</sup> Ugyancsak a nagyszombati Egyetemi nyomda használatába (bár nem tulajdonába) jutott az az új nyomdafelszerelés, amelyet Némethi Jakab jezsuita, a tipográfia akkori felügyelője szerzett be a pozsonyi kollégium céljaira.

Fennmaradt az a feltehetően 1647-ben készült szerződés,<sup>598</sup> amelyet a nagyszombati kollégium vezetősége Philipp Jakob Mayrral, a nagyszombati Egyetemi nyomda első faktorával kötött. Ebben Mayr engedélyt nyert arra, hogy segédekkel tarthasson és a nyomdászat művészetére inaso-

594 HOLL Béla: *Forrásszövegek a pozsonyi nyomdászat történetéhez a 17. század első feléből* = MKSz 1973. 377–385.

595 HOLL Béla: *Adalékok a nagyszombati egyetem első kiadványaihoz* = MKSz 1989. 183–198.

596 A nagyszombati Egyetemi (Akadémiai) nyomda kiadványairól lásd KÄFER, Stephanus, KOVÁCS, Esther: *Ave Tyrnavia! Opera impressa Tyrnaviae Typis Academicis 1648–1777*. Budapestini – Strigonio – Tyrnaviae, 2013.

597 HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc...* 173.

598 Teljes terjedelmében közölte IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története...* 45.



68. Nagyszombati kalendárium címlapja 1658-ra, utólag színezett címerekkel és a város látképével

kat oktathasson. A nagyszombati kollégium részéről tehát elsőként Mayrt bízták meg a műhely vezetésével, de a nyomdai felügyeleti teendőket a továbbiakban is mindig a jezsuita kollégium páterei végezték. A rendi feljegyzéseknek köszönhetően figyelemmel kísérhető, hogy a nagyszombati rendházban először 1649-ben említettek ilyen funkciót. Az első prefektus Bornemisza András volt, majd őt Pálfi Ferdinánd, Tattay István, Palkovich Márton és Gabriel Ivul követte.<sup>599</sup>

A faktorok neve ugyancsak ismeretes. Az első nyomdavezető, Mayr 1653-ig állt az Akadémiai nyomda szolgálatában. Őt 1654-ben Matthias Willmann követte, majd 1655–1663-ig Venceslaus Melchior Schneckenhaus állt a nyomda élén. Közben 1660-ból egy másik nyomdásznak, a magyar származású Molnár Mihálynak a nevével is találkozni egy nyomtatványon.

A nagyszombati nyomdában az első negyedszázad a szervezés időszaka volt. Ennek során a nyomdafelszerelés – elsősorban a betűk – szinte mind kicserélődtek, de a díszek folyamatosan használatban maradtak, némelyikük több mint száz évig.<sup>600</sup> 1674-ben Szentiványi Márton lett

599 V. ECSÉDY Judit: *A nagyszombati Akadémiai nyomda első másfél évtizede: 1648–1662* = MKsz 1995. 361–373.

600 Betűinek, díszjeinek, illusztrációinak repertóriumát lásd *A nagyszombati Akadémiai (Egyetemi) nyomda* = Hung. typ XVII/1, 54–55, 157–201, 539–844.





69. Lippay György esztergomi érsek fametszetű címere díszíti a Nagyszombatban kiadott gazdasági öröknaptárt

a nyomda prefektusa. Erre az időre esik a felszerelés újabb bővítése, és a század végére sikerült a nyomdát igazi nagyüzemmé, a legnagyobb magyarországi officinává fejlesztenie.<sup>601</sup> Tevékenységét az 1674–1685 közötti évtizedben már a kiadványok számának gyors emelkedése jelzi. Tíz év alatt annyi nyomtatvány jelent meg, mint előzőleg egy negyedszázad során. A század utolsó negyedéből is ismert az egymást váltó faktorok sora: Johann Georg Wanschleb (1675), Martin Thomas (1675–1676), Matthias Rietmiller (1676–1678), M. Rechlinger (1679), Matthias Srnensky (1679–1683), Johann Nikolaus Martius (1687), Johann Christoph Beck (1688), Johann Andreas Hauck (1689), Johann Adam Friedl (1690–1693) és Johann Georg Frey (1695). Néhány évig itt dolgozott Johann Gregor Zerweg is, aki később Pozsonyban önállósult.<sup>602</sup>

A nagyszombati kiadványok között különös gonddal készültek az egyetem működésével kapcsolatos munkák. Minden bizonnyal a vizsgatézisek a korai korszak legszebb nagyszombati nyomtatványai. Nemegyszer nagy méretű rézmetszettel díszítve jelentek meg, sőt selyemre nyomtatott tézisek is fennmaradtak. Megjelent az esztergomi szertartáskönyv első nagyszombati kiadása (1656), Beniczky Péter *magyar ritmusai* és Lippay János magyar kertkultúráról szóló könyve 1664-ben. A század utolsó évtizedeiben jelentek meg az igényesebb kiállítású nagyszombati kalendáriumok, egymás után adták ki Illyés Andrásnak, a magyar barokk je-

601 KÄFER István: *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve 1577–1977*. Budapest, 1977. 40–41.; A nyomdát Kollonits Lipót esztergomi érsek cirill betűkkel is felszerelte 1681 táján, lásd erről GULYÁS Pál: *A könyv sorsa... II.* 92.

602 Neve 1672-ben szerepel nagyszombati kiadványon.



lentos képviselőjének vallásos munkáit, és Szentiványi Mártonnak a korabeli ismereteket összegző hatalmas lexikonát, amely szinte az egyetlen „exportcikke” volt a hazai nyomdászatnak a 18. század előtt.<sup>603</sup>

#### *POZSONYI katolikus nyomdák*

- ♦ *Érseki nyomda* 1609–1617
- ♦ *Jezsuita kollégiumi nyomda* 1623–1652

Pozsonyban az első katolikus nyomdaalapítás Forgách Ferenc érsek nevéhez fűződik, aki 1609-ben létesített ilyen műhelyt a városban. Bár éppen ez az esztendő a Telegdi-féle nagyszombati érseki nyomda működésének utolsó éve, e két tipográfia felszerelése között semmi azonosság sem található. A Forgách által alapított érseki nyomda felszerelése külföldről származott, nem pedig az akkortájt megszűnt Telegdi-féle officinából. Az érseki nyomda 1617-ig dolgozott Pozsonyban, és ez alatt az idő alatt itt jelentek meg Pázmány Péter, Balásfi Tamás és Veresmarti Mihály hitvitázó iratai magyarul és latinul. Legnagyobb teljesítménye Pázmány Péter *Kalauzá*-nak első kiadása,<sup>604</sup> amely fólió méretű és csaknem ezer lap terjedelmű (1613). A nyomda termékeny pozsonyi korszakának a háborús viszonyok vetettek véget: 1618-ban Nagyszombatba költöztették, ahonnan az akkor már feltehetően az ottani városi tanács felügyelete alatt álló nyomdának még három kiadványa ismeretes. Ezt az eredetileg Forgách-féle érseki műhelyt Nagyszombatban Bethlen Gábor lefoglalta, és magával vitte előbb Kassára, majd Erdélybe.<sup>605</sup>

Pázmány Péter 1623-ban, felismerve a katolikus nyomda hiányát és tudatában lévén annak szerepével az ellenreformáció terén, tipográfiát alapított Pozsonyban. Ebben elődjének, Forgách Ferenc érseknek példáját követte. Amikor a Pázmány által létrehozott nyomda működni kezdett, akkor már öt éve nem volt tipográfia Pozsonyban és két éve Nagyszombatban sem. Pázmány nyomdaalapításához Bethlen Gábor Erdélybe való visszatérése, illetve a háborús állapot megszűnése kínálta az alkalmat.

Az 1623-ban Pozsonyban meginduló nyomdát a korabeli források „érseki nyomdának” nevezték, bár vezetése és felügyelete az alapítást követően hamarosan a pozsonyi jezsuita kollégium kezébe került.<sup>606</sup> A műhely a kollégium új épületében kapott helyet, amely 1628-ra készült el. Egy 1662-ből származó okiratból megtudni, hogy már 1631-ben szükségesnek látszott a nyomda tulajdoni helyzetének tisztázása. A pozsonyi jezsuiták ugyanis ezt a Pázmány által alapított műhelyt – minden bizonnyal a prímás tudtával és beleegyezésével – mint sajátjukat használták, és annak is tekintették. A nagyszombati kollégium már 1631-ben arra hivatkozott, hogy Pázmány a nyomdát a magyarországi jezsuitáknak – és nem kifejezetten a pozsonyi rend-

603 RMNy 2660, RMNy 3170 és RMNy 3137

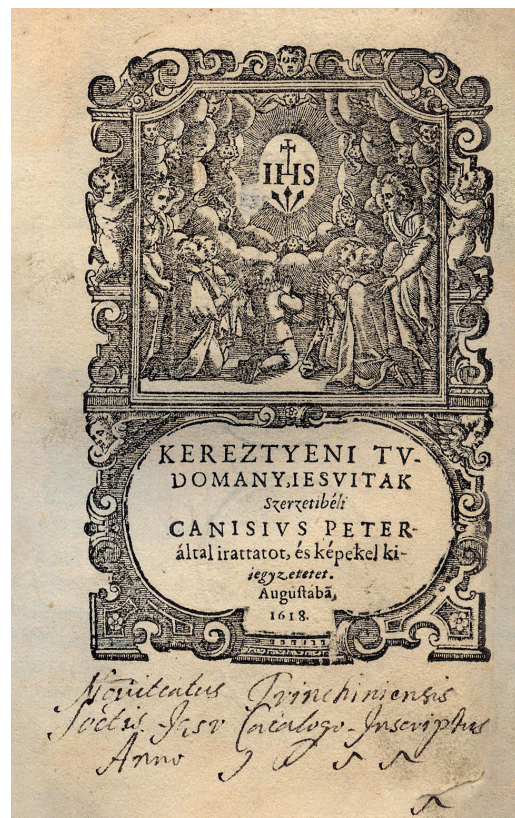
604 RMNy 1059

605 ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete* = MKsz 1975. 9–24.

606 Betűinek, díszjeleik, illusztrációinak repertóriumát lásd *Jezsuita kollégiumi nyomda Pozsonyban* = Hung. typ XVII/1, 61–68, 124–144, 373–470.



70. Pázmány Péter *Kalauz*ának első kiadása  
(Pozsony 1613)



71. Képes katekizmus Pozsonyból  
(1624)

háznak – ajándékozta, tehát a hamarosan akadémiai rangra szert tevő nagyszombati kollégium magának követelte. Erre az átadásra azonban még több mint másfél évtizedig nem került sor.

A pozsonyi nyomda első tíz-tizenöt évében feltételezni kell valamiféle kapcsolatot a bécsi Rickhes-műhellyel. Ez az együttműködés 1636-ig mutatható ki a nyomtatványokon, ezután a nyomdai feladatokat kizárólag a pozsonyi jezsuiták látták el, külső világi segítőtársak közreműködésével. 1639-ből ismert egy világi nyomdász neve: Zavari György, Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulum*ának 1644. évi kiadásához<sup>607</sup> pedig „Beretzki Gy. könyvnyomtató” írt ajánlást. A rendi feljegyzésekből kétségtelen, hogy a nyomda a jezsuita kollégium kezében és vezetése alatt állt. Mindezt figyelembe véve jogos tehát a pozsonyi jezsuita kollégium tipográfiájáról beszélni. Az a tény azonban, hogy a nyomda magát a kiadott könyvek címlapján 1650-ig sosem nevezte meg, arra vall, hogy tulajdonjogát maga a kollégium is kétségesnek ítélte.<sup>608</sup>

A nyomtatóműhely szervezése, műszaki, gyakorlati irányítása a jezsuita Némethi Jakab prefektus kezében volt. Neve a nyomtatványokon ugyan soha nem olvasható, de a rendi feljegyzésekben és egyéb korabeli forrásokban sűrűn találkozni vele. A rá vonatkozó korabeli adatok azt bizo-

<sup>607</sup> RMNy 2077

<sup>608</sup> V. ECSÉDY Judit: *A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652)* = OSZK Évkönyve, 1994–1998. 371–403.

nyítják, hogy nemcsak 1623 után, hanem már Forgách Ferenc érsek idejében is ő volt a pozsonyi tipográfia fő mozgatója, sőt a Bécsben megjelent kiadványok nyomdai munkáiban is része volt.

Némethi feltehetően akkor határozta el, hogy más módon is biztosítja a pozsonyi kollégium nyomdájának sorsát, amikor a nagyszombatiak igényei miatt 1631-ben bizonytalanra vált a pozsonyi nyomda további léte. Valószínű, hogy éppen Némethi tartotta vissza a Pázmány-féle tipográfiát Pozsonyban – ameddig csak lehetett, és ameddig szükséges volt. A prefektus éppen ezért gondoskodott egy másik, saját betűkészletről a pozsonyi kollégium számára. Ez a vásárlás 1635–1637-ben történt Augsburgból, bécsi közvetítéssel. Ezt a készletet a korabeli feljegyzések „typus novissimus”-nak nevezték, minthogy a pozsonyiak birtokában lévő készletek közül ez volt a legújabb. Majd a pozsonyi jezsuitáknak Lippay György támogatásával sikerült megszerezniük 1640-ben az egykori királyi titkárnak, Ferenczffy Lőrincnek értékes nyomdafelszerelését is, amelynek betűiről a ma ismert legkorábbi magyar vonatkozású betűmintakönyv készült.<sup>609</sup> Ezt a betűkészletet azután Némethi Pozsonyban nagy költséggel újraöntette. Ez a Ferenczffy-féle felszerelés lehetett – a most már háromféle készlet közül – a legértékesebb, hiszen ehhez matricák is tartoztak, nem csak öntött betűk, amint azt az iratok több alkalommal is hangsúlyozták.<sup>610</sup>

1647–1649 között a pozsonyi műhely faktora Zachariás Dominik Aksamítek volt, aki korábban a prágai érseki nyomda faktoraként működött. Fennmaradt 1647. május 27-én kiállított munkaszerződése,<sup>611</sup> amely az új nyomdavezető kötelezettségeit és járandóságait rögzíti. Kötelessége volt, hogy a kollégium számára munkálkodjék, de ha ezt nem hátráltatja, maga is kibocsáthatott kisebb könyvecskéket, képeket, ha előzőleg jóváhagyatta. Aksamítek kiváló nyomdász volt, aki Pozsonyból távozva néhány év múlva, 1657-től a római Propaganda Fidei nyomdáját vezette.

1650-ben újabb változás állt be a pozsonyi nyomda életében. Jogosan írták ettől kezdve a könyvek impresszumában, hogy a „jezsuita kollégium betűivel”, mert ekkor az eredetileg Pázmány által alapított műhely gyakorlatilag Nagyszombatba került át, és alapját képezte az 1648-ban ott dolgozni kezdő Egyetemi nyomdának. Pozsonyban pedig csak a valóban a pozsonyi jezsuita kollégiumot illető nyomdafelszerelés maradt. 1650-ből négy különösen szép kiállítású pozsonyi könyvecske maradt fenn, majd ezt követően a nyomda valószínűleg szünetelt, és a feljegyzések szerint, amikor Lippay érsek a pozsonyi kollégium számára patikát nyitott, a nyomdai felszerelést zárt raktárba helyezték. Feltehető, hogy ezekben az években a felszerelés egy részének, az iratok szerint a „typus novissimus”-nak eladására is gondoltak, minthogy Némethi Jakab halála után nem akadt igazi gazdája a tipográfiának. Talán az eladás elősegítésére készülhetett 1652-ben a felszerelésnek erről a részéről betűmintakönyv, amely csak korabeli adatokból ismeretes. Ez lehetett a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda utolsó kiadványa.

A kor legszebb kiállítású könyvei közül néhány éppen ebben a műhelyben készült. Legdíszesebb kötete Petrus Canisius képes katekizmusának magyar fordítása,<sup>612</sup> amelynek minden lapját egy-egy fametszetes kép díszíti. Ismeretes, hogy ez az augsburgi kiadás alapján készült, de az abban

609 Hasonmását közölte HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc...* című monográfiájához melléketként.

610 HOLL Béla: *Forrásszövegek a pozsonyi...* 377–385.

611 Teljes terjedelmében közölve: V. ECSÉDY Judit: *A pozsonyi jezsuita...* 382–383.

612 RMNy 1319





72. Jézus nevét rejtő IHS jelvény a pozsonyi jezsuita nyomdából

lévő rézmetszetek helyett a magyar kiadáshoz puszpángfába metszett képek készültek. A nyomda egész működésére jellemző, hogy a kötetek szép, gondos kiállításúak. A műhely nemcsak könyvdíszekkel volt bőségesen ellátva, hanem fametszetes illusztrációkkal is. Ezek némelyike sorozatot alkot, mint az említett képes katekizmusé vagy a *Szíves könyvecske* pozsonyi kiadásának<sup>613</sup> emblémái. A díszek egy másik csoportját alkották a hosszúkás, fekete háttérű, finom kidolgozású keretdíszek *Szűz Mária officiumában*<sup>614</sup> és Pázmány *Imádságos könyvének* ötödik kiadásában.<sup>615</sup>

A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda 1623–1652 közötti működésének huszonkilenc éve alatt ma 87 nyomtatvány megjelenéséről tudunk. Ezek terjedelmét a fennmaradt nyomtatványok alapján 1940 ívre becsülhetjük, ami kimagaslóan nagy mennyiség más korabeli hazai műhelyekkel összehasonlítva. Kiadványai között először Pázmány művei domináltak, köztük névtelenül megjelent munkái, az ellenreformáció hitvitázó irodalmának művei. A kiadványok szerzői között szerepel még Hajnal Mátyás, Veresmarti Mihály, Nyéki Vörös Mátyás és Tasi Gáspár hitvitázó, illetve prédikációskönyvekkel, imádságoskönyvekkel. Néhány alkalmi nyomtatvány, a nagyszombati akadémia megbízásából kiadott akadémiai tézis, a Mária-kultusz imádságoskönyvei jellemzik a pozsonyi nyomda kiadványait. A városban a század folyamán többé nem létesült katolikus nyomda, ezt a szerepet teljesen Nagyszombat vette át. A század utolsó harmadában létesült pozsonyi nyomdáknak (Gottfried Gründer és Johann Gregor Zerweg alapításainak) már semmi közük sincs a katolikus egyházhoz.

#### *Nádasdy Ferenc nyomdái, 1665–1672*

- ♦ *Bécs* 1665–1668
- ♦ *Pottendorf* 1667–1669
- ♦ *Lorettom* 1669–1672

613 RMNy 1952

614 RMNy 2016

615 RMNy 2340



Nádasdy Ferenc nyomdáinak<sup>616</sup> három helyszíne közül ugyan csak a lorettomi esett magyarországi területre, itt azonban, az áttekinthetőség kedvéért és szoros összefüggésük miatt, a hármat együtt tárgyaljuk. A protestánsból buzgó katolikussá vált főúr, aki a tudományok és művészetek iránt rendkívüli érdeklődést tanúsított, 1665-ben olyan utasításokat adott Németalföldre küldött megbízottjainak, amelyekből tetten érhető a nyomdaalapítás szándéka. Eszerint Petrus Binnartnak négy nyomdászlegényt és bizonyos nyomdához szükséges eszközöket kellett beszereznie. Minthogy Binnart betűöntéshez való formákat is vásárolt, a németalföldi készlet beszerzése Nádasdy nagyszabású terveire enged következtetni. Érdeemes megemlíteni, hogy míg protestáns, mindenekelőtt erdélyi nyomdászaink Hollandia és Amsterdam felé tájékozódtak, addig Nádasdy több alkalommal is következetesen Németalföld katolikus tartományában, és az ottani nyomdai központban, Antwerpenben keresett nyomdászokat.

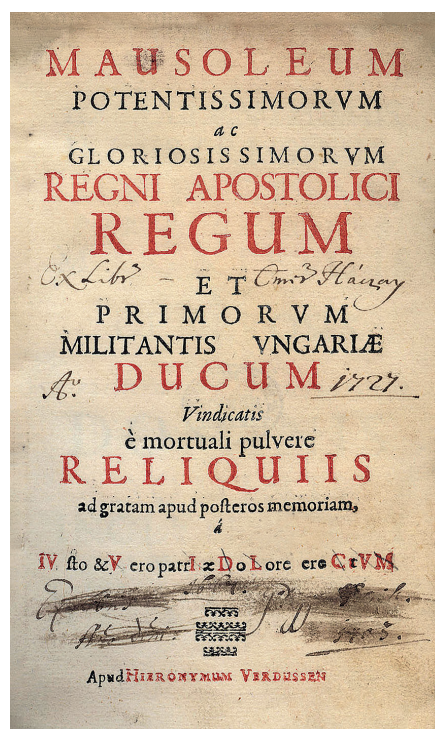
Nádasdy nyomdaalapítását motiválhatta, hogy már korábban rendelkezett papírmalommal. 1660-ban, tehát a pottendorfi uradalom megszerzésekor a birtokon, néhány kilométerre délre, Obereggendorfbán már állt egy papírmalom. Ismeretes, hogy a nyomdák egyik legjelentősebb költségtételét a papír beszerzése jelentette. Nádasdy obereggendorfi papírmalma nemcsak az adminisztrációhoz szükséges papírral, hanem nyomtatópapírral is ellátta nyomdai vállalkozásait. Termelékenységé olyan fokú volt, hogy a főúr nyomdáinak éves igényét ki tudta elégíteni. Sőt, Nádasdy vagyonának elkobzásakor a papírmalom a kincstárhoz került, és a bécsi udvar egyik legjelentősebb beszállítója lett.

A tervezett nyomda már 1665 nyarán készen állt, méghozzá nem az alsó-ausztriai és nem is a magyar birtokokon, hanem Nádasdy bécsi házában, ahol tanult tudós belgiumi nyomdász jelenlétéről számol be egy levelében. Petrus Binnart tehát nem egyszerű ágense volt Nádasdynak, hanem antwerpeni tipográfus, akinek apja, Martin Binnart Antwerpen egyik ismert nyomdai szakembere volt. Petrus Binnart Bécsben 1665 és 1668 között működött Nádasdy tipográfusaként a főúr bécsi rezidenciáján. Két bécsi nyomtatványa 1666-ból való, az egyik Luys de la Palma spanyol jezsuita lelkigyakorlatos könyve volt, Szelepchényi György esztergomi érseknek ajánlva, a másik Emmanuele di Gesù Maria olasz nyelvű panegyricusait tartalmazza *Fiori del Carmelo* címmel. Címlapja szerint Pietro Binnart antwerpeni nyomdász bécsi nyomdájában készült, és már ott találni azt a nyomdászjelvényt, amely később több bécsi és pottendorfi kiadványt is díszít.

De még ebben az évben, 1666-ban a nyomda vezetését egy új ember, az ugyancsak antwerpeni Hieronymus Verdussen vette át. Binnart 1666 augusztusában már nem volt életben. Verdussentől Bécsben négy kiadvány jelent meg, mindegyike a hely megjelölése nélkül, de a nyomdász nevének feltüntetésével: három magyarországi egyházmegye *Ritualéja*<sup>617</sup> és John Owen

616 Nádasdy Ferenc nyomdaalapításairól összefoglalóan lásd VISKOLCZ Noémi: *Nádasdy Ferenc (1622–1671) nyomdái*. Budapest, 2015. és uő: *A mecénatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*. Szeged – Budapest, 2013. <http://real.mtak.hu/34334>; A korábbi irodalmat lásd BORSA Gedeon: *Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái 1666–1673* = MKsz 1975. 201–207.

617 *Rituale Agriense* = RMNy 3267, *Rituale Jaurinense* = RMNy 3268 és *Rituale Strigoniense* = RMNy 3269



73. Nádasdy *Mausoleum*ának metszetek nélküli pottendorfi kiadása  
Verdussen nyomdásztól (1667)

epigrammái.<sup>618</sup> Nádasdy 1666-ban újból nyomdászt keresett Antwerpenben, így került Bécsbe Johann Baptista Hacque, korábban a Moretus-nyomda korrektora, még az 1666-os év folyamán. Ettől kezdve 1668-ig Verdussen és Hacque közösen nyomtattak, mindketten Nádasdy szolgálatában, és továbbra is a főúr bécsi rezidenciáján. Együttműködésük eredményeképpen jelent meg Martinus de Esparza többkötetes műve és Nádasdy nyomdai vállalkozásainak leg-szebb kötete, a rézmetszettel is díszített *Servitus Mariana auspiciis Austriacis* című szervita rendtörténet<sup>619</sup> I. Lipótnak és feleségének, Margaritának ajánlva. A rézmetszet Nádasdy Ferencet és feleségét, Esterházy Anna Juliannát ábrázolja, háttérben az általuk a birtokukon alapított lorettomi templommal és szervita kolostorral. 1668. szeptember 12-én azonban a bécsi nyomda eladására került sor, 3672 forintért a vicenzai származású Galeazzo Gualdo Priorato, I. Lipót történetírója vásárolta meg. Érdekes, hogy a nyomda továbbra is Nádasdy bécsi házában maradt, még 1671-ben, a főúr vagyonának elkobzásakor is ott dolgozott a nyomda: éppen Gualdo császári históriáját nyomtatták. Az eladás után Hacque Bécsben folytatta tovább működését, most már mint önálló nyomdász. A felszerelés részben, talán a matricák is az ő kezében maradtak, csak így történhetett, hogy hamarosan Bécs egyik legjelentősebb nyomdásza lett. Nádasdyval a továbbiakban is kapcsolatban maradt, és megbízásokat is kapott tőle.

<sup>618</sup> OWEN, John: *Epigrammatum* (S. l. apud Hieronymum Verdussen 1666)

<sup>619</sup> ROMER, Augustino-Maria: *Servitus Mariana* (Viennae Austriae, Apud Hieronymum Verdussen et Joa. Baptist Hacque Antverpienses 1667)

Csak feltételezni lehet, hogy Nádasdy azért szüntette be bécsi nyomdájának működését, mert nem volt engedélye. Ekkor már egy ideje Béccsel párhuzamosan Pottendorfbán is működött a sajtó. Itteni kiadványai Esparza többkötetes munkája,<sup>620</sup> az *Articuli*<sup>621</sup> és a *Cynosura*.<sup>622</sup> Feltehető ugyanis, hogy eleve két sajtója lehetett nyomdájának. A pottendorfi nyomdát 1667. elején állította fel, és ennek vezetésével Hacque-ot kívánta megbízni. Végül azonban a pottendorfi kiadványok Verdussen neve alatt jelentek meg 1668–1669-ben, mai ismereteink szerint tizenkét nyomtatvány. Néhány további munka, ahol a nyomdahely nincs megnevezve, akár Bécsben, akár Pottendorfbán is készülhetett.<sup>623</sup> Az 1669. év vége felé a pottendorfi műhely is megszűnt, és – egy része legalábbis – Nádasdy Lajtán inneni birtokára, a Sopron vármegyei Lorettomba került. Ez azonban jóval kevésbé volt értékes, mint akár a bécsi, akár a pottendorfi tipográfia. A nyomda működésének 1670-ből és 1672-ből van nyoma, és ma mindössze négy kisebb nyomtatványa ismert. A műhelyt, amelynek két kiadványa ismeretes 1670-ből és kettő 1672-ből, egy David Kraus nevű nyomdász vezette. A négy közül az egyik nyomtatvány magyar nyelvű: Stankovics János *Rövid és somma szerént-való bizonyítása* című vitairata.<sup>624</sup> A német nyelvű munka<sup>625</sup> a lorettomi szerviták használatára készülhetett, a két latin nyelvű kis kötet pedig Bartolomeo Gavanti szertartásokkal foglalkozó munkájának egy kivonatolt kiadása, megjelent továbbá Petrus Justinellus olasz jezsuita *Modus fructuose* című munkája.<sup>626</sup>

Nádasdy Ferencet 1670. szeptember 3-án tartóztatták le a császár elleni összeesküvés vádjával. 1671. február 15-én a hatóságok Cosmeroviusnak, a bécsi udvari nyomdásznak egyik alkalmazottját küldték Lorettomba, hogy a Nádasdy-vagyon felmérése során a nyomdafelszerelést szemügyre vegye. A tipográfia, amely Nádasdy ottani szálláshelyén, a János-majorban állt, saját tulajdona volt, de David Kraus vezetésével túlélte a Wesselényi-összeesküvés leleplezése során kivégzett főurat, és még 1672-ben is működött. A következő vagyonleltárt 1673 júliusában vették fel, amikor még mindig a helyén találták a nyomdát. A Nádasdy-vagyon felszámoló javasolta a nyomda eladását. Valószínű, hogy a műhely az 1673. júliusi leltározását nem sokkal élte túl, és valóban eladásra került. Amikor a Nádasdy-birtokokat a kincstár Gottlieb Win-

620 ESPARZA ARTEIDA, Martin de: *Quaestiones disputandae de sacramentis* (1667); *Quaestiones disputandae de angelis* (1667); *Quaestiones de iustificatione* (1668); *Quaestiones disputandae de virtute* (1668); *Quaestiones disputandae de actibus* (1668); *Quaestiones disputandae de gratia* (1668); *Quaestiones disputandae de passionibus* (1668); *Quaestiones de virtutibus* (1668); *Quaestiones de incarnatione* (S.l.) [1668]; *Quaestiones disputandae de Deo* (1668); *Quaestiones disputandae de sacramentis* (1668)

621 *Articuli universorum statuum et ordinum incliti Regni Hungariae* = RMK III 2440

622 *Cynosura iuristarum* = RMK III 2441

623 *Acta et Decreta* (1667)

624 RMNy 3650

625 *Ursprung, End und Institut* (Lorettom 1670) = RMNy 3651

626 GAVANTI, Bartolomeo: *Decreta a sacra rit. congregatione* (Lorettom 1672)

GIUSTINELLI, Pietro: *Modus fructuose* (Lorettom 1672) = RMK II 1109 és Mksz 1975. 205.; Az 1672-ben megjelent *Modus fructuose* (= RMNy 3808) című könyvről lásd BORSA Gedeon: *Kiegészítő adat egy lorettomi nyomtatványról* = Mksz 1979. 309–310. és Nádasdy Ferenc nyomdaalapításairól lásd összefoglalóan: SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes...*; Nádasdy Ferenc nyomdájának felszerelését, betűinek, díszjeinek, illusztrációinak repertóriumát = Hung. typ XVII/1, 84–90, 203–205, 851–874.

dischgrätznek bérbe adta, az épület állaga leromlott, mert 1676-ban, amikor a nyomda már nyilván nem volt benne, mint omladozót emlegették.

Az egykori lorettomi nyomdára csak századunkban figyeltek fel a kutatók.<sup>627</sup> Nádasdy Ferencnek nem a lorettomi volt az első és egyetlen nyomdaalapítása. A Lajta nyugati partján, vagyis Alsó-Ausztriában fekvő Pottendorf nevű birtokán palotáját nemcsak műkincsekkel és gazdag könyvtárral, hanem nyomdával is berendezte. Valószínűleg ezzel a reprezentációs szándékkal függ össze a pottendorfi rézmetsző prés kérdése is. A Nádasdy-nyomdák kiadványai azonban – az egyetlen *Servitus Mariana* című műtől eltekintve – nem tartalmaznak rézmetszetes illusztrációt, pedig még az 1682-es leltár szerint is Pottendorfban 97 rézdúc, így például a Nádasdy által Nürnbergben 1664-ben kiadott *Mausoleum* vezér- és királysorozatának hatvan rézlemeze is megvolt. Vajon készültek-e erről Pottendorfban levonatok? A pottendorfi palotában még több helyen is nyomdához tartozó felszerelést őriztek 1673-ban. A nagyterem feletti padláson állt az a sajtó, amelyet a rézmetszetek sokszorosítására használtak.

A lorettomi nyomda megvétele iránt Michael Thurnmayer bécsi nyomdász érdeklődött 1674-ben, azzal a szándékkal, hogy Pozsonyban újjáélessze a könyvnyomtatást. Az adásvétel azonban nem jött léte, meglehet, hogy a nyomdász 1675. évi halála miatt. A nyomdát végül Gabriel von Selb báró, kamarai tanácsosnak adták el háromszáz forintért. 1677-től megkezdte a nyomtatást wildbergi birtokán, ahol azonban csak néhány katolikus kiadvány került ki présuma alól, Matthias Franz Müller nyomdász felügyeletével.

#### *A KASSAI jezsuita akadémiai nyomda 1673–1674*

Bár már az 1630-as évektől volt missziójuk a városban, Kassán a jezsuita rend az 1660-as évek elejére erősítette meg úgy sorait, hogy a kibontakozó felekezeti harcban jelentős tényezővé váljék. A már korábban működő gimnázium akadémiai rangot kapott, és 1665-ben a papok képzése is a jezsuiták irányítása alá került. A kassai jezsuita atyáknak nagy pártfogói voltak a vidék legjelentősebb főurai, mint Wesselényi Ferenc nádor, majd özvegye, Széchy Mária, Báthory Zsófia, illetve I. Rákóczi Ferenc.

Valószínű, hogy az északkeleti országrész jezsuitái II. Rákóczi György özvegye, Báthory-Zsófia révén a sárospataki nyomdát kívánták maguknak megszerezni. Talán ezt megakadályozandó menekítette a református kollégium a sárospataki tipográfiát Bocskai István zempléni főispán birtokára (1663–1664). De a Sárospatakra visszakerült nyomdával a jezsuiták továbbra is számoltak, bár nem lett az övéké: a kollégium Debrecenbe menekítette 1671-ben.

A kassai jezsuiták mégis nyomdához jutottak. 1670-ben egy ismeretlen nevű vándorló nyomdász jelent meg Kassán. Nagyon szerény, éppen csak működőképes felszerelése volt, de a jezsuiták rögtön éltek a lehetőséggel, és néhány nyomtatványt megrendeltek nála. Közülük kettőt még az ismeretlen nyomdász készített el, aki időközben vagy meghalt, vagy eltávozott Kassáról, mindenesetre a jezsuiták csak 1673-ban lettek tulajdonosai a hátrahagyott nyomdá-

<sup>627</sup> Még GULYÁS Pál is (*A könyv sorsa... II.* 91.) nagyszombati nyomdásznak tartotta David Kraust, mint aki mindössze Lorettomból datálta egyik művét.



nak. Az is meglehet, hogy a nyomdát már korábban megszerezték, de nyomdászt mindenesetre csak 1673-ban kaptak Lőcsei Pál személyében. 1674-ben pedig két másik nyomdász dolgozott a jezsuita műhelyben: Franciscus Lubovienski és Georg Pilgram.<sup>628</sup> Meglehet, hogy a Kassára érkező ismeretlen nyomdász a felső-sziléziai származású Joannes Sagittarius tipográfussal azonos, azzal, aki 1670-ben Kassán volt, majd Lőcsére távozott, és ott a Brewer-nyomda alkalmazásába állt. Minthogy az ottani polgárjogot 1672 februárjában kapta meg, így legalábbis az 1671. év elején már Lőcsén kellett lennie.

A kassai jezsuita nyomda legjelentősebb nyomtatványa a több mint hetven ívből álló katolikus énekeskönyv, a *Cantus catholici* (1674),<sup>629</sup> amely az 1651-ben megjelent lőcsei első kiadásnál<sup>630</sup> jóval több, új éneket tartalmaz. A kassai jezsuita nyomdát tűz pusztította el és tette működésképtelenné. Előbb 1674. március 24-én, majd egy még súlyosabb, 1674. augusztusi tűzvész tette teljesen tönkre a műhelyt.

1673–1674-ben tehát Kassán egymástól függetlenül működött a városi nyomda és a jezsuita kollégiumi nyomda. Rövid életű saját nyomdájuk megszűnése után a jezsuiták ismét a városi műhelyt kezdték foglalkoztatni. Végül 1715-ben megvették a bártfai városi nyomdát, amely a Rákóczi-féle szabadságharc során Kassára került.

#### *A CSÍKSOMLYÓI ferences kolostor nyomdája 1676–1700 (1900)*

1676-ban létesült Erdélyben az első katolikus könyvnyomda: közel a moldvai határhoz, Csíksomlyón, a ferencesek Sárlos Boldogasszonyról elnevezett kolostorában. A Nagyszombatból kiinduló rekatolizáció, Pázmány Péter fellépése és nézeteinek nyomtatásban való terjedése a protestáns fejedelemségben is érezte hatását. E folyamatok következményeként a század utolsó negyedében, I. Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelem uralkodásának időszakában kezdte meg működését a katolikus nyomtatóműhely a Székelyföldön, a Szent István királyról elnevezett ferences rendtartomány csíksomlyói kolostorában, Kájoni János ferences szerzetes személyes közreműködésével. A nyomda alapítójának tehát Kájoni János rendfőnök tekinthető, aki különösen az egyházi zene összegyűjtésében és közkinccsá tételében szerzett nagy érdemeket.<sup>631</sup> 1675-ben került Csíksomlyóra mint rendfőnök; az általa alapított nyomda már 1676-ban dolgozott.

A feltehetően már 1675-ben felállított nyomda a katolikus vallásukhoz évszázadokon át folyamatosan ragaszkodó székelyek olvasmányigényét ettől kezdve helyben nyomtatott könyvekkel láthatta el. Kájoni János 1676 elején a könyvsajtó engedélyeztetését kérte Rómától, amit

628 GALLI Katalin, PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből* = OSZK Évkönyve, 1981. 356–365.; A 17. századi kassai jezsuita nyomda betűinek, díszének és illusztrációjának repertóriumát lásd PAVERCSIK Ilona: *A jezsuiták kassai nyomdája* = Hung. typ XVII/2, 51–54, 222, 667–676.

629 RMK I 1159

630 RMNy 2381

631 *A csíksomlyói Ferences nyomda és könyvkötő műhely. A csíksomlyói ferences nyomdászok és könyvkötők emlékére.* Kiállítási katalógus. A kiállítást rendezte és a katalógust szerk. MUCKENHAUPT Erzsébet. Csíkszereda, Csiki Székely Múzeum, 2007. és MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985.* Az előszót írta BENKŐ Samu. Budapest – Kolozsvár, 1999.



74. Katolikus énekgyűjtemény a csíksomlyói nyomdából (1674)

utólagosan június 22-én kapott meg. Figyelmet érdemlő tény, hogy a csíksomlyói ferences tipográfia, a magyarországi és az erdélyi nyomdákhöz hasonlóan, nem folyamodott császári, királyi vagy fejedelmi engedélyért alapításakor. Nyomtatóműhelyének felállításához kizárólag csak egyházának hozzájárulását kérte.

A tipográfia alapításával legfőbb célját, az 1674. év végére elkészült *Cantionale Catholicum*<sup>632</sup> című énekszöveg-gyűjteményének, az erdélyi katolikus ősi énekhagyományokat őrző énekeskönyvének kinyomtatását valósította meg. E nyomtatvány megjelentetését kétszáz forinttal támogató csicsókeresztúri Torma István, Belső-Szolnok vármegyei főispánhoz írt ajánlólevelében Kájoni János említi: „most nagy fáradsággal és költséggel újonnan hozatott Typographiámnak első zsengejét Kegyelmednek szentelem...”<sup>633</sup> Sajnos nem rendelkezünk arra vonatkozó adattal, hogy Kájoni mekkora összegért és hol vásárolta a nyomdai felszerelést. A nyomdai anyag összehasonlító vizsgálata alapján kizárható, hogy a Szászföldről vásárolta volna a készle-

632 RMK I 1188 = RMNy 4063 – DIÓSI DÁVID: Kájoni János, a dallamgyűjtő = Ezeréves múltunk. Tanulmányok az erdélyi egyházmegye történetéről. Szerk. MARTON JÓZSEF, BODÓ MÁRTA. Budapest – Kolozsvár, 2009. 169–176.

633 RMK I 1188, ajánlás

tet. Ugyanakkor a nagyszombati Akadémiai (Egyetemi) nyomda ugyanebben az időben felújított betű- és díszkészletével egybevetve lehetségesnek látszik, hogy bár egymástól függetlenül, de azonos, talán közös bécsi forrásból vásároltak.

Kájoni János nemcsak a nyomdai felszereléséről, hanem nyomdászról is gondoskodott.<sup>634</sup> A tipográfia első faktora Kassai András volt. Mesterségében jártas nyomdász lehetett, erre mindjárt első kiadványából, az énekgyűjteményből is következtetni lehet. A szerény nyomdakészlet ellenére mégis ünnepélyes külsőt tudott adni a nyomda irodalomtörténeti szempontból is legjelentősebb kiadványának, a *Cantionalénak*. A szerkesztő Kájoni János a kötetben több száz magyar és latin egyházi éneket gyűjtött egybe. Ez az újonnan létesített nyomdától nagy teljesítménynek minősül. Ebben az énekeskönyvben kották még nem voltak, de később a kottanyomtatás kérdését is megoldották: az 1683-ban nyomtatott *Modus, benedicamus* című műben a dallamokat már fametszetű kottákkal oldották meg. 1682-ben egy másik nagyobb vallásos munka is megjelent a nyomdában: Haller Jánostól a *Pajs, a békességes tűrésnek pajsa*.<sup>635</sup>

A csíksomlyói ferences nyomda nem tartozott a nagyobb nyomdaüzemek közé, hanem helyi jelentőségű volt: vallásos kiadványokat adott ki a környező falvak katolikus magyar lakossága számára (ellentétben a székelység más vidékeken élő nagyobb részével, akik református vagy unitárius vallásúak volt, Csík vidéke megmaradt katolikusnak).<sup>636</sup> A csíksomlyói ferences nyomda a vallásos tartalmú könyvek mellett naptárakat is kiadott.<sup>637</sup> A nyomda folyamatosan működött a 18–19. században is.

## 7. Cirill betűs nyomdák az erdélyi románság szolgálatában

Erdélyben a görögkeleti egyház liturgiájában használt cirill betűs könyvnyomtatásnak már 16. századi hagyományai voltak, de 1588 és 1635 között sem Erdélyben, sem a két román fejedelemségben, Havasalföldön és Moldvában nem készült egyetlen nyomtatott könyv sem. A 17. század harmincas éveiben azonban már jelentős hiány mutatkozott ortodox egyházi könyvek terén. A moldvai és havasalföldi fejedelemségben szinte egy időben kezdtek lépéseket tenni annak érdekében, hogy területükön nyomda működjék. Ezekben az években indult újra a cirill

634 PAP Ferenc: *Kájoni János és a csíksomlyói nyomda művelődéstörténeti jelentősége* = *Korunk*, 1972/3. 441–443.

635 RMK I 1273 = RMNy 4397

636 BÁNFI Szilvia: *A szerény nyomdai készlettel rendelkező csíksomlyói Ferences tipográfia találékonyságáról a 17–18. században* = *Magyar Grafika*, 2011/2. 73–76. és a csíksomlyói nyomda betűinek, díszjeleinek, illusztrációinak repertóriumát lásd uő: *A csíksomlyói Ferences zárda nyomdája (1675?–1700)* = *Hung. typ XVII/2*, 155–159, 330–332, 1185–1200.

637 FIRTINGER Károly: *Egy régi nyomda megszűnése [csíksomlyói ferences nyomdáról]* = *Grafikai Szemle*, 1897/10. 164–165.; Lásd még a csíksomlyói ferences nyomdáról: MUCKENHAUPT, Erzsébet: *Contribuții privind activitatea tipografiei din Șumuleu-Ciuc, județul Harghita, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea.* = *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*. Rimnicu Vilcea, 1970. 421–425. és PAP Leonárd: *Erdélyi ferences nyomdák és kiadványok*. Csíkszereda, 2009.

betűs román könyvnyomtatás Erdélyben is az erdélyi metropolita által alapított műhelyben, ahol Dobre mester tevékenykedett.<sup>638</sup>

Dobre munkásságát követően az erdélyi fejedelmi udvar felismerte, hogy célszerűbb, ha a nyomda nem a gyulafehérvári metropolita fennhatósága, hanem közvetlenül a fejedelem, illetve az udvar ellenőrzése alatt áll: vagyis ha a fejedelmi nyomdát szerelik fel oly módon, hogy az a kor színvonalán álló, cirill betűs román nyelvű könyvek nyomtatására alkalmas műhely legyen. Az előkészítő munkálatok már közvetlenül a Dobre-féle kálvinista káté (1642)<sup>639</sup> megjelenése utáni években megkezdődtek, majd a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában 1648 és 1656 között öt mű jelent meg az erdélyi románság számára. Gyulafehérvár pusztulását (1658) követően évtizedekig ismét nem készült cirill betűs nyomtatvány Erdélyben.

A román nyelvű könyvnyomtatásnak az 1630-as és 1650-es évek között tapasztalható fellendüléséhez hasonlóan – amely a román fejedelemségekben az erdélyivel párhuzamosan ment végbe –, a század utolsó negyedében ugyanilyen egybeesést figyelhetünk meg. Havasalföldön, Moldvában és Erdélyben egyaránt nagyjából negyedszázad telt el román nyomda nélkül.

A század utolsó harmadában, vagyis az erdélyi ortodox érseki nyomda működése idején a megváltozott politikai helyzetben az erdélyi fejedelemnek nem volt lehetősége arra, hogy az erdélyi román egyházat erőteljesebb eszközökkel a kálvinizmus felé hajlítsa, sőt hamarosan a katolikusokkal való unió kérdése került előtérbe. Az I. Lipót császár és Kollonich érsek által kibocsátott Diploma, amely a román egyháznak a katolikus egyházzal való unióját rögzítette, 1701-ben lépett érvénybe. Az unió támogatása érdekében jelentette meg a nagyszombati Egyetemi nyomda első – és a 17. században egyetlen – román kiadványát (1696) az 1680-as években Kollonich Lipót esztergomi érsek költségén beszerzett cirill betűkészlettel.

#### GYULAFEHÉRVÁR és PRESZÁKA, Dobre mester nyomdája 1640–1642

Bár időben párhuzamosan haladt, más volt a célja a román fejedelemségek nyomdaalapításának, és más az erdélyi fejedelmi udvar szándéka a román nyelvű könyvek kiadásával. Ami a cirill betűs könyvek nyelvi megoszlását illeti, Erdélyben a 17. században, ellentétben a havasalföldi és moldvai nyomdákkal, nem jelent meg egyetlen óegyházi szláv nyelvű könyv sem, hanem csak román nyelvű. Minthogy a fejedelmi udvar – élén I. Rákóczi Györggyel, Geleji Katona István püspökkel és Csulai György udvari prédikátorral – célja az erdélyi románság között a reformáció terjesztése, a kálvinista térítés volt, ezért nyúltak a nép és az egyszerű falusi papok által ismert egyetlen nyelvhez, a románhoz. A fejedelmi udvar számára tehát a román nyelv elsősorban a térítés eszköze volt. Először csak az egyházi életnek, szertartásoknak egyes részleteiben való megújítására szorítkozott az erdélyi románság körében, valamint a református katekizmus elfogadására, taníttatására.

Az 1641. évi román *Evangelie* (Evangeliumok),<sup>640</sup> amely a 17. századi román nyelvű erdélyi könyvek sorát megnyitja, még nem illik bele az erdélyi fejedelmi udvarnak ebbe a hittérítő tö-

638 MÁRZA, Eva: *Tipografia de la Alba Iulia 1577–1702*. Sibiu, 1998.

639 RMNy 1958

640 RMNy 1882A



rekvésébe. Ez ugyanis az ortodox hagyományokat követő, Coresi által kiadott 1581. évi evangéliumok igen hibás második kiadása. Nyomdász mestere a *Dobre daszkál* (tanító) névalakban is említett *Dobre pópa*.<sup>641</sup>

Ez a műhely a cirill betűs könyvek nyomtatására akkor még alkalmatlan gyulafehérvári fejedelmi nyomdától teljesen független, önálló vállalkozásnak tekintendő. Alapítója a kortársak szerint II. Ghenadie gyulafehérvári metropolita volt, aki a nyomdát minden bizonnyal székhelyén, Gyulafehérvárott létesítette. Sőt, Geleji Katona István erdélyi református püspök úgy tudta, hogy ez a „gyűjtemény” (tipográfiai felszerelés) Ghenadie saját tulajdona volt. *Dobre* valószínűleg a havasalföldi govorai kolostorban foglalkozott már könyvnyomtatással. Azok közé tartozott, akik elsőként ismerkedtek meg a könyvnyomtatással kapcsolatos alapvető ismeretekkel, bizonyára a Kijevből érkezett szerzetes-nyomdászok segítségével.

Bár *Dobre* mester nyomdája a gyulafehérvári metropolita támogatásával létesült, emellett I. Rákóczi György pártfogását is élvezte. Második kiadványát, a kálvinista kátét<sup>642</sup> bizonyára a fejedelmi udvar utasítására nyomtatta ki (1642) minden bizonnyal ugyanazzal a felszereléssel, de az ortodox metropolita székhelyétől, Gyulafehérvártól távolabb, az Ompoly folyócska melletti Preszáka faluban. E kátéból példány nem maradt fenn, de teljes szövege ismert az erre ortodox részből írt válaszból.<sup>643</sup> Ugyaninnen ismeretes az is, hogy nyomtatása Preszákán, *Dobre* mester által történt.

Mindaz tehát, amit *Dobre* mester 1640–1642 között részben Gyulafehérvárott az ortodox érsekségen, részben Preszákán működő nyomdájának felszereléséről jelenleg tudható, az az evangéliumok 1641. kiadásából<sup>644</sup> következtethető ki. Ami a könyvet más nyomtatott könyvektől megkülönbözteti, az a jellegzetessége, hogy egyenként, kézzel metszett fabetúkkal állították elő. Ez magyarázza az azonos betűk eltérő alakját. A lapokat nem sajtóval nyomták, hanem a fabetúkból szedett szedéstükör felületét befestékezték és rásimították a papírt. Ehhez az egyedülállóan kezdetleges módszerű nyomtatáshoz, amelyre más példát ebből a korszakból nem ismerünk, rendkívül csekély felszerelésre volt csak szükség.<sup>645</sup>

A 17. század első erdélyi román nyomdája rövid életű volt. Az átmenetileg Erdélyben dolgozó *Dobre* mester működésének 1640 és 1642 között van csak nyoma. Ahogy *Dobre* mester személyéről, úgy fabetűs nyomdájának további sorsáról sem tudunk semmit. Természetesen e kezdetleges módon előállított könyvekkel az erdélyi fejedelmi udvar nem tekinthette megoldottnak az erdélyi románság anyanyelvű könyvekkel való ellátásának kérdését, illetve a továbbiakban sem akart lemondani a könyvek által történő térítés lehetőségéről.

641 BORSA, Gedeon, ECSEDY, Judit: *Eine typographische Offizin ohne Blei und ohne Druckpresse = Gutenberg Jahrbuch*, 1993. 131–139.; Betűinek repertóriumát lásd V. ECSEDY Judit: *Dobre pap preszákai és gyulafehérvári cirill betűs nyomdája* = Hung. typ XVII/2, 104–106, 260–261, 863–870.

642 RMNy 1958

643 BRV I 48

644 RMNy 1882A

645 V. ECSEDY Judit: *Dobre mester erdélyi nyomdája 1640–1642* = MKsz 1993. 146–166.

## A GYULAFEHÉRVÁRI fejedelmi nyomda cirill betűs kiadványai 1648–1656

Az 1648-ban elkészült román nyelvű *Noul Testament* (Új Testamentum)<sup>646</sup> nyomdai előkészítő munkái legalábbis 1644-től kezdve folytak. Ennek címlapja elárulja, hogy a fordítás I. Rákóczi György ösztönzésére és költségére történt, és a könyv a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában készült 1648-ban. Nyomdása az az Ohridi Ştefannak nevezett havasalföldi szerzetes-nyomdász, aki már 1644-ben Gyulafehérvárra érkezett, és bizonyára részt vett a cirill betűk öntésében.<sup>647</sup> Feltételezhető, hogy az 1651. évi gyulafehérvári román *Psaltirea* (Zsoltároskönyv)<sup>648</sup> ki nyomtatása is az ő nevéhez fűződik, bár neve egyik nyomtatványán sem szerepel, hanem csak egyéb forrásból ismeretes. A fejedelmi nyomdában e két, nyelvi és tipográfiai szempontból egyaránt jelentős nyomtatványon kívül még három másik, kisebb terjedelmű román nyelvű kiadvány is készült az erdélyi románok számára: egy latin betűs román káté,<sup>649</sup> egy cirill betűs *Diploma* a román papok kiváltságainak rögzítésére és a *Skutuli katekizmului* (Katekizmus pajzsa)<sup>650</sup> című cirill betűs könyv (1656).

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda nagy része átvészelte az 1658. évi tatár pusztítást, mert azt előzőleg sikerült elmenekíteni. Bár korábban a fejedelmi nyomdában együtt tartották a latin és cirill betűs felszerelést, mégis úgy látszik, hogy később ez utóbbi más sorsra jutott, mint a nyomda többi része. Ahogy a kortársak említik, „az oláh nyomdával” többé nem nyomtattak. Feltehető, hogy a cirill betűs felszerelés elmenekítését az erdélyi román metropolita végezte, és minthogy a román egyház amúgy is jogot formált a nyomdára, tehát Sava Brancovici (Brankovics Száva) metropolita magánál tartotta.

Apafi fejedelem az 1660-as években többször is figyelmeztette a metropolitát, hogy állítsa újra munkába a román nyomdát, ez azonban nem történt meg. Ezután a fejedelem a gyulafehérvári román kolostor protópóját szólította fel, hogy állítsanak fel román tipográfiát (1667). Majd ismét, 1669-ben is rendelkezett ennek újbóli felállításáról, és arról, hogy azt vonják ki a metropolita felügyelete alól; ezt újabb eredménytelen figyelmeztetés követte 1674-ben. Brancovici még 1680-ban is viselte a gyulafehérvári metropolita tisztségét, ekkor azonban a fejedelem vizsgálatot rendelt el ellene más ügyben, amelynek során szebeni szállásán megtalálták a teljes cirill betűs nyomdafelszerelést. A metropolita házából személyes ellenségei ekkor mindent széthordtak, és a továbbiakban a cirill betűs nyomdáról nem történik említés. A metropolita ellenkezésével és időhúzásával végső soron a román egyháznak azok a képviselői, akik elutasították a kálvinizmust, elérték céljukat: a román könyvek nyomtatása végérvényesen kikerült a fejedelem fennhatósága alól.

646 RMNy 2210 – A román nyelvű *Új Testamentum* jelentőségét méltatják azok a tanulmányok, amelyek a hasonló kiadást kísérik (*Noul Testament*. Alba Iulia, 1988.).

647 PĂCURARIU, Mircea: *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele 16–17*. Sibiu, 1968. 107.; BINDER, Paul: *Din istoria legăturilor tipografice... = Limba Română*, 1974/3. 245–248.; Újabb összefoglalását lásd: V. ECSÉDY Judit: *Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben* = MKSz 1994. 155–176.

648 RMNy 2365

649 RMNy 2212

650 RMNy 2641 – BRV I 64, IV 201

## A GYULAFEHÉRVÁRI ortodox érsekség nyomdája

♦ Szászsebes	1683
♦ Gyulafehérvár	1687–1689
♦ Szeben	1696
♦ Gyulafehérvár	1699–1700 (1702)

Ha az 1656. évi kátét tekintjük a gyulafehérvári fejedelmi nyomda utolsó román nyelvű termékének, akkor ettől számítva huszonhét év telt el, amíg újra román nyelvű nyomtatvány készült Erdélyben. Az Apafi Mihály fejedelemsége idején, 1683-ban létesült új nyomda a gyulafehérvári román ortodox érsekségé volt, és csak cirill betűs könyveket adott ki. Annak a tíz kiadványnak tipográfiai jellegzetességei, amelyek ebben a század végi erdélyi cirill betűs nyomdában 1683 és 1702 között jelentek meg, azt bizonyítják, hogy mindvégig egyetlen műhelyről van szó, mindössze helye változott.<sup>651</sup> A kiadványok többsége Gyulafehérvárott, az ottani román érsekség Szentháromság-kolostorában készült, egy – a legelső – Szászsebesen,<sup>652</sup> egy másik pedig Szebenben.<sup>653</sup> E kiadványok ugyan egyetlen műhelyhez, de nem egyetlen mesterhez köthetők.<sup>654</sup>



75. Nagy Konstantint és Szent Ilonát a kereszttel ábrázoló, bukaresti eredetű fametszet az erdélyi ortodox érseki nyomdából

A nyomda létrehozása és a későbbiek folyamán működtetése és felügyelete körül a legfőbb érdeme Ioan Zobának volt: ő egyike azoknak, akikre Apafi eredetileg is bízta az új nyomda alapítását és felügyeletét. A román könyvek kiadásának valódi mozgatója ő volt, egyúttal nemcsak a nyomda első kiadványának, hanem több másinak is szerkesztője vagy fordítója. Halála után Gheorghe Daia folytatta közreműködői tevékenységét a nyomda érdekében, mert még az 1696. évi *Ceasloveț* (Hóráskönyv)<sup>655</sup> is az ő gyakorlati segítségével és Theofil püspök anyagi támogatásával jelent meg.

<sup>651</sup> MÂRZA, Eva: *Tipografia de la Alba Iulia...* 64–116.

<sup>652</sup> RMK I 1532 – BRV I 80

<sup>653</sup> SZTRIPSZKY II 2678/226 – BRV I 101

<sup>654</sup> V. ECSEDY Judit: *Cirill betűs könyvnyomtatás...* = MKsz 1994. 155–176.

<sup>655</sup> Sztripszky II 2646/194 – BRV I 84

Az újonnan alapított nyomda leglényegesebb részének, a betűkészletnek az eredetéről keveset tudni. A felszerelés bizonyos részének származását azért sikerült kideríteni: hét iniciálé a volt gyulafehérvári fejedelmi nyomdából került ide, és még néhány címbetű is ugyaninnen való. Úgy tűnik tehát, hogy a Sava Brancovicinál őrzött, a fejedelmi nyomdából származó cirill betűkészlet a metropolita házának szétdúlásakor nagyrészt megsemmisült, vagy már olyan rossz állapotban volt, hogy (néhány darab kivételével) többé nem használták. Bizonyos tipográfiai jellemzők és több onnan érkezett nyomdász jelenléte arra utal, hogy az új felszerelés legnagyobb része talán Bukarestből származik.

Az Erdélyben 1683 és 1702 között kibocsátott román nyelvű cirill könyvek nyomdája Daniil és Dumitru Logofát (1683-tól), Iosif ukrán nyomdász (1687–1688), Moldvai Kiriak (1687–1689) és társai Oprea, Mihai Banci, Toma és Avram archidiakónus (1696-tól), Mihai Istvanovics (1699-től) és Nicolai (1701–1702) volt. Közülük Kiriak korábban az 1678-ban alapított bukaresti nyomdában dolgozott. Az 1687-ből származó gyulafehérvári nyomtatványán betűöntőnek nevezte magát. Lehetséges, hogy vele együtt jött Bukarestből a Iosif nevű szerzetes-nyomdász is.

Kiriak 1696 után valószínűleg meghalt; ezt látszik alátámasztani, hogy Athanasie Anghel erdélyi metropolitának a Bukarestben székelő havasalföldi fejedelemhez, Constantin Brancoveanuhoz kellett fordulnia nyomdászért. A havasalföldi fejedelem az akkori idők egyik legkiválóbb mesterét küldte Erdélybe Mihai Istvanovics személyében. Bizonyosnak látszik, hogy ő Erdélyben született, feltehetően Gyulafehérvárott, valamikor az 1648–1651-es évek táján, az Ohridi Štefan nyomdász (a gyulafehérvári román *Új Testamentum*<sup>656</sup> és *Zsoltároskönyv*<sup>657</sup> nyomdászának) fiaként.

Istvanovics előbb mestere, a grúz származású Antim Ivirean mellett dolgozott Bukarestben, az ő tanítványaként ismerkedett meg az irodalmi szövegek kiadásával és a nyomdászat mesterségével, amelyet szinte olyan magas fokon művelt, mint mestere. A bukaresti évek után a snagovi kolostori nyomdába került, majd innen Erdélybe. Mindkét erdélyi nyomtatványán egy Szent Ilonát és Konstantint a kereszt alatt ábrázoló, Snagovból származó könyvdísz látható.<sup>658</sup> Istvanovics nemcsak mint nyomdász jelentős személyiség, hanem a román irodalom mint költőt is számontartja. Emblémaverseit egyik erdélyi nyomtatványában, a *Kiriakodromion*<sup>659</sup> című prédikációskötetben is megtalálni. (Mint érdekesség megemlíthető, hogy Istvanovics Erdélyből való távozása után előbb 1706–1707-ben a rîmnici nyomda vezetője lett, majd 1708-ban Bukarestben nyomtatott görög nyelvű könyveket. Ekkor választották meg egykori mesterét, Antim Ivireant havasalföldi metropolitává. Ezután 1709 és 1711 között rendkívüli feladatot bízta Istvanovicsra: a grúziai Tifliszben grúz nyelvű nyomda szervezését. Tifliszben kiadott nyomtatványain Istvanovics neve Stefansvili vagy Stefanidze formában szerepelt. Minthogy a Tótfalusi

656 RMNy 2210

657 RMNy 2365

658 V. ECSÉDY Judit: *Cirill betűs könyvnyomtatás...* 164–167.; Az ortodox nyomda betűinek, díszjeinek, illusztrációinak repertóriumát lásd uő: *Az ortodox érsekség cirill betűs nyomdája* = Hung. typ XVII/2, 159–164, 332–336, 1201–1215.

659 SZTRIPSKY II 2691/239 – BRV I 115



Kis Miklós által alkotott grúz betűk végül nem jutottak el rendeltetési helyükre, valószínűleg Istvanovicsot kell a grúz nyomdabetű és nyomdászat megteremtőjének tekinteni.<sup>660</sup>

Az ortodox érseki nyomda kiadványai szinte kivétel nélkül vagy címlapjukon, vagy előszavukban kiemelik, hogy nyomtatásuk Apafi Mihály fejedelem támogatásával történt. Az erdélyi fejedelmek közül legerélyesebben Apafi sürgette a szláv nyelv kiküszöbölését a román egyházi életből, és buzgón támogatta a román irodalmi próbálkozásokat, elsősorban fordítások útján. Apafi és a román nyomda viszonya azonban nem hasonlítható ahhoz a szoros kapcsolathoz, amely korábban II. Rákóczi György idején a fejedelmi nyomda keretén belül valósulhatott meg. Az önálló Erdély megszűnésétől kezdve a katolikus egyház és a szerzetesrendek befolyásának erősödése volt tapasztalható az itteni román egyházban.

Athanasie Anghel gyulafehérvári metropolita 1698-ban a gyulafehérvári zsinaton aláírta az unióról szóló határozatot. Az unió végleges formájában 1701-ben lépett érvénybe, a katolikus papokkal azonos kiváltságokat biztosítva a Rómával egyesült román papság (görögkatolikus papság) számára. A politikai események miatt további cirill betűs, ortodox kiadványok megjelentetésére nem volt lehetőség. A havasalföldi fejedelemnek, aki Istvanovicsot mint nyomdászt Erdélybe küldte, semmi érdeke nem fűződött ahhoz, hogy a katolikusokkal való unió szellemében készülő kiadványokat támogassa, így a nyomdászt bizonyára visszahívta, és újabb feladatokat bízott rá.

Az erdélyi ortodox érseki nyomda három utolsó kiadványa (az 1699–1701 közöttiek) már az unió után jelent meg: vagyis Istvanovics mindkét nyomtatványa<sup>661</sup> és egy katekizmus.<sup>662</sup> Az unió megtörténtét azonban Istvanovics nyomtatványain még nem lehet érzékelni. Ezzel szemben a gyulafehérvári ortodox érseki nyomda legutolsó kiadványa már Baranyai Pál jezsuitának románra fordított katekizmusa, a *Pâinea pruncilor* (Kisdedek kenyere)<sup>663</sup> címmel. Ez utóbbi 1702-ben jelent meg Gyulafehérvárott Kollonich Lipót érseknek dedikálva, a nyomdász megjelenése nélkül. Egyéb forrásból ismeretes azonban, hogy ekkor a nyomdász Nicolai volt. Ez az egyetlen katolikus, és egyben utolsó kiadványa a gyulafehérvári ortodox érseki nyomdának. Ezt követően évtizedekig nem jelent meg cirill betűs román nyomtatvány Erdélyben, hanem legközelebb csak a 18. században előbb Kolozsvárott, majd Balázsfalván. Ezeknek azonban nincs köztük sem az egykori fejedelmi, sem a század végi ortodox érseki nyomdához.

## 8. Tévesen feltételezett vagy nem kellően bizonyított 17. századi nyomdák

A *soproni* nyomda működése a 17. század első felében alig igazolható. Mindössze 1617-ből van egy feljegyzés, amely szerint a város tíz héten át foglalkoztatott egy Mohr nevű nyomdászt. A másik adat, amely soproni nyomdára utal, egy 1622-ből származó német nyelvű tudósító

660 Részletesen foglalkozik a grúz betűk kérdésével HAIMAN György: *Nicholas Kis...* 436–437.

661 SZTRIPSKY II 2691/239 – BRV I 115 és RMK II 1951 – BRV I 113

662 RMK II 2103 – BRV I 113

663 RMK II 2103 – BRV I 113

röpirat,<sup>664</sup> amely II. Ferdinánd király és császár nejének, Eleonorának Sopron városában 1622. július 26-án történt koronázásáról számol be. A címlap szövege szerint Sopron királyi városában nyomtatták 1622-ben. Elképzelhető, hogy az ünnepi alkalomra egy nyomdász jött a városba, vagy az egyébként ott használaton kívüli nyomdakészletet ez alkalommal igénybe vették. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy az impresszum félrevezető, és a nyomdász talán csak nagyobb hitelt kívánt biztosítani a tudósításnak, valójában pedig a nyomtatás más (nem hazai) városban történt. A század folyamán más soproni nyomtatvány nem ismeretes.

A *besztercebányai* városi számadások szerint 1623-ban működött a városban egy tipográfia. A név szerint nem említett nyomdász ugyanis a szövetséges bányavárosokhoz fordult, hogy támogassák papírvásárlását.<sup>665</sup> Erről a nyomdászról semmit sem tudni, és nem is maradt fenn más nyoma annak, hogy a 17. században Besztercebányán sajtó dolgozott volna.

Múlt századi iratokra hivatkozva a könyvészeti irodalomban felmerült egy esetleges 17. századi nyomda lehetősége a *körtvélyesi* ortodox kolostorban. Sőt, ukrán szerzők még ennél korábbi, a 15/16. század fordulóján működő itteni nyomdát is valószínűnek tartottak, amelyben a Krakkóból ismert, de Magyarországon is járt Fiol nyomtatott volna. Ezeket a bizonytalan adatokat összevonva a külföldi irodalomban már közel két évszázados körtvélyesi tipográfiai műhelyről is szó esett. Olyan nyomtatvány azonban, amely ott készült volna, nem ismeretes, illetve amelyekről azt hitték, hogy a 17. századi Máramaros vármegyei Körtvélyes kolostorában nyomtatták, bebizonyosodott, hogy más nyomdahelyeken készült, korábbi is ismert művek voltak.<sup>666</sup> A mai napig nem került elő egyetlen olyan kiadvány vagy egyéb korabeli dokumentum sem, amely bizonyítaná a körtvélyesi műhely létét.

Közvetlenül *Buda* felszabadítását követően, 1689-ben a németországi származású Quirin Heyll nevű nyomdász folyamodott letelepedési és nyomdaalapítási engedélyért Budán.<sup>667</sup> Mint-hogy az udvari kamarától nem kapta meg a kért anyagi támogatást vállalkozásához, így elállt tervétől. Budán nem működött nyomda a 17. század folyamán. A 17. század végéről és a 18. század elejéről ismeretes három budai impresszummal kiadott könyv<sup>668</sup> ugyanis nem Budán készült.

664 RMNy 1281

665 DÖRNYEI Sándor: *A 16. századi besztercebányai nyomda történetéhez* = MKsz 1965. 64.

666 BORSA Gedeon: *A körtvélyesi kolostor „nyomdája”* = MKsz 1994. 302–307.

667 TAKÁTS Sándor: *Egy budai könyvnyomda felállításának terve 1689-ben* = MKsz 1905. 350–353.

668 RMK II 2329 és KELÉNYI B. Ottó: *Budai impresszumok nyomtatványok 1688–1708*. [Budapest, 1934.] 5–13.